รายงานการวิจัยเรื่อง

จากคลองแสนแสบสู่กัมพูชา:
เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี

From Saen Saep canal to Cambodia:
The route of Cao Phraya Bodindecha (Sing Sinhaseni)
in historical and archeological sources.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภักดีคำ

959.363
ศ343จ
2556

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๖
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

959.363
ศ343จ
2556

รายงานการวิจัยเรื่อง

จากคลองแสนแสบสู่กัมพูชา:
เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี

From Saen Saep canal to Cambodia:
The route of Cao Phraya Bodindecha (Sing Sinhaseni)
in historical and archeological sources.

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภักดีคำ

18 ก.ย. 2557

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๖
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากงบประมาณรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๖ ของคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ อาจารย์วาณี อรรจน์สาธิต คณบดีคณะมนุษยศาสตร์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ศิริพร ปัญญาเมธีกุล รองคณบดีฝ่ายวิจัย วิเทศสัมพันธ์ และประกันคุณภาพการศึกษา ที่ได้ให้การสนับสนุนผู้วิจัยในการทำงานวิจัยเรื่องนี้

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณอาจารย์อัญชนา จิตสุทธิญาณ ปฐมาจารย์ด้านภาษาและวรรณคดีเขมรของผู้วิจัย อาจารย์นัยนา โปร่งธุระ และศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรศะริน ที่ได้กรุณาสั่งสอนจนผู้วิจัยมีความสนใจวรรณคดีเขมรเพิ่มเติมจากความสนใจวรรณคดีไทยมาแต่เดิม ทั้งยังกรุณาให้คำปรึกษาอันทรงค่าแก่ผู้วิจัยเสมอมาตราบวาระสุดท้ายของชีวิตอาจารย์ทั้งสามท่าน

กราบขอบพระคุณบิดา มารดา ของผู้วิจัยที่ทำให้ผู้วิจัยมีวันนี้ ทั้งยังเข้าใจการทำงานวิชาการของผู้วิจัยและสนับสนุนผู้วิจัยอยู่เสมอ ขอขอบพระคุณอาจารย์ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่กรุณาสั่งสอนผู้วิจัยจนสามารถนำความรู้นั้นมาทำงานได้ในวันนี้

ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. ปีเตอร์ สกิลลิ่ง (Dr. Peter Skilling) และ ศาสตราจารย์ ดร.โอลิวิเยร์ เดอ เบร์นง (Olivier de BERNON) แห่งสำนักฝรั่งเศสปลายบูรพาทิศ (EFEO) กราบขอบพระคุณท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และพลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรีที่ได้กรุณาให้คำปรึกษาและแนะนำเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยเรื่องนี้ รวมทั้งขอบพระคุณอาจารย์บุญเตือน ศรีวรพจน์ ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ที่กรุณาให้คำปรึกษาอันทรงค่าแก่ผู้วิจัยอยู่เสมอ

ขอขอบคุณ อาจารย์นวรัตน์ ภักดีคำ ที่ได้ช่วยอ่านร่างงานวิจัยนี้โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก ทั้งยังคอยช่วยรับภาระอื่นๆ และจะช่วยกันทำงานวิชาการด้วยกันต่อไป

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง จากคลองแสนแสบสู่กัมพูชา: เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี เป็นการศึกษาเส้นทางเดินทัพและสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องจากหลักฐานต่างๆ โดยเฉพาะหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี

จากการศึกษาพบว่า เส้นทางที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ใช้เป็นหลัก คือ เส้นทางจากเมืองปราจีนบุรี ไปยังเมืองพระตะบอง ซึ่งทำให้มีการพัฒนาเส้นทาง เช่น มีการขุดคลองแสนแสบ และมีการขุดคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ปากน้ำโยทะกา รวมทั้งมีการตั้งเมืองขึ้นใหม่ตามรายทาง โดยอาศัยชาวลาวจากเมืองเวียงจันท์ และหัวเมืองใกล้เคียงที่ถูกกวาดต้อนมาหลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ มาตั้งเป็นเมืองขึ้นตามรายทาง ได้แก่ ยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม ยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี ยกบ้านทุ่งแขยกเป็นเมืองวัฒนานคร ยกบ้านหินแร่เป็นเมืองอรัญประเทศ แล้วแต่งตั้งให้หัวหน้าชุมชนนั้นมีฐานะเป็นเจ้าเมือง เช่น พระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) เป็นเจ้าเมืองประจันตคาม พระยากำแหงมหิมา (ท้าวฟอง) เป็นเจ้าเมืองกบินทร์บุรี เป็นต้น ทำให้เกิดเมืองใหม่ตามภาคตะวันออกตามเส้นทางนี้ไปจนถึงชายแดนกัมพูชา อันส่งผลให้เกิดความเจริญเป็นบ้านเป็นเมืองสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังพบว่า นอกจากเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่แล้ว ในเส้นทางเดินทัพในแต่ละจุดที่สำคัญมักปรากฏสถานที่และเรื่องราวการเล่าขานที่เกี่ยวข้องกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้แก่ วัดเทพลีลา ในคลองแสนแสบ คลองขุดเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ปากน้ำโยทะกา วัดแจ้งและวัดโรงเกวียน ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างที่เมืองปราจีนบุรี วัดทัพช้าง ที่พักทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองประจันตคาม วัดหลวงบดินทร์เดชา และวัดพระยาทำที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างไว้ที่เมืองกบินทร์บุรี ตลอดจนสถานที่สำคัญอื่นๆ เช่น ด่านพระปรง ด่านพระจารึก เมืองวัฒนานครและวัดนครธรรม รวมทั้งเมืองอรัญประเทศใหม่ซึ่งมีตำนานเกี่ยวกับศาลหลักเมืองและเจ้าพ่อศาลสูง เป็นต้น

สารบัญ

บทที่		หน้า
๑	บทนำ	๑
	ความสำคัญ และที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย	๑
	วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย	๒
	ขอบเขตของการวิจัย	๓
	ทฤษฎี สมมุติฐาน และกรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย	๓
	ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่จะนำผลวิจัยไปใช้ประโยชน์	๓
	แผนการถ่ายทอดเทคโนโลยีหรือผลการวิจัยสู่กลุ่มเป้าหมาย	๓
	วิธีการดำเนินงานวิจัย	๓
๒	เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๓	ภูมิหลังของสงครามอานามสยามยุทธ์	๗
๔	เส้นทางทัพและเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างไทย – กัมพูชา ในสมัยโบราณ	๒๔
๕	เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี	๔๓
๖	สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๑๑๘
บรรณานุกรม		๑๒๐
ประวัติย่อผู้วิจัย		๑๒๗

บทที่ ๑
บทนำ

๑. ความสำคัญ และที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

แม้ว่าประเทศไทยและราชอาณาจักรกัมพูชาจะมีความสัมพันธ์ที่ยาวนาน ทั้งในด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม แต่การศึกษาวิจัยเพื่อสร้างความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมไทยกับวัฒนธรรมเขมรกลับมีไม่มากนัก ทำให้ไม่สามารถตอบสนองต่อการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างประเทศเพื่อนบ้านทั้งสองให้เกิดขึ้นในระดับประชาชนต่อประชาชน ความไม่เข้าใจในวัฒนธรรมของกันและกันนำมาสู่เหตุการณ์รุนแรง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ รวมทั้งเกิดกรณีปัญหาความขัดแย้งอันเนื่องมาจากปราสาทเขาพระวิหารในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ แสดงให้เห็นถึงจุดวิกฤตของความสัมพันธ์อันแสดงออกถึงความขัดแย้งและไม่เข้าใจกันระหว่างประชาชนทั้งสองประเทศ

ด้วยเหตุนี้รัฐบาลไทยจึงได้สนับสนุนให้เกิดการสร้างองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมระหว่างประเทศทั้งสองให้ดียิ่งขึ้น อันเป็นความสำคัญอย่างยิ่งยวดและเร่งด่วน ดังจะเห็นได้จากการกำหนดให้สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาเปิดการเรียนการสอนภาษาของประเทศเพื่อนบ้าน ภาษาเขมรก็เป็นภาษาหนึ่งที่ถือเป็นสาขาภาษาขาดแคลน และกำหนดในนโยบาย 4 ปี ในนโยบายข้อที่ 2.5 นโยบายต่างประเทศและเศรษฐกิจระหว่างประเทศ โดยเฉพาะในนโยบายข้อที่ 2.5.1 ส่งเสริมและพัฒนาความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน โดยส่งเสริมความร่วมมือทั้งภาครัฐ เอกชน ประชาชน และสื่อมวลชน เพื่อเสริมสร้างความเข้าใจอันดีและความใกล้ชิดระหว่างกัน อันจะนำไปสู่การขยายความร่วมมือทางเศรษฐกิจ การค้า การลงทุน การส่งเสริมการท่องเที่ยว การขยายการคมนาคมขนส่ง และความร่วมมือด้านอื่นๆ ภายใต้กรอบความร่วมมืออนุภูมิภาค เช่น ยุทธศาสตร์ความร่วมมือทางเศรษฐกิจอิระวดี-เจ้าพระยา-แม่โขง (ACMECS) แผนความร่วมมือทางเศรษฐกิจในอนุภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง (GMS) เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย – กัมพูชา จึงเป็นการศึกษาที่สำคัญในการช่วยให้เกิดความเข้าใจระหว่างประชาชนทั้งสองประเทศได้ โดยเฉพาะการศึกษาประวัติศาสตร์ทางเลือก ที่เน้นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างประเทศไทย – กัมพูชาในมิติต่างๆ มากกว่าจะเน้นการศึกษาประวัติศาสตร์ชาตินิยม การศึกษาประวัติของเส้นทางการคมนาคมระหว่างไทย – กัมพูชาที่ใช้ในการติดต่อสื่อสารระหว่างประชาชนทั้งสองประเทศทั้งในด้านการค้า และการเดินทางสัญจร

ไปมาตั้งแต่สมัยโบราณจึงน่าจะช่วยให้เห็นภาพความสำคัญของการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

เส้นทางที่เชื่อมระหว่างประเทศไทย – กัมพูชา ที่มีความสำคัญตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางที่ผ่านภาคตะวันออกของไทย โดยผ่านจังหวัดปราจีนบุรี จังหวัดสระแก้ว ไปยังกัมพูชา ซึ่งเดิมเคยเป็นเส้นทางเดินทัพของไทยไปยังกัมพูชาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เส้นทางสายนี้ได้มีการพัฒนาให้มีความสะดวกมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อมีการสงครามอานามสยามยุทธ์ระหว่างไทย – เวียดนาม ทำให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) แม่ทัพใหญ่ได้ยกทัพไปตามเส้นทางสายนี้ และได้มีการปรับปรุงการเดินทางให้มีความสะดวกมากขึ้น เช่น มีการขุดคลองลัด มีการสร้างทางเดิน รวมทั้งสร้างวัดไว้ตามจุดพักในเมืองสำคัญตลอดรายทาง

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันร่องรอยหลักฐานทางโบราณและประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ถูกทำลายไปมาก เนื่องจากการพัฒนาและความรู้เท่าไม่ถึงการ ประกอบกับผู้ที่มีความรู้เรื่องราวคำบอกเล่าในพื้นที่ๆ มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางสายนี้ใกล้จะหมดไปพร้อมกับคนรุ่นเก่า

ดังนั้นหากไม่มีการศึกษา เก็บข้อมูลคำบอกเล่า และศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดีของเส้นทางนี้ไว้ข้อมูลสำคัญทางประวัติศาสตร์ดังกล่าวก็น่าจะสูญหายไป ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวิจัยเส้นทางเดินทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จากหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี อันน่าจะทำให้เข้าใจถึงที่มาและความสำคัญของเส้นทางโบราณสายนี้ได้มากขึ้น รวมทั้งช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทย – กัมพูชาได้อย่างชัดเจนมากขึ้นอีกด้วย

๒. วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา ความสำคัญ และตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญ ในเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี

๒. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา ความสำคัญ และตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญ ในเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จำความทรงจำของผู้รู้ในท้องถิ่น

๓. เพื่อสร้างองค์ความรู้ในเรื่องเส้นทางโบราณระหว่างไทย – กัมพูชา อันน่าจะทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย – กัมพูชาได้อย่างชัดเจน

๓. ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาตำแหน่งที่ตั้ง และประวัติความเป็นมาของสถานที่ต่างๆ ในเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) โดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี รวมทั้งคำบอกเล่าจากผู้รู้ในท้องถิ่น โดยเฉพาะในจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ซึ่งอยู่ในบริเวณของเส้นทางเดินทัพ

๔. ทฤษฎี สมมติฐาน และกรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย

สมมติฐานของงานวิจัยคือ เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) น่าจะเป็นเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อระหว่างดินแดนประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา มาตั้งแต่ก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ได้มีการปรับปรุงให้มีความสะดวกยิ่งขึ้น และมีการตั้งเมืองต่างๆ เพิ่มขึ้นเพื่อใช้เป็นเส้นทางเดินทัพในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยผ่านจังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว ในปัจจุบัน

๕. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่จะนำผลวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑. เป็นการสร้างความรู้ใหม่เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ในเส้นทางการการเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

๒. สามารถนำไปใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

๓. สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลในการสร้างแห่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนหรือท้องถิ่นที่มีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

๔. ได้รับการเผยแพร่ในวารสารทางวิชาการ

๖. แผนการถ่ายทอดเทคโนโลยีหรือผลการวิจัยสู่กลุ่มเป้าหมาย

เผยแพร่ผลการวิจัยในวารสารทางวิชาการของสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง

๗. วิธีการดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง/เก็บข้อมูล

๑. เก็บข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาเขมร รวมทั้งเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๒. เก็บข้อมูลจากการสำรวจเอกสารในหอสมุดแห่งชาติ พระนคร

๓. ลงพื้นที่สำรวจสถานที่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในกรุงเทพมหานคร จังหวัดฉะเชิงเทรา จังหวัดปราจีนบุรี และจังหวัดสระแก้ว เพื่อสำรวจหลักฐานทางโบราณคดีภาคสนาม และเพื่อเก็บข้อมูลจากผู้รู้ในท้องถิ่น

๔. วิเคราะห์ข้อมูล

๕. เรียบเรียงผลการวิจัยโดยใช้วิธีการเรียบเรียงแบบพรรณนา

บทที่ ๒
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ศานติ ภักดีคำ บทความเรื่อง "ศิลาจารึกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ณ วัดพุทธโฆสาจารย์ กรุงพนมเปญ (K.1213)"[๔] กล่าวว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพจากกรุงเทพฯ ไปปราบปรามความวุ่นวายในกรุงกัมพูชา เนื่องจากพระองค์อิ่มซึ่งมีตำแหน่งเป็นพระศรีไชยเชษฐา มหาอุปราชได้อพยพครอบครัวเมืองพระตะบองไปเข้าด้วยเวียดนาม เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชายกทัพออกมากรุงกัมพูชาครั้งนี้ต้องทำสงครามกับเวียดนามเป็นเวลานานหลายปี ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ จนในที่สุดเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๕ เจ้าพระยาบดินทรเดชาและพระองค์ด้วงจึงมาประทับอยู่ที่เมืองพนมเปญ เวลานั้นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเห็นความทรุดโทรมของวัดวาอารามต่างๆ ภายในเมืองพนมเปญที่เสียหายระหว่างสงครามจึงมีใจศรัทธาบูรณะวัดพระพุทธโฆสาจารย์ในเมืองพนมเปญ พร้อมทั้งได้จารึกเรื่องราวของการบูรณะวัดพระพุทธโฆสาจารย์ เมืองพนมเปญไว้เป็นภาษาไทยอีกด้วย

ศานติ ภักดีคำ บทความเรื่องอานามสยามยุทธ์: ความทรงจำในเพลงโบราณกัมพูชา [๖] บทความเรื่องนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์ "บทเพลงโบราณ" ของกัมพูชาจำนวน ๒ บท ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ในสงคราม "อานามสยามยุทธ์" ความน่าสนใจของเพลงทั้งสองบทนี้คือ บทหนึ่งกล่าวถึงการปกครองของเวียดนามในสงครามอานามสยามยุทธ์ และอีกบทหนึ่งเป็นการระลึกถึงเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระหริรักษ์อิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) เสด็จมาเสวยราชสมบัติในกรุงอุดงค์มีชัย

ศานติ ภักดีคำ หนังสือเรื่องเขมรรบไทย [๗] ศึกษาถึงสงครามระหว่างไทย – กัมพูชาตั้งแต่สมัยโบราณก่อนการสถาปนาสุโขทัย จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนบริเวณที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรโบราณมาเป็นเวลานาน ก่อนการสถาปนาสุโขทัย และอยุธยา ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ทางด้านการเมือง

---

[๔] ศานติ ภักดีคำ, "ศิลาจารึกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ณ วัดพุทธโฆสาจารย์ กรุงพนมเปญ (K.1213)," **ดำรงวิชาการ** ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม – ธันวาคม ๒๕๔๙), หน้า ๑๗๒ – ๑๘๖.

[๖] ศานติ ภักดีคำ, "อานามสยามยุทธ์: ความทรงจำในเพลงโบราณกัมพูชา," ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน ๒๕๕๐, หน้า ๑๓๔ – ๑๔๓.

[๗] ศานติ ภักดีคำ. **เขมรรบไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๔.

สังคม วัฒนธรรมและสงคราม ที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามสงครามระหว่างไทย – กัมพูชา ที่ค่อนข้างมีหลักฐานที่ชัดเจนเกิดขึ้นตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๑๘๙๓ เป็นต้นมา จนถึงการเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้นมีประมาณ ๒๒ ครั้ง ในสมัยกรุงธนบุรีมีสงคราม ๔ ครั้ง และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีสงครามครั้งสำคัญ ๒ ครั้ง (ไม่นับรวมสงครามย่อยที่เกิดขึ้นอีกหลายครั้ง) ดังนั้นหากนับจำนวนสงครามระหว่างไทย – กัมพูชา ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พบว่ามีอย่างน้อยถึง ๒๘ ครั้ง สงครามระหว่างไทย – กัมพูชาในแต่ละครั้งมีสาเหตุและปัจจัยในการทำสงครามที่แตกต่างกัน สามารถจัดแบ่งออกเป็นประเภทต่างๆ ตามวัตถุประสงค์ในการทำสงครามได้ ๔ ประเภท คือ สงครามขยายอำนาจ เป็นสงครามเกิดขึ้นเพื่อขยายอำนาจ หรือเพื่อการขยายพระราชอาณาเขตโดยตรง เช่น สงครามคราวตีเมืองพระนคร สงครามคราวสมเด็จพระนเรศวรมหาราชตีเมืองละแวก เป็นต้น สงครามรักษาพระราชอำนาจ เป็นสงครามที่มุ่งพยายามรักษาพระราชอำนาจในการควบคุมปกครอง เพื่อรักษาสภาพการเป็นเมืองประเทศราช เช่น สงครามคราวสมเด็จพระชัยราชา สงครามในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม รวมทั้งสงครามอานามสยามยุทธ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นต้น สงครามกวาดต้อนผู้คนและทรัพยากร เป็นสงครามที่เน้นการกวาดต้อนเชลยสงครามและทรัพยสมบัติมากกว่าจะต้องการขยายอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง เช่น สงครามคราวพระยาละแวกตีกรุงศรีอยุธยา สงครามคราวพระราชสมภารตีเมืองนครราชสีมา สงครามแทรกแซงทางการเมือง เป็นสงครามที่เกิดขึ้นเพื่อหวังผลการแทรกแซงทางการเมืองเพื่อรักษาฐานอำนาจไว้ เช่น สงครามคราวสมเด็จพระเจ้าท้ายสระส่งกองทัพไปช่วยพระศรีธรรมราชา เป็นต้น การวิเคราะห์ประเภทหรือลักษณะการทำสงครามระหว่างไทย – กัมพูชา แม้จะสามารถจำแนกเป็นประเภทต่างๆ ได้หลายประเภทตามที่กล่าวมา แต่ในบางครั้งสงครามที่เกิดขึ้นก็อาจมีลักษณะหลายอย่างเกิดขึ้นพร้อมๆ กันภายในสงครามแต่ละครั้ง เช่น เมื่อทำสงครามขยายอาณาเขตแล้วก็มีการกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินต่างๆ ไปด้วย ตามธรรมเนียมการสงครามในอดีต สงครามระหว่างไทย – กัมพูชา เป็นเพียงส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทย – กัมพูชาเท่านั้น นอกจากประวัติศาสตร์สงครามไทย – กัมพูชายังมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจการค้า ที่เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ เพราะสังคมไม่ว่ายุคใดก็ตามไม่ได้มีประวัติศาสตร์สงครามเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

บทที่ ๓
ภูมิหลังของสงครามอานามสยามยุทธ์

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกัมพูชา เริ่มขึ้นหลังจากที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (เจ้าพระยาจักรี) ยกทัพกลับมากรุงธนบุรี และได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ในปีเดียวกันนั้น ออกญากลาโหม (สู) ได้มีหนังสือไปขอตัวออกญายมราช (แบน) มาจากกรุงเทพฯ แล้วร่วมกันฆ่าเจ้าฟ้าทะละหะ (มู) เสีย แล้วออกญายมราช (แบน) ก็ฆ่าออกญากลาโหมเสียในคราวเดียวกันแล้วตั้งตัวเป็นเจ้าฟ้าทะละหะ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๒๖ ออกญามหาเทพเจ้าเมืองตโบงฆมุม นำพวกจามมาตีเมืองพนมเปญได้ เจ้าฟ้าทะละหะ (แบน) จึงเชิญพระองค์เองกับพระพี่นางทั้งสามเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงรับพระองค์เองไว้เป็นพระราชบุตรบุญธรรม และพระราชทานบ้านเรือนให้ตั้งอยู่ที่ตำบลคอกกระบือ (ปัจจุบันคือบริเวณวัดยานนาวา) ส่วนพระพี่นางทั้งสามพระองค์ สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงรับไว้เป็นพระชายา ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

"...ฝ่ายข้างกำภุชประเทศนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไปตั้งพญายมราชเขมรผู้มีความชอบ เปนเจ้าพญาอไภยภูเบศ ครองกรุงกำภูชาธิบดี แล้วให้ส่งจ้าวสี่องค์ราชบุตรนักพระอุไทยราชาเข้ามา ณะ กรุงฯ เจ้าพญาอไภยภูเบศก็ส่งเข้ามาตามรับสั่ง แล้วไปตั้งเมืองอยู่ ณะ ตำบลอูดงฦาไชย มิได้อยู่ที่เมืองพุทไทเพช

๏ *พระบาทสมเดจ์บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเลี้ยงนักพระองค์เองเปนราชบุตรบุญธรรม แต่นักพระองค์มินนั้นถึงแก่พิราไลย แลพระองค์อี พระองค์เภาหญิงทั้งสองนั้น สมเดจ์พระอนุชาธิราชกรมพระราชวังฯ ขอพระราชทานไปเลี้ยงไว้เปนพระสนมอยู่พระราชวังหน้า..."*[๑]

---

[๑] พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๙ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๙) เลขที่ ๓๙ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าฟ้าทะละหะ (แบน) ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เจ้าเมืองพระตะบอง* ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๓๓๐ ก็สามารถขับไล่เวียดนามออกจากเมืองอุดงค์ฦาชัยได้สำเร็จ ดังนั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์จึงเป็นผู้สำเร็จราชการกัมพูชาทั้งหมด ปรากฏความในเอกสารมหาบุรุษเขมรดังนี้

"...เจ้าพระยาอภัยธิเบศร์ (แบน) ซึ่งตั้งตัวเป็นใหญ่ สำเร็จราชการ กรุงกัมพูชาธิบดีนั้น หากผู้ใดทำโจรกรรม แล้วกรมการจับได้ ท่านให้ฆ่าทิ้งทั้งสิ้น ดังนั้นในพระนครผู้ชายจึงหมดไปมาก มีมากแต่หญิงสาวและหญิงม่าย เหตุนี้จึงได้มีคำว่า เมื่อราชย์เจ้าฟ้าแบน แม่ม่าย ๑๐ คน (มีราคาเท่ากับ) หมากพุก ๑ หญิงสาว ๑๐ คน (มีราคาเท่ากับ) หนึ่งสลึง เพราะคนซึ่งประพฤติทุจริตทั้งหลายท่านให้ฆ่าทั้งสิ้น..."[๖]

ระหว่างที่พระองค์เองประทับอยู่นกรุงเทพมหานครนั้น มีพระราชบุตรหลายพระองค์ คือ พระองค์จันท์ พระองค์พิม และพระองค์สงวน

บทบาทของไทยที่มีต่อกัมพูชาสมัยสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (พระองค์เอง)

ในปี พ.ศ. ๒๓๓๗ นักพระองค์เองทรงอุปสมบทเป็นนาคหลวงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปจำพรรษาที่วัดสมอราย ๑ พรรษา ครั้นลาผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีราชาภิเษกนักพระองค์เองเป็น "สมเด็จพระนารายณ์ราชา" เจ้ากรุงกัมพูชา กับทรงขอเมืองเสียมราบ และพระตะบองให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ความว่า

"...ครั้นออกพรรษา นักพระองค์เองลาสิกขาบทแล้ว ทรงพระราชดำริว่า จะตั้งชื่อนักพระองค์เอง ครั้นจะให้ชื่อใหม่ ก็จะไม่ชอบใจ จึงเอานามของบิดามาให้ชื่อว่า สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี ศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนารถบพิตร เจ้ากรุงกำพูชา มอบราชการเมืองเขมรให้พระยากระลาโหม ชื่อ ปก ซึ่งเป็นผู้เลี้ยงสมเด็จพระนารายรามาธิบดีมาแต่เยาว์นั้น ตั้งให้เป็นเจ้าฟ้าทลหะ เอกอุมนตรี อภัยพิริย บรากรมพาหุ ได้มีอำนาจสิทธิ์ขาดบังคับบัญชาได้ทั่วไป แลให้ทำนุบำรุงสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี เจ้ากรุงกำพูชาได้สุขสวัสดิ์

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑**(กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๔๓ - ๑๔๔.

[๖] เอง สุต, **เอกสารมหาปุรสแขฺมร ภาคที่ ๕ – ๖ – ๗** (ภฺนำเพญ: บณฺฑาคารไตฺรรตน์), หน้า ๑๐๐๗.

แต่เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) นั้น ได้ว่าราชการเมืองเขมรเรียบร้อยราบคาบมาได้ ๑๒ ปี มีความชอบ ก็ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นพวกนักองโนน สมเด็จพระรามราชาธิราช เจ้าเมืองเขมรเก่า เกรงจะไม่สนิทกับสมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี แลสมเด็จฟ้าทลหะ จึ่งได้ทรงขอเขตแดนแว่นแคว้นแดนเมืองปัตบองแลเมืองขึ้น แลแขวงเมืองนครเสียมราบ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตแดนไทย ตัดออกเป็นส่วนหนึ่งยกให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรว่ากล่าวบังคับบัญชา ให้มาขึ้นต่อกรุงเทพมหานครทีเดียวมาจนทุกวันนี้ เพื่อจะให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไม่มีความโทมนัสเสียใจ สมเด็จพระนารายน์รามาธิบดี กับสมเด็จฟ้าทลหะก็มีความยินดียอมถวายแต่นั้นมา..."[๕]

พระราชพงศาวดารกัมพูชาส่วนใหญ่ กล่าวถึงเหตุการณ์นี้ไว้คล้ายกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีด้วย เช่น พงศาวดารเขมร จ.ศ. ๑๒๑๗ รวมทั้งราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ และพระราชพงศาวดารพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติในกรุงกัมพูชาธิบดี ดังตัวอย่างความในพระราชพงศาวดารพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติในกรุงกัมพูชาธิบดีที่ระบุว่า

"...มหาศักราช ๑๗๑๖ ปีขาล พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอภิเษกพระบาทบรมบพิตรพระองค์เองทรงพระนามเรียก สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชรามาธิบดี พระศรีสุริโยพรรณ บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนาถพระบาทบรมบพิตร เป็นกำพูลรัฐราษฎร โอภาสชาติวงศ์ ดำรงกรุงกัมพูชาธิบดี เป็นพระมหานครอินทปัตถ์ กุรุรัฐราชธานีบุรีรมย์ อุดมมหาสถาน รับพระราชโองการแล้วพระราชทานออกญากระหาโหม (ปก) ให้เป็นเจ้าฟ้าทหหะ เอกอุมนตรี อภัยเภรีบารากรมพาหุ เป็นพระบิดาบุญธรรมแล้วพระเจ้าให้ออกมาครองกรุงกัมพูชาธิบดี

ในวันพุธ แรม ๑๒ ค่ำ เดือนพิสาขะ ปีขาล ฝ่ายเจ้าพญาอภัยธูเบส (แบน) นั้น พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดพระราชทานเป็นหัวเมืองใหญ่รักษาเมืองพระตะบอง เมืองนครวัด นั้น เจ้าพญาอภัยธูเบส (แบน) นำนาหมื่นใหญ่น้อยเข้ามากราบถวายบังคมพระบาทบรมบพิตรพระองค์เองทรงราชย์ถวายตราครบกัน แล้วบังคมลานำกลุ่มครัวสมัครพรรคพวกไปอยู่เมืองพระตะบอง..."[๖]

ส่วนเอกสารมหาบุรุษเขมร ของเอง สุต มีการกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการที่สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (พระองค์เอง) ถวายเมืองพระตะบองกับเมืองเสียมราบแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแตกต่างออกไป โดยมีการเพิ่มรายละเอียดในเรื่องนี้ไว้ว่า

---

[๕] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๗ – ๑๕๘.

[๖] **พฺระราชพงฺสาวตารเขฺมร** (J.S.R.C.), หน้า ๑๓๖.

"...ฝ่ายเจ้าพญาอภัยธิเบส (แบน) ยมราช (กัน) เมื่อได้รับพระราชานุญาตแล้วมีความยินดีมาก จึงถวายบังคมลาออกมาแล้วลาสมเด็จเจ้าฟ้า (ปก) สมเด็จพระองค์แก้ว (ดวง) เดโช (แทน) และขุนนางทั้งปวง เสนาบดีทั้งสองคนจัดช้าง ม้า เกวียน บรรทุกทรัพย์สมบัติบุตรภรรยาเสร็จออกจากกรุงอุดงค์ฦาชัย ไปอยู่เมืองพระตะบองมหานคร เมื่อได้อยู่สุขสบายแล้ว ทั้งสองคนก็ปรึกษากันว่า "เราได้รอดจากหน้าศัตรูแล้วเราต้องคิดขึ้นเฉพาะแต่กษัตริย์สยามเพียงพระองค์เดียว ถ้าเรายังขึ้นกับกษัตริย์เขมรต่อไปอีก กษัตริย์เขมรจะหาจับเหตุจับโทษเราเป็นแน่" เมื่อปรึกษาพร้อมเสร็จ ทั้งสองใช้เสมียนให้ทำจดหมายเรียนไปยังพญาจักรีสยาม จดหมายนั้นมีความว่า "ขอให้พญาจักรีนำความกราบบังคมทูลพระพุทธเจ้าว่า ขอทรงมีพระศุภอักษรไปถึงพระมหากษัตริย์เขมรขอเมืองพระตะบอง มหานคร สำณัต จงกล ขึ้นต่อกรุงเทพบุรีศรีอยุธยาเพียงอย่างเดียว ว่าเมืองเหล่านี้กษัตริย์เขมรความถวายเป็นรางวัล ตอบสนองฉลองพระเดชพระคุณพระพุทธเจ้าซึ่งทรงได้ทำนุบำรุงนั้น" เมื่อได้จดหมายแล้ว คนทั้งสองก็จัดกรมการให้นำไปกรุงเทพบุรี กรมการนำไปมอบพญาจักรี ฝ่ายพญาจักรีได้อ่านสรรพครบแล้วก็นำความนั้นขึ้นกราบบังคมทูลตามเรื่องราวทุกประการ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทราบแล้ว ทรงมีพระทัยยินดียิ่ง ทรงจัดขุนนางสยามให้อัญเชิญพระศุภอักษรแล้วกราบบังคมทูลสรรพครบ

พระบาทสมเด็จพระนารายณ์รามา ทรงได้ทราบความแล้วได้ทรงประชุมเสนาบดีปรึกษาว่า "กษัตริย์สยามให้มาขอเมืองพระตะบอง มหานคร สำณัต จงกล ให้ขึ้นต่อกรุงเทพบุรีต่อไป ท่านทั้งปวงเห็นอย่างใด นาหมื่นสรรพมุขมนตรีทูลว่า "เราถวายไม่ได้ เพราะเมืองของเราน้อยมาก"

เมื่อมนตรีกราบทูลแล้ว จึงตรัสสั่งให้มุขกระทรวงให้แต่งพระศุภอักษรถวายตอบพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความว่า "จะถวายเมืองเหล่านั้นซึ่งทรงขอไม่ได้ เนื่องจากพระราชอาณาเขตกรุงกัมพูชาธิบดีน้อยมาก เห็นใหญ่แต่เมืองพระตะบอง มหานคร สำณัต จงกล ถ้าถวายเมืองทั้งนี้ พระราชอาณาเขตกรุงกัมพูชาจะน้อยมาก เรื่องนี้ตามแต่ทรงพระจินดาตามการณ์ควร" เมื่อแต่งเสร็จทรงมอบให้ราชทูตสยามนำไปถวายกษัตริย์สยาม ราชทูตสยามก็ถวายบังคมลาออกไป เมื่อถึงสยามแล้วราชทูตก็ถวายแล้วรายงานเรื่องทูลทุกประการ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงทราบว่าไม่ยอมถวายก็ทรงจัดราชทูตให้นำพระศุภอักษรมาถวายอีก ศุภอักษรฉบับนั้นมีความว่า

"เมืองที่เราขอทั้งนั้น ถ้าพระเจ้ากรุงกัมพูชาผู้เป็นบุตรไม่ยอมถวาย เห็นว่าไม่ได้ เพราะเจ้าพญาอภัยธิเบส (แบน) ยมราช (กัน) มีจดหมายกราบทูลไปขอเราว่าขอขึ้นต่อกรุงสยามต่อไป แต่ถ้าบุตราไม่ยอมถวาย เกรงเกิดเหตุต่อไปภายหน้าอีก เพราะเจ้าพญาอภัยธิเบส (แบน) และยมราช (กัน) พระราชบุตราทราบสรรพแล้ว เรื่องนี้ให้พระบุตราทรงพระจินดาให้ละเอียด"

พระบาทสมเด็จพระนารายณ์รามา กังวลพระทัยมาก ตรัสให้ประชุมเสนาบดีมนตรีทั้งปวงมาประชุม จึ่งทรงปรึกษาว่า "กษัตริย์สยามใช้ราชทูตให้มาขอเมืองพระตะบอง มหานคร สำฉัต จงกล สองครั้งแล้ว ควรเราถวายไปหรืออย่างใด"

เจ้าฟ้าทพหะและนาหมื่นสรรพมุขมนตรีทั้งหลายทูลว่า "ถ้ากษัตริย์สยามขอ ควรแต่ถวาย ถ้าขัดแข็งไม่ถวายไม่ควร เพราะมีคุณต่อเรา ประการหนึ่งพระราชวงศานุวงศ์ซึ่งอยู่เมืองเขาก็หลายองค์ ส่วนเจ้าพญาอภัยธิเบส (แบน) ยมราช (กัน) ทั้งสองคนนั้นคิดแต่ยุยงสยามให้เกิดเหตุอีกไม่หยุด เรื่องนี้ควรเราถวายเมืองทั้งนี้ไปให้กษัตริย์สยามเพียงแต่แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเถิด เมื่อพ้นแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อใด เราต้องขอคืนมา"

ทรงพระสดับก็เห็นพร้อม แล้วตรัสสั่งมนตรีข้าราชการให้แต่งพระศุภอักษรถวายตอบกษัตริย์สยามความว่า "พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี ยอมถวายเมืองทั้งนั้นให้ขึ้นต่อกรุงเทพบุรี เพียงแต่สิ้นแผ่นดินของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นพระวรราชบิดาเท่านั้น ถ้าพ้นจากแผ่นดินของพระวรราชบิดาเวลาใด ข้าพเจ้าจะขอเมืองทั้งนั้นให้มาอยู่ในแผ่นดินกรุงกัมพูชาดุจเดิม" เมื่ออาลักษณ์แต่งจบแล้ว เสด็จมอบให้ราชทูตสยาม ราชทูตสยามถวายบังคมลา อัญเชิญพระศุภอักษรไปถวายกษัตริย์สยาม

เมืองพระตะบอง มหานคร สำฉัต จงกล และโมงฤสสี ได้ไปเมืองสยามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๓๕ ม.ศ. ๑๐๑๗ จ.ศ. ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก ตรงกับ ค.ศ. ๑๗๙๕ เรื่อยมา..."[๑]

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้กัมพูชาในเวลานั้นแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ เขมรส่วนนอก มีราชธานีอยู่ที่เมืองอุดงค์ฦาชัย มีสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) ปกครองในฐานะเจ้าประเทศราชของกรุงรัตนโกสินทร์ และเขมรส่วนใน มีเมืองสำคัญคือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราบ และเมืองขึ้นปกครองโดยเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ

อย่างไรก็ตามสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) ครองราชย์ได้เพียง ๓ ปี ๒ เดือน ๑๔ วัน พระองค์ก็ประชวรทิวงคต เมื่อพระชนมายุได้ ๒๕ พรรษา

สงครามระหว่างไทย – เวียดนาม – กัมพูชา สมัยสมเด็จพระอุทัยราชา (พระองค์จันท์)

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (พระองค์เอง) ทิวงคต ขุนนางเขมรผู้จงรักภักดีมีเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) เป็นประธานได้อัญเชิญพระองค์จันท์ พระโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (พระองค์เอง) ขึ้นครองราชสมบัติโดยยังมิได้มีพระราชพิธีราชาภิเษก เนื่องจากใน

---

[๑] เอง สุต, เอกสารมหาปุรสแขฺมร ภาคที่ ๕ – ๖ – ๗, หน้า ๑๐๑๖ – ๑๐๑๙.

ขณะนั้น พระองค์จันท์มีพระชนมายุเพียง ๖ พรรษา แต่เนื่องจากพระองค์จันท์ยังทรงพระเยาว์อยู่ เจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) จึงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกัมพูชา*

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๔๘ พระองค์จันท์ทรงมีพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา เจ้าฟ้าทลหะ (ปก) จึงทูลเชิญพระองค์จันท์เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ณ กรุงเทพพระมหานคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระองค์จันท์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา โดยทรงพระนามว่า สมเด็จพระอุทัยราชา ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

"*...ในปีขาล อัฐศกนั้น ฝ่ายเมืองเขมร สมเด็จเจ้าฟ้าทลหะเห็นว่า ตัวมีอายุมากชราลงแล้ว นักองค์จันอายุได้ ๑๖ ปี นักองค์สงวนอายุได้ ๑๓ ปี สมควรที่จะว่าราชการแผ่นดินได้อยู่แล้ว จึ่งได้พาเจ้าทั้งสององค์เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ว่าราชการมาถึง ๑๐ ปีแล้ว ก็ชราลงเคลิบเคลิ้มไป ขอให้ตั้งนักองค์จันขึ้นเป็นเจ้าเมืองกำภูชา จะได้รักษาแผ่นดินต่อไป...*

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ทุติยาสาธ ขึ้น ๕ ค่ำ จึ่งทรงพระกรุณาตั้งนักองค์จันทร์เป็นองค์สมเด็จพระอุไทยราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสุริโยพันธุ์ บรมสุรินทรามหาจักรพรรดิราช บรมนารถบพิตร สถิตย์เป็นอิศวรกำพูล รัษฐราชโอภาศชาติวรวงษ ดำรงกรุงกำพูชาธิบดี ศรีโสธร นครอินทปัต กุรุราชบุรีรมย์ อุดมมหาสถาน เจ้ากรุงกำพูชา พระราชทานชฎาเครื่องยศ เครื่องสูงตามอย่างเจ้าประเทศราช โปรดให้ไปครอบครองบ้านเมืองต่อไป แล้วโปรดให้ทำการกรรบิดกรรไกรนักองค์สงวนด้วย ให้พระยาจักกรี (แบน) พระยากระลาโหม (เมือง) เป็นผู้ใหญ่ทำนุบำรุง..."[๖]

รายละเอียดที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีสอดคล้องกับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกัมพูชา เช่น พงศาวดารเขมร จ.ศ. ๑๒๑๗[๗] ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์[๘] รวมทั้งพระราชพงศาวดารพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติในกรุงกัมพูชาธิบดี[๙]

นอกจากนี้ยังปรากฏพระนามของสมเด็จพระอุไทยราชา (พระองค์จันท์) ในเรื่องตั้งให้พระองคจันเป็นพระองคอุไทยธิราช กรุงกำภูชา ว่า "*พระองคอุไทยธิราชรามาธิบดี พระศรีสุริโยพรรณ*

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๑๕๓.

๖ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**, หน้า ๒๐๙ – ๒๑๐.

๗ โปรดดู "พงศาวดารเขมร จ.ศ. ๑๒๑๗," ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒**, หน้า ๒๐๖.

๘ โปรดดู "ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา," ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒**, หน้า ๓๖๔.

๙ โปรดดู **พฺระราชพงฺสาวตารเขฺมร** (J.S.R.C.), หน้า ๑๓๙.

บรมสุรินทรา มหาจักรพรรดิราช บรมนาถ พระบาทบรมบพิตร สถิตยเปนอิศรกำภูลรัตนราชโอภาศ ชาติวงษทรงกำภูชามหาอินทปัตบวรวิวัฒธวิเวกเอกราชา ขัตติยามหาธิบดินทร ณรินทรวิสุทธอุดม บรมบพิตร"

ในช่วงแรกของรัชกาลสมเด็จพระอุทัยราชาทั้งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ และพระราชพงศาวดารกัมพูชากล่าวว่า กัมพูชามีความสัมพันธ์ที่ดีต่อไทยเป็นอย่างมาก สมเด็จพระอุทัยราชาเองก็เสด็จเข้ามาถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหลายครั้ง และไทยเองก็มีท่าทีสนับสนุนสมเด็จพระอุทัยราชาเช่นเดียวกัน

แต่ในเวลาต่อมาสมเด็จพระอุทัยราชาได้ทรงมีท่าทีสนับสนุนเวียดนามมากขึ้น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวว่า เหตุที่ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชาทรงมีท่าทีต่อไทยเปลี่ยนไป เนื่องจากเหตุผลใหญ่ ๓ ประการ

ประการแรก เนื่องจากสมเด็จพระอุทัยราชาเคยให้ พระองค์แก้ว (ดวง) กับออกญาจักรี (แกบ) เข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการพร้อมทั้งขอรับพระราชทานพระประยูรญาติกลับไปเมืองเขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานพระราชานุญาตเพียงสมเด็จพระมหากษัตรี (พระองค์เม็ญ) กับพระมารดาและพระองค์เภาเท่านั้น สมเด็จพระอุทัยราชาจึงทรงไม่พอพระทัยไทย[๕]

ประการที่สอง เนื่องจากในเวลาที่สมเด็จพระอุทัยราชาเสด็จเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในครั้งหลัง เวลานั้นพระองค์ประชวรมากแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปเฝ้าโดยมิได้ปฏิบัติตามธรรมเนียม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงบริภาษต่อหน้าขุนนางและธารกำนัล สมเด็จพระอุทัยราชาได้รับความอับอาย จึงเกิดความไม่พอพระทัยไทยมากขึ้น ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

"*...เมื่อ ณ เดือน ๗ พระอุไทยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมลาก่อนขุนนางทั้งปวง เจ้าพนักงานยังมิได้นำเฝ้า ทรงพระพิโรธ พระอุไทยราชาได้ความอัปยศแก่ข้าราชการ...*"[๖]

และประการที่สาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทางกรุงเทพฯได้มีศุภอักษรแจ้งไปยังกรุงกัมพูชาให้สมเด็จพระอุทัยราชาเสด็จเข้ามาช่วยงานพระบรมศพ แต่สมเด็จพระอุทัยราชาไม่ยอมกลับส่งพระองค์สงวน และพระองค์อิ่มซึ่งเป็นพระอนุชาเข้ามาแทน

---

[๕] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**, หน้า ๒๑๗.

[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

การที่สมเด็จพระอุทัยราชาส่งพระองค์สงวนและพระองค์อิ่มเข้ามาช่วยงานพระบรมศพ ทำให้ไทยเริ่มมีความระแวงในตัวสมเด็ตพระอุทัยราชาว่าจะคิดเอาใจออกห่าง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงสถาปนาพระองค์สงวนให้ดำรงพระยศเป็นที่สมเด็จพระมหาอุปโยราช(ฝ่ายหลัง) ดังปรากฏพระนามในเรื่องตั้งองคสงวนเปนวังหลัง องคอิ่มเปนวังหน้า ว่า *"พระไชยเจษฎา พระมหาอุปโยราชาธิราชบรมขัตติยชาติสุริโยวงษพงษามาหาจักรหวัดิราชาธิราชบรมบพิตรฝ่ายหลัง"*

และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระองค์อิ่มเป็นที่พระมหาอุปราช (ฝ่ายหน้า) ดังปรากฏพระนามในเรื่องตั้งองคสงวนเปนวังหลัง องคอิ่มเปนวังหน้าว่า *"พระศรีไชยเชษฐราชา พระมหาอุปราช บรมบพิตรฝ่ายหน้า"* โดยมิได้มีศุภอักษรปรึกษาหารือกับพระอุทัยราชา

จุดนี้เองที่ทำให้เกิดความแตกหักระหว่างไทยกับสมเด็จพระอุทัยราชา เนื่องจากไทยก็เห็นว่า กัมพูชาเป็นประเทศราชของไทย ไทยจึงมีสิทธิ์ในการแต่งตั้งเจ้านายกัมพูชาได้ ส่วนกัมพูชาก็มองว่าไทยแทรกแซงการเมืองกัมพูชา แต่งตั้งพระราชวงศ์กัมพูชาโดยมิได้ปรึกษากับพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาเสียก่อน

หลังจากพระองค์สงวนกับพระองค์อิ่มเสด็จกลับไปยังกรุงกัมพูชา เหตุการณ์ความวุ่นวายทั้งหลายก็เริ่มขยายมากขึ้น ในที่สุดสมเด็จพระอุทัยราชาก็หันไปเข้ากับเวียดนามที่เริ่มกลับมามีอำนาจขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากก่อนหน้านี้เวียดนามมีความวุ่นวายภายในเนื่องจากขบถไกเซิน จนเชื้อพระวงศ์ของเวียดนามต้องหลบหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เช่น องเชียงชุน องเชียงสือ รวมทั้งได้รับการสนับสนุนจากไทย ภายหลังจึงกลับไปพื้นฟูประเทศเวียดนามได้อีกครั้งหนึ่ง

ในปีพ.ศ. ๒๓๕๔ ได้เกิดความขัดแย้งภายในราชสำนักกัมพูชาระหว่างขุนนางกลุ่มที่สนับสนุนไทยกับกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนเวียดนามมากขึ้น สมเด็จพระอุทัยราชาสั่งให้ประหารพระยาจักรีและพระยากลาโหม พระองค์สงวนเกรงราชภัยจึงหนีไปอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ แม้สมเด็จพระอุทัยราชาจะขอให้เสด็จกลับ แต่พระองค์สงวนก็ทรงไม่ยินยอม การทราบเข้ามาในพระนคร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) ยกทัพไปยังกรุงกัมพูชาเพื่อไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี กล่าวถึงการยกทัพไปกัมพูชาครั้งนี้ไว้ว่า

"...ครั้นทราบใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทแล้ว โปรดเกล้าฯ ดำหรัสว่าพี่น้องวิวาทกันใหญ่โตจนถึงฆ่าขุนนางผู้ใหญ่ แล้วองค์สงวนหนีมาตั้งอยู่เมืองโปริสาท จมีแต่ศุภอักษรออกไปว่ากล่าวให้สมักสมานดีกันเปนปรกตินั้นเหนจะไม่ได้ จะต้องให้มีกองทับออกไปด้วยจึ่งจะได้เปนที่ยำเกรง จึ่งโปรดให้เจ้าพระยายมราชน้อยคุมกองทับไปสมทบกับทับพระยาพิไชยรณฤทธิ พระยารองเมือง ซึ่ง

ไปตั้งอยู่เมืองปัตบองแต่ก่อน แลเชิญศุภอักษรออกไปพูดจาเกลี่ยไกล่ให้พี่น้องร่วมสามัคคีดีกันเสีย เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุงในเดือนสีปีมแม ตรีศก...”[๑]

สมเด็จพระอุไทยราชาครั้นทราบว่ากรุงเทพฯ ยกทัพมา เห็นว่าจะสู้ทัพกรุงเทพฯ ไม่ได้จึงพาพระประยูรญาติเสด็จหนีไปยังเมืองไซ่ง่อนและขอให้เวียดนามส่งกองทัพมาช่วยเหลือ[๒]

ครั้นเจ้าพระยายมราช (น้อย) ยกทัพไปถึงเมืองโพธิสัตว์แล้วยกไปยังเมืองบันทายเพชร สมเด็จพระอุไทยราชา (พระองค์จันท์) เกรงกลัวจึงหนีไปพึ่งเวียดนาม เจ้าพระยายมราช (น้อย) จึงตั้งทัพอยู่ที่เมืองบันทายเพชร

เจ้าพระยายมราชเห็นว่าไม่มีประโยชน์ที่จะตั้งทัพอยู่ ณ เมืองอุดงค์ภาชัย (บันทายเพชร) เจ้าพระยายมราช (น้อย) จึงให้เผาเมืองพนมเพ็ญ (พนมเปญ) เมืองกระพงหลวง (กำพงหลวง) และเมืองบันทายเพชร แล้วกวาดต้องผู้คนมาอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองอยู่ฟังราชการที่เมืองบันทายเพชร แล้วเจ้าพระยายมราชจึงยกทัพกลับมายังกรุงเทพมหานคร ด้วยเหตุนี้ตัวเมืองบันทายเพชรจึงถูกทำลายลง ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

“...*ฝ่ายข้างเมืองเขมรนั้น เจ้าพระยายมราชปฤกษาด้วยองค์สงวนว่าเดี๋ยวนี้เข้าระดูฝนแล้ว ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร ประการหนึ่งญวนจะยกทัพมาตีเอาบ้านเมืองคืนให้แก่พระอุไทยราชา ไพร่พลของเราก็บอบช้ำอยู่แล้ว เหนจะรักษาเมืองอยู่มิได้ องค์สงวนก็เหนด้วย จึ่งให้พระยารองเมืองอยู่ฟังราชการก่อน แล้วให้จุดเผาเมืองพนมเพญ เมืองกระพงหลวง เมืองบันทายเพชร แล้วกวาดครอบครัวอพยพเข้ามาพักอยู่ที่เมืองบัตบอง...*”[๓]

พระองค์สงวน พระองค์อิ่ม และพระองค์ด้วง ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่กรุงเทพมหานคร[๔] ส่วนสมเด็จพระอุทัยราชานั้นก็หนีไปพึ่งเวียดนาม เมื่อไทยยกทัพกลับเวียดนามก็แห่อัญเชิญสมเด็จ

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘.

[๒] ทองสืบ ศุภะมาร์ค, **พระราชพงศาวดารเขมร** (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๓๔.

[๓] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน**, หน้า ๓๓.

[๔] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒** (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๔.

พระอุทัยราชากลับขึ้นมาครองราชย์ใหม่ โดยย้ายเมืองหลวงไปอยู่ที่เมืองพนมเปญซึ่งในเวลานั้นมีชื่อว่าบันทายแก้ว*

พระราชพงศาวดารกัมพูชายังกล่าวอีกว่าในรัชกาลนี้บ้านเมืองเขมรมีแต่ความวุ่นวาย เกิดทุพภิกขภัยข้าวยากหมากแพง มีการจลาจลฆ่าฟันกันเองบ้าง รบกับต่างชาติบ้าง หาความสงบมิได้ ในปลายรัชกาลเวียดนามเข้ามามีอิทธิพลในการบริหารบ้านเมืองเขมรเกือบทั้งหมด รวมทั้งการสถาปนาพระเจ้าแผ่นดินเขมรด้วย

เวียดนามพยายามเข้าปกครองแผ่นดินกัมพูชาโดยให้ข้าหลวงแคว้นโคชินจีนมีอำนาจทั้งการทหารและพลเรือนเหนือแผ่นดินกัมพูชาทั้งหมด รวมทั้งให้เกณฑ์ชาวกัมพูชาขุดคลองจากเมืองม็วตจรุ๊ก (โจฎก) ไปเมืองเปียม (เมืองบันทายมาศหรือเมือง ฮาเตียน) แล้วยึดครองดินแดนของกัมพูชาซึ่งอยู่ปากแม่น้ำโขงทั้งหมด ส่วนไทยยังคงดูแลเฉพาะดินแดน ๓ เมืองที่ไทยได้ให้มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ คือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมเรียบ และเมืองศรีโสภณ

สงครามอานามสยามยุทธ์

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ เกิดกบฏที่เมืองไซ่ง่อนของเวียดนามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปทางบก โดยโปรดให้พระองค์อิ่มและพระองค์ด้วงไปด้วย และให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรือยกไปตีเมืองบันทายมาศ[๖] เจ้าพระยาบดินทรเดชาตีได้เมืองโพธิสัตว์และเมืองกำปงฉนัง สมเด็จพระอุทัยราชาจึงทรงนำพระประยูรญาติเสด็จไปประทับในเวียดนาม

เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้แบ่งกองทัพ ให้พระองค์อิ่มและพระองค์ด้วงตั้งเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรอยู่ที่เมืองพนมเปญ ต่อมาทัพออกญาจักรี (พุง) กับทัพเวียดนามตีทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถอยกลับมาในกัมพูชา เวียดนามจึงเชิญเสด็จสมเด็จพระอุทัยราชากลับมาครองพนมเปญ[๗]

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ พระยาอภัยภูเบศถึงแก่อนิจกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระองค์อิ่มเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง และโปรดให้พระองค์ด้วงว่าราชการเมืองมงคลบุรี[๘]

---

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑**, หน้า ๒๑๕-๒๑๗.

๖ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์ พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๕๓.

๗ ทองสืบ ศุภะมาร์ค, **พระราชพงศาวดารเขมร** (กรุงเทพฯ: ดุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๓๖.

๘ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๖๐.

ครั้นปี พ.ศ. ๒๓๗๗ พระอุทัยราชาทรงพระประชวร สวรรคต เวียดนามจึงตั้งพระองค์หญิงมี ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชา พระราชพงศาวดารกัมพูชาบันทึกไว้ว่า เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชา (พระองค์จันท์) เสด็จสวรรคตในวันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ พุทธศักราช ๒๓๗๗ ยังแต่พระธิดาทั้ง ๔ พระองค์ได้แก่ พระองค์เจ้าหญิงแบน พระองค์เจ้าหญิงมี พระองค์เจ้าหญิงเพา พระองค์เจ้าหญิงสงวน โดยมิได้มีพระราชโอรส

เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่จะได้ขึ้นครองราชสมบัติกรุงกัมพูลำดับต่อไปน่าที่จะได้แก่ พระองค์อิ่ม ซึ่งในขณะนั้นดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระศรีไชยเชษฐมหาอุปราช แต่เวลานั้นพระองค์อิ่มประทับอยู่ในกรุงเทพพระมหานคร จึงไม่สามารถขึ้นครองราชย์ได้ เนื่องจากขณะนั้นผู้ที่มีอำนาจตั้งพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาคือเวียดนาม

ฝ่ายเวียดนามซึ่งในเวลานั้นมีอำนาจปกครองกัมพูชาอยู่ จึงต้องหาเจ้านายกัมพูชาพระองค์อื่นขึ้นสืบราชสมบัติแทนสมเด็จพระอุทัยราชา ในที่สุดราชสำนักเวียดนามได้เลือก พระองค์เจ้าหญิงแบน ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระอุทัยราชาให้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน โดยให้มีขุนนางเวียดนามเป็นผู้ตรวจราชการ

หลังจากนั้นพระเจ้ามินมาง ได้มีศุภอักษรมาถึงผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ให้กล่าวชักจูงขุนนางเขมรทั้งหลายว่า “กรุงกัมพูชาขณะนี้ มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นสตรี หากว่ามีศึกสงครามเข้ามาติดพระนครก็จะเป็นการยากลำบากแก่ประชาชนทั้งปวง ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียดนามนั้นเล่าก็มีความปรารถนาในพระราชหฤทัยจะอภิเษกพระโอรสฝ่ายเวียดนามกับพระองค์แบน พระเจ้าแผ่นดินสตรีเขมร จะได้ช่วยรักษาแผ่นดินกรุงกัมพูชาให้วัฒนาการ ดำรงวงศ์กษัตริย์เขมรให้ยั่งยืนสืบไปชั่วกัลปาวสาน”

ฝ่ายกัมพูชาครั้นทราบความ ขุนนางเขมรทั้งหลายจึงปรึกษากันว่า ถ้ายอมให้พระราชโอรสฝ่ายเวียดนามอภิเษกกับพระองค์แบนแล้ว แผ่นดินพระนครกรุงกัมพูชาและพระราชวงศ์เขมรจะต้องกลายเป็นเวียดนามทั้งหมดเป็นแน่ ขุนนางเขมรทั้งหลายจึงตอบเวียดนามว่า เขมรและเวียดนามต่างชาติต่างภาษากัน แล้วอีกอย่างหนึ่งเขมรก็เป็นนครอันเล็ก ไม่คู่ควรจะเป็นคู่อภิเษกกับพระราชโอรสเวียดนามซึ่งเป็นพระนครอันใหญ่ ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียดนามได้ทราบว่า ขุนนางเขมรกล่าวตัดพระราชอัธยาศรัยดังนั้นจึงนิ่งอยู่

หลังจากนั้นมาพระองค์หญิงแบนก็มีความร้อนพระทัยเกรงภัยจากเวียดนาม จึงทรงปรารภจะเสด็จหนีมาประทับอยู่กับพระราชมารดาที่กรุงเทพฯ เมื่อพระองค์หญิงแบนคิดเห็นเช่นนั้นแล้วจึงมีจดหมายแจ้งความไปถึงพระมารดาที่กรุงเทพฯ นักมารดาเทพให้คนใช้ถือจดหมายนั้นนัดให้พระองค์แก้ว มารับพระองค์หญิงแบนเชิญเสด็จไปกรุงเทพฯ

ฝ่ายขุนนางเวียดนามจับผู้ถือจดหมายนั้นได้ ผู้สำเร็จราชการของเวียดนาม (องเลิ้งกุ๋น) จึงให้จับพระองค์หญิงแบน ขังไว้ในค่ายของเวียดนามที่เมืองพนมเปญ แล้วให้เชิญพระองค์เจ้าหญิงทั้งสามพระองค์ที่เหลือรวมทั้งขุนนางเขมรจำนวนมากไปที่กรุงเว้ ภายหลังจึงให้นำกลับมาไว้ที่เมืองไพรนคร (ไซ่ง่อน) ส่วนผู้สำเร็จราชการเวียดนามประจำกัมพูชาได้จับพระองค์หญิงแบนใส่ถุงแล้วนำไปถ่วงน้ำจนสิ้นพระชนม์

ในเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๓๘๐ ขุนนางไทยที่เมืองพระตะบองได้รายงานไปกรุงเทพฯ ว่าพระองค์ด้วงกับขุนนางเขมรบางคนได้ร่วมกันเกลี้ยกล่อมชาวเมืองพระตะบองให้อพยพไปอยู่ที่พนมเปญทางกรุงเทพฯได้ทราบเรื่องจึงให้คุมตัวพระองค์ด้วงเข้ามากรุงเทพมหานคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทราบความจริงจากพระองค์ด้วง ก็โปรดให้จำขังพระองค์ด้วงไว้ ต่อมาขุนนางผู้หนึ่งได้กราบทูลว่า หากพระองค์ด้วงได้รับความลำบากเกิดเป็นอะไรไปจะทำให้เกิดผลเสียต่อการเมืองเขมร จึงทรงโปรดให้ขุนนางผู้นั้นนำพระองค์ด้วงไปดูแลและให้ส่งอาหารเลี้ยงดูมิให้ขาดแคลน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ พระองค์อิ่มได้หนีเข้าไปหาเวียดนามพร้อมทั้งกวาดต้อนครัวเรือนพระตะบองไปพนมเปญด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพจากกรุงเทพฯ ไปปราบปรามความวุ่นวายในกรุงกัมพูชา เนื่องจากพระองค์อิ่มซึ่งมีตำแหน่งเป็นพระศรีไชยเชษฐามหาอุปราชได้อพยพครอบครัวเมืองพระตะบองไปเข้าด้วยเวียดนาม

เวลานั้นประเทศกัมพูชาเกิดสงครามกลางเมืองด้วยเวียดนามเข้ามาแทรกแซงและพยายามยึดครองกัมพูชาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเวียดนาม ขุนนางเวียดนามชื่อองเลิ้งกุ๋น ผู้รักษาเมืองพนมเปญบังคับทำความเดือดร้อนต่างๆ ให้กับขุนนางและประชาชนชาวเขมรเป็นอันมาก ทั้งบังคับให้แต่งกายอย่างชาวเวียดนามและเปลี่ยนชื่อขุนนางเขมรเป็นภาษาเวียดนาม ทำลายวัดวาอารามรวมทั้งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเสียหายเป็นจำนวนมาก

ด้วยเหตุนี้ขุนนางกัมพูชาจึงหันมาเข้ากับไทยบ้าง ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ พระยาเขมรทั้งปวงได้มีหนังสือบอกข้อราชการ ๑๘ ฉบับ มาขอพระองค์ด้วงออกไปขึ้นครองราชย์ พร้อมทั้งเขียนจดหมายอีกฉบับหนึ่งถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ขอให้ช่วยนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานพระองค์ด้วงให้เสด็จกลับมาเป็นกษัตริย์เขมร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตตามที่ขอ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) นำทัพอัญเชิญพระองค์ด้วงเสด็จ

กลับเขมร พระองค์ด้วงจึงเสด็จออกมาประทับที่เมืองพระตะบอง[๔] และให้สมทบกับกองทัพเขมรรุกเข้าโจมตีค่ายเวียดนามที่เมืองโพธิสัตว์ได้เมือง แล้วจึงยกมาขับไล่กองทัพเวียดนามในเมืองอุดงค์ฤๅชัยและพนมเปญให้ถอยออกไปได้สำเร็จ[๖]

พุทธศักราช ๒๓๘๔ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้แห่สมเด็จพระองค์ด้วงออกจากเมืองโพธิสัตว์มาตั้งค่ายที่เมืองอุดงค์ฤาชัย ครั้นปีต่อมาได้ย้ายมาประทับ ณ เมืองพนมเปญ[๗] ในระหว่างนั้นขุนนางเขมรบางคนคิดจะก่อการกบฏแต่ถูกจับได้และประหารชีวิต หลายคนหนีไปเข้ากับเวียดนามที่เมืองม็วดจรูกและเตรียมยกมาโจมตีราชธานี พระองค์ด้วงจึงให้ขุนนางผู้ใหญ่เข้ามากราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว[๘] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชายกทัพคุมทหารไทย ลาว เขมร ๔๐,๐๐๐ คนออกมาปราบปราม

ฝ่ายเวียดนามเมื่อทราบข่าวก็เกณฑ์ประชาชนเขมรเมืองบาสัก เมืองพระตะพัง เมืองกรอมวนสอ มารบกับไทย เวียดนามให้นำพระองค์อิ่มกลับมากัมพูชาโดยเสด็จมาประทับที่มืองม็วดจรูก ซึ่งเวียดนามเรียกว่า เมืองโจดก แต่พระองค์อิ่มมาประทับอยู่ได้ไม่นานก็สิ้นพระชนม์ เวียดนามจึงต้องเชิญพระวงศ์เขมรที่เป็นสตรี ขึ้นครองราชย์อีกครั้งคือ พระองค์เจ้าหญิงมี พระขนิษฐาของพระองค์เจ้าหญิงแบน แล้วถวายพระนามว่า บาฎุกุ๋น ประทับอยู่ที่เมืองม็วดจรูก ครั้นเวียดนามเห็นว่าช้าเกินการณ์แล้ว เวียดนามก็จับพระองค์เจ้าหญิงมีไปไว้เป็นตัวประกันที่เมืองเว้เช่นเดิม

หลังจากพระองค์ด้วงโดยการสนับสนุนด้านกองทัพจากไทย ซึ่งมีเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพนำทัพเข้ามาขับไล่เวียดนามให้ออกไปจากเมืองเขมรนั้น เวียดนามได้จับเอาตัวพระองค์เจ้าหญิงมีหรือบาฎุกุ๋นพระเจ้าแผ่นดินเขมรพร้อมทั้งพระราชวงศ์เขมรทั้งหมด รวมทั้งเหล่าขุนนางเขมรไปไว้ที่เวียดนาม

ไทยกับเวียดนามทำสงครามครั้งใหญ่ ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะถึง ๔ ครั้ง ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๘ เกิดน้ำท่วมใหญ่ เวียดนามยกทัพเรือเข้ามาตีค่ายเมียนชัย แล้วยกเข้ามาตีค่ายที่บันทายแดก ทัพไทยสู้ไม่ได้จึงหนีมาพนมเปญแล้วถอยมาอยู่ที่เมืองอุดงค์ฤาชัย เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ขุดสนามเพลาะ สร้างป้อม ตั้งปืนใหญ่ยิงค่ายเวียดนามทลายลง แม่ทัพเวียดนามเห็นว่าสู้ไม่ได้จึงส่งคนมาเจรจาขอสงบศึก แม่ทัพทั้งสองฝ่ายเจรจาสงบศึกกันที่ตำบลโพธิ์สามต้นในปี พ.ศ. ๒๓๘๙[๙]

---

[๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

[๖] ทองสืบ ศุภะมาร์ค, **พระราชพงศาวดารเขมร**, หน้า ๑๔๐.

[๗] กรมศิลปากร, **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา**, หน้า ๒๖๒-๒๖๔.

[๘] ทองสืบ ศุภะมาร์ค, **พระราชพงศาวดารเขมร**, หน้า ๑๔๓.

[๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

ในที่สุดทั้งไทยและเวียดนามตกลงกันว่า จะยอมรับให้สมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดีเป็นกษัตริย์กัมพูชาขึ้นตรงต่อไทย แต่ให้ส่งบรรณาการแก่เวียดนามเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) อีกทั้งไทยต้องส่งเชลยศึกเวียดนามและจามจำนวน ๔๐ คน คืนให้แก่เวียดนาม ส่วนเวียดนามจะส่งเจ้านายเขมรทั้งหมดรวมทั้งขุนนางเขมรกลับมายังเมืองอุดงค์ และให้ไทยไปรื้อค่ายเวียดนามและเวียดนามไปรื้อค่ายไทย เมื่อรื้อเสร็จแล้วให้ทั้งสองฝ่ายยกทัพกลับบ้านเมือง ต่อมาแม่ทัพเวียดนามจัดส่งเชื้อพระวงศ์กัมพูชาและขุนนางกัมพูชามาถึงเมืองอุดงค์ฤาชัย สมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดีจึงจัดเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้าเทียวตรีกษัตริย์เวียดนาม

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ที่มีความเกี่ยวข้องกับสงครามอานามสยามยุทธ์ แต่ไม่เป็นที่รู้จักกันมากนักคือ **"ตราให้หากองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชากลับจากกัมพูชา"** ในที่นี้คัดมาลงไว้แต่ข้อความตอนท้ายของเอกสารฉบับนี้ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

"...ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่า ตั้งแต่แผ่นดินเทียวตรีมา ๗ ปี ได้ทรงฟังแต่หนังสือขุนนางญวนแม่ทัพซึ่งมีไปมาถึงเจ้าพญาบดินทรเดชา ก็เห็นเป็นปากร้ายตามทำนองแต่ก่อน พึ่งจะได้ทรงทราบสำนวนเจ้าเทียวตรี รู้ทำนองครั้งนี้ เห็นเป็นปากกล้าใจอ่อนผิดกับทำนองเจ้ามินมางเจ้าญาลอง ทรงพระราชดำริราชการเมืองเขมรเข้าพระทัยว่า ทำนองญวนก็จะเหมือนกันกับทำนองแต่ก่อน ที่ไหนจะให้กลับมาให้สมคิดสมหมายง่ายๆ พระราชดำริผิดไปแล้ว เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ คิดราชการถูก อุตส่าห์พากเพียรจนสำเร็จได้ตามความปรารถนา ด้วยเดชะพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวที่จะได้ทนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ตั้งอยู่ในเมืองเขมรฐิติการ ควรที่จะยินดีรับขวัญเอา ได้มาถึงเมืองพร้อมเมืองแล้วก็กระหมวดไว้ให้หมั่น แต่ญวนเอาเมืองเขมรของเราไปตั้งแต่ปีวอก จัตวาศก นับได้ถึง ๓๖ ปีแล้ว พึ่งได้คืนมาเป็นของเราเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแม นพศก และเจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ออกไปลำบากกรากกรำคิดราชการจะเอาเมืองเขมรคืนตั้งแต่ปีมะเส็ง เบ็ญจศก ช้านานถึง ๑๕ ปี อุปมาเหมือนหนึ่งว่ายน้ำอยู่กลางพระมหาสมุทรไม่เห็นเกาะเห็นฝั่ง พึ่งจะได้ขอนไม้น้อยลอยมาได้เกาะเป็นที่ยึดที่หน่วงว่ายเข้าหาฝั่ง เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ได้ทีแล้วก็เร่งรีบว่ายเข้าให้ถึงฝั่ง คิดต่อไปเสียให้ตลอด ฉันใดเมืองเขมรจะเรียบร้อยมีความสุขยืดยาวไปนานๆ อย่าให้กลับกลายไปในเร็วๆ นี้ เหมือนคำบุราณว่า ก้นหม้อไม่ทันดำควันไฟไม่ทันดับ จะต้องลำบากยากใจให้ไพร่พลได้ความยากแค้นเคืองร้อนต่อไปอีกไม่ควรเลย ให้เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ตริตรองให้จงหนัก และซึ่งเจ้าเทียวตรีชิงตั้งแต่งพระองค์ด้วงให้มาเป็นเจ้าเมืองเขมร ให้เมืองเขมรเป็นเมืองพึ่งบุญเมืองญวน ให้เข้าของพระองค์ด้วงมาทำความดีหนักหนา จะเอาชื่อเสียงให้ปรากฏนั้นก็ทรงเข้าพระทัยแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับเจ้าเวียดนามก็จะต้องประมูลอากรกันไป เดี๋ยวนี้เจ้าผู้หญิงเจ้าผู้ชายญาติวงศามาพร้อมมูลกันอยู่ที่อุดงมีไชย ฝ่ายเรา

จะจัดแจงอย่างไรบ้างก็จัดแจงเอาตามใจเถิด เจ้าพระยาบดินทรฯ จะทนุบำรุงพระองค์ด้วงประการใดจึงจะดี จะต้องการสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคประการใด จะต้องการช้าหรือเร็ว ก็ให้บอกเข้าไปจะโปรดเกล้าฯ ให้จัดแจงออกมาให้ทันการ ให้เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ เร่งตกแต่งการบ้านเมืองเสียให้มั่นให้เสร็จ จะได้เลิกถอนกองทัพพากันกลับเข้าไปหาบุตรภรรยา ทำบุญให้ทานให้สบาย และความชอบนายทัพนายกองซึ่งได้ออกไปลำบากกรากกรำอยู่ช้านาน กลับเข้าไปก็จะโปรดเกล้าฯ พูนบำเหน็จตั้งแต่งให้มียศถาศักดิ์ตามผู้มีความชอบมากและน้อย หนังสือมา ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๕ ปีมะแมนักษัตร นพศก...”[๑]

ในเวลาต่อมาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงจัดการพระราชพิธีปราบดาภิเษกสมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ขึ้นที่เมืองอุดงค์ฦาชัย ในปีพุทธศักราช ๒๓๕๐ ดังปรากฏในราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาว่า

“...ครั้นถึง ณ วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๔ ปีมแม นพศก ๑๒๐๕ จัดการพระราชพิธีอภิเษกสมเด็จพระองค์ด้วง พระชนมายุ ๕๒ ปี ขึ้นเสวยราชสมบัติทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระราชโองการพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดี พระศรีสุริโยพรรณธรรมิกวโรดม บรมสุรินทรา มหาจักรพรรดิราช บรมนารถบรมบพิตร สถิตย์เป็นอิศวรยอดรัฐราษฎร์โอภาษชาติวงษ์ บำรุงกัมพูชามหาอินทปัตนคร บวรอดิเรกเอกราช ขัตติโยมหาธิบดินทร์ นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร พระองค์ได้ปราบดาภิเศกเสวยราชสมบัติ ประทับอยู่ ณ กรุงอุดงฤาชัย...”[๒]

หลังจากขึ้นครองราชย์แล้วก็โปรดให้บูรณะพื้นฟูบ้านเมือง แต่สิ่งสำคัญที่พระองค์ได้ทำให้ทิศทางของกัมพูชาในสมัยหลังเปลี่ยนแปลงไป ด้วยเหตุการณ์สำคัญ ๓ ประการ คือ

ประการแรก พระองค์ส่งพระองค์ราชาวดี พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ให้เข้ามาประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครต่อมา พระองค์ราชาวดีพระองค์นี้จะได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระนโรดมกษัตริย์เขมรพระองค์ต่อไป

พระองค์ราชาวดีเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระหริรักษรามาอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) กับเจ้าจอมมารดาแป้น ทรงประสูติที่กรุงเทพมหานครในปีพุทธศักราช ๒๓๗๕ (พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าจรอเลิง) เมื่อพระองค์ด้วงราชาภิเษก พระองค์ราชาวดีได้เสด็จมาร่วมพิธีด้วยที่เมืองอุดงค์ ได้ผนวชเป็นสามเณร ๑ พรรษาแล้วลาผนวชกลับไปกรุงเทพฯอีก

ครั้นพระชนม์ได้ ๒๑ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระองค์ราชาวดีอุปสมบทเป็นนาคหลวงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ

---

[๑] ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒, หน้า ๗๕๐ – ๗๕๑.

[๒] กรมศิลปากร, ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า ๒๘๔-๒๘๕.

S 458245

ยาปวรเรศวริยาลงกรณ์เป็นพระอุปัชฌาย์ มีพระนามฉายา “นรุตฺตโม” แล้วไปจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อครบพรรษาได้เสด็จกลับไปเขมรสี่เดือนแล้วจึงเสด็จกลับมาลาผนวชที่กรุงเทพฯ

ประการที่ ๒ ทรงเปลี่ยนแปลงตำแหน่งพระยศเจ้านายชั้นสูงคือโปรดให้ยุบตำแหน่งสมเด็จพระมหาอุปโยราช เนื่องจากในปี พ.ศ. ๒๔๐๐ สมเด็จพระหริรักษรามาฯ มีพระราชสาส์นไปกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานพระองค์ราชาวดีกับพระองค์ศรีสวัสดิ์มาช่วยราชการแผ่นดิน พระองค์ศรีสวัสดิ์เป็นพระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระหริรักษรามาฯแต่ต่างพระมารดากับพระองค์ราชาวดี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้พระองค์ราชาวดีเป็นที่สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์พระมหาอุปราช และโปรดให้พระองค์ศรีสวัสดิ์เป็นที่พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า ตำแหน่งพระมหาอุปโยราชจึงเหมือนกับถูกยกเลิกไปโดยปริยาย สำหรับขุนนางที่ขึ้นกับตำแหน่งพระมหาอุปโยราชนั้น สมเด็จพระหริรักษรามาฯ ทรงโปรดให้สมทบเข้ากับขุนนางฝ่ายวังหลวงทั้งสิ้น

ประการที่ ๓ คือพระองค์เริ่มติดต่อกับฝรั่งเศสเพื่อให้ฝรั่งเศสเข้าคุ้มครองกัมพูชาให้พ้นจากอำนาจไทยและเวียดนาม อันจะทำให้เขมรต้องตกอยู่ภายในการอารักขาของฝรั่งเศสเกือบหนึ่งศตวรรษ เนื่องจากในเวลาที่สมเด็จพระหริรักษรามาครองกัมพูชาแล้วนั้น มีบาทหลวงฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อมองแซนญอร์เข้ามาติดต่อและเกลี้ยกล่อมสมเด็จพระหริรักษรามาให้ส่งพระราชสาส์นไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศสเพื่อขอให้ฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งของกัมพูชาในเวลาที่มีสงคราม

เวลานั้นสมเด็จพระหริรักษรามา ทรงต้องการความคุ้มครองจากฝรั่งเศสเพื่อเข้ามาถ่วงดุลย์อำนาจของไทยและเวียดนามในกัมพูชาด้วย ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชสาส์นไปโดยมีบาทหลวงมองแซนญอร์เป็นผู้ร่าง ในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ ทูตฝรั่งเศสชื่อมงตีญีได้เดินทางเข้ามาทำสัญญากับไทย กัมพูชาและเวียดนาม หลังจากทำสัญญากับไทยแล้ว มงติญีจึงเดินทางมากัมพูชา

เมื่อมาถึงเมืองกำปอด ไทยได้มีจดหมายออกมายังเมืองเขมรห้ามมิให้เขมรทำสัญญาใดๆกับฝรั่งเศสเนื่องจากเขมรเป็นประเทศราชของไทย ดังนั้นการติดต่อเพื่อขอความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสของพระองค์ด้วงจึงไม่สัมฤทธิ์ผล อย่างไรก็ตามเมื่อฝรั่งเศสได้ดินแดนเวียดนามใต้แล้วก็เริ่มหันมาให้ความสนใจเขมร อันทำให้เขมรต้องตกอยู่ใต้การอารักขาของฝรั่งเศสในที่สุด หลังจากสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ และสมเด็จพระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้าเสด็จเข้ามายังเขมรแล้ว สมเด็จพระหริรักษรามาฯจึงโปรดให้พระองค์วัตถาเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯแทน

สมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดีอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ทรงมีพระราชบุตร ๔ พระองค์คือ ๑. พระองค์ราชาวดี (สมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตาร) ๒. พระองค์ศรีสุวัตถิ์ (พระบาทศรีสุวัตถิ์ หรือ พระบาทศรีสวัสดิ์) ๓. พระองค์ชัยวัฑถา (พระองค์ศรีวัฑฒา หรือ พระองค์ศรีวัตถา) และ ๔. พระองค์ศิริวงศ์ •

ครั้นถึงวันขึ้น ๕ ค่ำ เดือนสิบสอง พุทธศักราช ๒๔๐๓ เวลาบ่าย ๕ โมง กับ ๗ บาท สมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดีทิวงคต พระชนมายุได้ ๖๕ พรรษาอยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปี

• ลาง หาบ่อาน, การสิกฺสาปฺรวตฺติอกฺสรสาสฺตฺรแขฺมรสมัยนครภฺนำฦล่สมัยอุฏงฺค, หน้า ๒๖๘.

บทที่ ๔
เส้นทางทัพและเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างไทย – กัมพูชาในสมัยโบราณ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันกับประเทศกัมพูชา มีการติดต่อสัมพันธ์กันมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเฉพาะเส้นทางการเดินทางบก ซึ่งปรากฏร่องรอยให้เห็นว่ามีการติดต่อสัมพันธ์กันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยที่ดินแดนบริเวณนี้มีการพัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมือง

เส้นทางโบราณที่สำคัญซึ่งใช้เป็นเส้นทางการคมนาคมทางบกระหว่างไทย – กัมพูชา ตั้งแต่สมัยพระนครของกัมพูชา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สามารถแบ่งออกเป็น ๓ เส้นทาง คือ เส้นทางเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระ เส้นทางเมืองจันทบุรี – เมืองพระตะบอง และเส้นทางเมืองปราจีนบุรี – เมืองพระตะบอง

ดังปรากฏหลักฐานในเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งฝ่ายไทยและกัมพูชา เช่น ศิลาจารึกต่างๆ ทั้งของไทยและกัมพูชา เช่น จารึกปราสาทพระขรรค์ จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา รวมทั้งเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น จดหมายเหตุรายวันทัพ รวมทั้งคำให้การ และใบบอกต่างๆ ดังนี้

๑. เส้นทางเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระ

เส้นทางเดินทัพระหว่างไทย – กัมพูชา เส้นสำคัญเส้นแรกที่น่าจะใช้เป็นเส้นทางเดินทัพคือ เส้นทางเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระ เส้นทัพนี้เป็นเส้นทางในราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยโบราณ ระหว่างพระนครศรียโศธรปุระเมืองหลวงของกัมพูชาโบราณ กับเมืองพิมาย (วิมายปุระ) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นมหิธรปุระซึ่งเป็นแคว้นสำคัญของกัมพูชาโบราณที่มีอาณาเขตอยู่ในบริเวณอีสานใต้ของประเทศไทยในปัจจุบัน

จากหลักฐานทางโบราณคดีและศิลาจารึกแสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา ดินแดนอีสานตอนล่างบางส่วนมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรกัมพูชาโบราณ ดังที่พบจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน (เจ้าชายจิตรเสน) กระจายอยู่ทั่วไปตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานีจนถึงจังหวัดสระแก้วในภาคตะวันออก เช่น จารึกช่องสระแจง (จ. สระแก้ว) จารึกผนังถ้ำเป็ดทองด้านนอก และจารึกผนังถ้ำเป็ดทอง (จ.บุรีรัมย์) จารึกวัดศรีเมืองแอม (จ.ขอนแก่น) จารึกปากน้ำมูล ๑ – ๒ (จ.อุบลราชธานี) จารึกวัดสุปัฏนาราม ๑ (จ.อุบลราชธานี) เป็นต้น

ต่อมาเมื่อพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ สถาปนาเมืองพระนครศรียโศธรปุระแล้ว ได้มีความพยายามในการขยายอำนาจเข้ามาในบริเวณอีสานตอนล่างหลายครั้ง การขยายอำนาจทางการเมือง ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและวัฒนธรรมของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนคร ทำให้เมืองในบริเวณอีสานตอนล่างมีการพัฒนาขึ้นเป็นเมืองใหญ่ เป็นแว่นแคว้นที่สำคัญคือแคว้นมหิธรปุระ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองวิมายปุระ หรือ พิมาย นอกจากนี้ยังมีเมืองพนมรุ้งเป็นเมืองสำคัญในบริเวณนี้ด้วย

เส้นทางระหว่างแคว้นมหิธรปุระสู่เมืองพระนคร

แคว้นมหิธรปุระ เป็นแคว้นสำคัญของอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระนครที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระราชวงศ์ของกัมพูชาที่เมืองพระนครศรียโศธรปุระ ความสำคัญและอำนาจต่อรองทางการเมืองของแคว้นมหิธรปุระที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ กษัตริย์ของแคว้นมหิธรปุระสามารถยกทัพเข้าไปแย่งชิงราชสมบัติเมืองพระนครศรียโศธรปุระได้หลายพระองค์ เช่น พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ และพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

เรื่องราวของกษัตริย์กัมพูชาโบราณที่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์มหิธรปุระได้แก่ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ซึ่งได้ทรงสร้างศาสนสถานสำคัญในภูมิภาคนี้ คือ **"ศรีศิขรีศวร"** หรือ **"ปราสาทพระวิหาร"** ไว้บนเทือกเขาพนมดงรัก แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของดินแดนแถบนี้ในช่วงรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑

กษัตริย์กัมพูชาสมัยพระนครที่ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกว่าเกี่ยวข้องกับ **"ราชวงศ์มหิธรปุระ"** โดยตรง คือ **พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖** ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๒๓ – ๑๖๕๐ และ**พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๑** ซึ่งทรงครองราชย์ที่เมืองพระนครสืบต่อมา ตามหลักฐานในศิลาจารึกที่ปราสาทพนมรุ้งกล่าวว่า กษัตริย์ทั้งสองพระองค์เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าหิรัณยวรมันแห่งราชวงศ์มหิธรปุระ ดังนี้

"มีพระราชาทรงพระนามว่า หิรัณยวรมัน...จากพระนางหิรัณยลักษมี พระราชา (หิรัณยวรมัน) ได้ก่อกำเนิดพระเจ้าศรีชัยวรมเทพ...จากท่านผู้นี้ (หิรัณยลักษมี) พระราชาองค์นี้ (หิรัณยวรมัน) ได้ก่อกำเนิดพระราชาผู้ประเสริฐในบรรดาพระราชาทั้งหลายคือ ศรีธรณีนทรวรมัน และศรียุพราช ...โอรสองค์พี่และองค์น้องของพระเจ้าศรีชัยวรมัน (ตามลำดับ)..."[๑]

---

[๑] คณะจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๒๓๗.

ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ กับราชวงศ์มหิธรปุระไว้ว่า

"...*พระองค์ทรงได้รับพระราชอำนาจสูงสุดในเมืองยโศธรปุระอันศักดิ์สิทธิ์ หลังจากชนะข้าศึกเป็นจำนวนมากแล้ว พระเจ้าชยวรมเทวะ ผู้ทรงมีครอบครัววงศ์ญาติอยู่ที่มหิธรปุระ ทรงสร้างชื่อเสียงไปทั่วทุกทิศจนถึงท้องทะเล...*"[๑]

นอกจากนี้ในศิลาจารึกปราสาทพนมรุ้งยังกล่าวถึง **พระเจ้ากษิตีนทราทิตย์** ผู้มีศักดิ์เป็นพระนัดดาของพระเจ้าหิรัณยวรมัน ได้ทรงอภิเษกกับ**พระนางนเรนทรลักษมี** พระธิดาของพระเจ้าหิรัณยวรมัน และมีพระราชโอรสคือ **พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒** กษัตริย์กัมพูชาสมัยพระนครผู้สร้างปราสาทนครวัด ดังความในศิลาจารึกปราสาทพนมรุ้งว่า

"...*พระเจ้ากษิตีนทราทิตย์ นัดดาผู้มหัศจรรย์และน่าเคารพแห่งพระเจ้าหิรัณยวรมันได้ก่อกำเนิดพระราชาผู้ประเสริฐ คือ ศรีสูรยวรมัน จากธิกาของธิดาแห่งหิรัณยลักษมี...*"[๒]

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า **ราชวงศ์มหิธรปุระ**เป็นราชวงศ์ที่สำคัญและมีอิทธิพลทางการเมืองอย่างมาก จนทำให้เจ้านายในสายราชวงศ์นี้สามารถมีอำนาจและเข้าไปครองเมืองพระนครซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรกัมพูชาโบราณได้อย่างยาวนาน

ในเวลาที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ครองเมืองพระนครนั้น ดินแดนบริเวณอีสานใต้ซึ่งเป็นดินแดนของราชวงศ์มหิธรปุระมีกษัตริย์ในราชวงศ์มหิธรปุระปกครองสืบมา ตามหลักฐานในศิลาจารึกปราสาทพนมรุ้งกล่าวว่า กษัตริย์ในเวลานั้นนีพระนามว่า **"พระเจ้านเรนทราทิตย์"** ซึ่งเป็นโอรสของพระนางภูปตีนทรลักษมี ดังความในศิลาจารึกปราสาทพนมรุ้งว่า

"...***ภูปตีนทรลักษมีถือกำเนิดมาในราชสกุลวงศ์ นางได้รับความนับถือจากบุคคลทั้งหลายว่าเป็นอวตาร (ภวานี) เป็นผู้ที่ประกอบด้วยคุณลักษณะแห่งบิดาคือ พระเจ้าศรีสูรย (วรมัน) นางได้ให้กำเนิดแก่นเรนทราทิตย์ผู้คล่องแคล่ว และเปรียบเสมือนดวงจันทร์สำหรับผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่...***"[๓]

นักวิชาการสันนิษฐานเกี่ยวกับ **"พระนางภูปตีนทรลักษมี"** แตกต่างกัน บางท่านเชื่อว่าพระนามเป็นพระธิดาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ดังนั้น พระเจ้านเรนทราทิตย์จึงทรงเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แต่นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า **"พระนางภูปตีนทรลักษมี"** เป็นพระเชษฐภคินีของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗.

[๓] เรื่องเดียวกัน.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงสันนิษฐานว่า **"พระนางภูปตีนทรลักษมี"** อาจเป็นอาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ดังนั้นพระเจ้านเรนทราทิตย์จึงอาจจะทรงเป็นลูกพี่ลูกน้องกับพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒

อย่างไรก็ตามไม่ว่า **"พระเจ้านเรนทราทิตย์"** จะทรงมีฐานะใดก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพระนครกับแคว้นมหิธรปุระได้อย่างชัดเจน

หลังจากพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ สวรรคต พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ขึ้นครองราชย์ พระองค์เป็นกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งที่มีเชื้อสายราชวงศ์มหิธรปุระ โดยทรงสืบเชื้อสายทาง **"ศรีมหิธราทิตย"** ซึ่งเป็นพระโอรสของเจ้าหญิงซึ่งมีศักดิ์เป็นพระกนิษฐาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ กับพระนางราชปตีนทรลักษมี ดังปรากฏความในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า

"...ราชปตีนทรลักษมีซึ่งพระญาติวงศ์ฝ่ายพระมารดาทรงพำนักอยู่กับศรีสุวีรวตีนั้น ทรงเป็นที่ยกย่องของผู้ที่เป็นเหมือนชวาลาให้แสงสว่างแก่ครอบครัวที่บริสุทธิ์ และคู่ควรกับคำสรรเสริญ และเป็นผู้ที่เด่นอยู่ในท่ามกลางคนที่ได้รับการยกย่องสรรเสริญว่ามีความประพฤติดีพราหมณ์ทั้งหลายสรรเสริญว่า พระโอรสของพระองค์เป็นผู้ใจเร็วหุนหันเหมือนพญาครุฑ สวยเหมือนพระจันทร์ มีชื่อเสียงเกียรติคุณหอมหวนไปทั่วทุกทิศ เป็นเจ้านายชั้นสูงสุด คือ ศรีธรณีนทรวรมัน..."[•]

นอกจากนี้ **"ศรีมหิธราทิตย"** ยังเป็นอนุชาของพระราชมารดาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ดังข้อความในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า *"...ศรีมหิธราทิตยเป็นผู้ชนะกองทหารข้าศึก เป็นอนุชาของพระมารดาพระเจ้าศรีสูรยวรมัน..."* ด้วยเหตุนี้ **"พระเจ้าธรณินทรวรมัน"** จึงมีฐานะเป็นลูกพี่ลูกน้องกับพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ อีกทางหนึ่งด้วย พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ได้ทรงอภิเษกกับพระนางชัยจูฑามณี และมีพระราชโอรสคือ **"พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗"**

ดังนั้นแม้ว่า ในสมัยก่อนรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จะไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงเส้นทางระหว่างแคว้นมหิธรปุระกับเมืองพระนครชัดเจน แต่การที่แคว้นมหิธรปุระมีความสัมพันธ์กับเมืองพระนครอย่างมาก ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่า ในเวลานั้นมีเส้นทางที่ใช้ในการเดินทางติดต่อระหว่างแคว้นมหิธรปุระกับเมืองพระนครแล้ว ต่อมาพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงสร้างธรรมศาลาตามเส้นทางซึ่งน่าจะเป็นเส้นทางโบราณนี้ เพื่อใช้เป็นเส้นทางในการจาริกแสวงบุญระหว่างแคว้นมหิธรปุระกับเมืองพระนคร

[•] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

เส้นทางระหว่างแคว้นมหิธรปุระสู่เมืองพระนคร สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

ในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ได้ทรงสร้างธรรมศาลา (วหนิคฤหะ หรือ บ้านมีไฟ) ซึ่งมีลักษณะเป็นปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีส่วนประกอบที่สำคัญคือ ที่ประดิษฐานรูปเคารพ และส่วนที่เป็นห้องต่อออกมาทางด้านหน้าของปราสาท เช่น ปราสาทตาเมือน เป็นต้น ไว้ตามเส้นทางต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า

"...บนถนนของยโศธรปุระไปสู่เมืองหลวงของจัมปา (พระองค์ได้ทรงสร้าง) ที่พักเป็นตอนๆ ไว้ ๕๗ แห่ง มีไฟพร้อม จากเมืองหลวงไปยังเมืองวิมาย (มี) ที่พักพร้อมด้วยไฟ ๑๗ แห่ง จากเมืองหลวงไปยังชยวตี จากเมืองนี้ (คือ ชยวตี) ไปยังชยสิงหวตี จากที่นั่นไปยังชยวีรวตี จากเมืองนี้ไปยังชยราชคิริ จากชยราชคิริไปยังศรีสุวีรปุรี จากเมืองนี้ (คือ สุวีรปุรี) ไปยังยโศธรปุระ (ตามความยาวของถนนสายนี้ ที่พักพร้อมด้วยไฟ ๑๔ แห่ง..."[๑]

เส้นทางหนึ่งที่พระองค์ทรงสร้างธรรมศาลา คือ เส้นทางระหว่างแคว้นมหิธรปุระ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพิมาย กับเมืองพระนคร เพื่อให้เป็นที่พักแก่คนเดินทางที่มาจารึกแสวงบุญ ดังปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ว่า *"...จากเมืองหลวงไปยังเมืองวิมาย (มี) ที่พักพร้อมด้วยไฟ ๑๗ แห่ง..."*[๒]

ความสำคัญของเส้นทางโบราณสายนี้คือ เป็นเส้นทางที่สะดวกเนื่องจากเป็นถนนที่มีการก่อสร้างอย่างดี และตัดตรงจากเมืองพิมาย (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา) เข้าสู่เมืองพนมรุ้ง (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์) ผ่านกลุ่มปราสาทตาเมือน ซึ่งมีหลักฐานทั้งปราสาทตาเมือน (ธรรมศาลา) และปราสาทตาเมือนโต๊จ (อโรคยศาลา) แล้วมุ่งตรงไปสู่เมืองพระนครศรียโศธรปุระในประเทศกัมพูชา

จากการศึกษาทั้งจากที่ฝรั่งเศสได้ศึกษาไว้แต่เดิม (ในเขตของประเทศกัมพูชา ซึ่งเดิมคิดว่าแนวเส้นทางนี้จะขึ้นมาทางช่องจอม) และการศึกษาของนักวิชาการทั้งไทยและกัมพูชาในปัจจุบัน ทำให้มีการค้นพบธรรมศาลาทั้ง ๑๗ แห่ง ดังนี้

๑. ปราสาทกู่โกสีย์

๒. ปราสาทบ้านห้วยแคน

๓. ปราสาทสำโรงเก่า

๔. ปราสาทเทพสถิตย์

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙ – ๒๑๑.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙.

๕. ปราสาทหนองปล่อง

๖. ปราสาทโคกปราสาท

๗. ปราสาทบ้านบุ

๘. ปราสาทถมอ

๙. ปราสาทตาเมือน

๑๐. ปราสาทจาน

๑๑. ปราสาทโคกพเนอ (จ.อุดรมีชัย ประเทศกัมพูชา)

๑๒. ปราสาทอัมปึล (จ.อุดรมีชัย ประเทศกัมพูชา)

๑๓. ปราสาทพรหมเกล (จ.อุดรมีชัย ประเทศกัมพูชา)

๑๔. ปราสาทโคกมอน (จ.เสียมราฐ ประเทศกัมพูชา)

๑๕. ปราสาทโอจรุง (จ.เสียมราฐ ประเทศกัมพูชา)

๑๖. ปราสาทเสมานเตง (จ.เสียมราฐ ประเทศกัมพูชา)

๑๗. ปราสาทสมโบร์ (จ.เสียมราฐ ประเทศกัมพูชา)

นอกจากโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นธรรมศาลา (วหนิคฤหะ) หรือที่พักคนเดินทางแล้ว ตามเส้นทางโบราณจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมาย ยังพบว่ามีสะพานโบราณจำนวนมากตามเส้นทาง สะพานที่สำคัญคือ สะพานทิพ หรือ สเปียนต็วป (สะพานทัพ) และสเปียนเยียง (สะพานเสด็จ) ซึ่งน่าจะหมายถึงสะพานทิพสะพานแสงในหลักฐานสมัยอยุธยา

สำหรับสะพานโบราณอื่นๆ ที่ปรากฏหลักฐานจากบริเวณชายแดนไทย – กัมพูชา บริเวณปราสาทตาเมือนไปนั้น พบแนวทางเดินศิลาแลงโบราณ และสะพานที่ก่อด้วยศิลาแลงจำนวนมากที่มีชื่อตามที่เรียกกันในสมัยหลัง เช่น สเปียนเกมง สเปียนโป สเปียนสแลง เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานว่าเส้นทางสายนี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางในการคมนาคมเดินทางด้วย

รวมทั้งยังพบหลักฐานทางโบราณคดีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นจำนวนมาก เช่น อโรคยศาล หรือโรงพยาบาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จำนวนถึง ๓๐ แห่ง (จากทั้งหมด ๑๐๒ แห่งตามที่กล่าวถึงในศิลาจารึก) ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ปราสาทบ้านปราสาท จ.สุรินทร์ กุฏิฤาษี จ.บุรีรัมย์ กุฏิฤาษีหนองบัวลาย (สระเพลง) จ.บุรีรัมย์ ปราสาทหนองบัว จ.บุรีรัมย์เป็นต้น*

นอกจากนี้มีการพบศิลาจารึกอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กระจายอยู่ในบริเวณดังกล่าว เช่น จารึกด่านประคำ (จ.บุรีรัมย์) จารึกเมืองพิมาย (จ.นครราชสีมา) จารึกปราสาทตาเมียน

---

* นานาสารัตถคดีจากจารึกและเอกสารโบราณ (กรุงเทพฯ: กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๕๗), หน้า ๔๔.

โตจ (จ.สุรินทร์) จารึกปราสาท (จ.สุรินทร์) จารึกสุรินทร์ ๒ (จ.สุรินทร์) จารึกวัดบ้านกู่หนองบัว (จ.ชัยภูมิ) ซึ่งแสดงถึงความสำคัญของชุมชนในแถบอีสานตอนล่างกับเส้นทางระหว่างเมืองพิมายกับเมืองพระนครในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้เป็นอย่างดี

เมืองพิมาย – พนมรุ้ง และเส้นทางราชมรรคาหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

ดังได้กล่าวไปแล้วว่าเส้นทางเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระ เป็นเส้นทางในราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยโบราณ ระหว่างพระนครศรียโศธรปุระเมืองหลวงของกัมพูชาโบราณ กับเมืองพิมาย (วิมายปุระ) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นมหิธรปุระซึ่งเป็นแคว้นสำคัญของกัมพูชาโบราณที่มีอาณาเขตอยู่ในบริเวณอีสานตอนล่างของประเทศไทยในปัจจุบัน

เส้นทางนี้น่าจะเป็นเส้นทางสำคัญมาตั้งแต่สมัยโบราณ เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างชุมชนต่างๆ ในแถบอีสานตอนล่างไปยังเมืองพระนคร ต่อมาในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงทรงปรับปรุงถนนและได้สร้างอโรคยศาลา (โรงพยาบาล) และธรรมศาลา (ที่พักคนเดินทาง) ไว้ตามเส้นทางนี้เพื่อให้เป็นที่พักแก่คนเดินทางที่มาจารึกแสวงบุญอีกด้วย เมื่ออาณาจักรกัมพูชาโบราณเสื่อมอำนาจการปกครอง กรุงศรีอยุธยาน่าจะได้ใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางหลักในการยกทัพเข้าไปกรุงศรียโศธรปุระ

ความสำคัญของเส้นทางโบราณสายนี้คือ เป็นเส้นทางที่สะดวกเนื่องจากเป็นถนนที่มีการสร้างอย่างดี และตัดตรงจากเมืองพิมาย (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา) เข้าสู่เมืองพนมรุ้ง (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์)

ทั้งนี้เนื่องจากแม้อาณาจักรกัมพูชาโบราณที่เมืองพระนครศรียโศธรปุระเสื่อมอำนาจลง แต่เมืองพิมายปุระ และเมืองพนมรุ้ง ยังมีการอาศัยสืบเนื่องมาจนช่วงเวลาที่ร่วมสมัยกับกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ดังนั้นหากกรุงศรีอยุธยาจะยกทัพไปตีเมืองพระนครศรียโศธรปุระน่าจะต้องใช้เส้นทางที่ผ่านเมืองพิมายและพนมรุ้งก่อน

แต่เนื่องจากก่อนรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เมืองพิมายและพนมรุ้งยังเป็นเมืองที่ไม่ได้อยู่ในอาณาเขตกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระอินทราชา หรือ พระนครอินทร์ ยกทัพไปตีเมืองพิมายและพนมรุ้งดังที่ปรากฏในจารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ

จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ พบที่วัดบ้านฉางประชานิมิต ตำบลบ้านฉาง อำเภอลำสนธิ จังหวัดลพบุรี เป็นจารึกที่มีเนื้อความสองด้าน ด้านที่ ๑ เป็นภาษาไทย ด้านที่ ๒ เป็นภาษาเขมรโบราณ กล่าวถึงสมเด็จพระอินทราบรมจักรพรรดิธรรมิกราชเป็นเจ้า ซึ่งน่าจะหมายถึง สมเด็จพระ

บรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)* โปรดเกล้าฯ ให้ขุนศรีไชยราชมงคลเทพเอกมนตรีพิเศษและขุนนางทั้งหลายยกทัพไปตีเมืองพิมาย พนมรุ้ง ฯลฯ จนราบคาบแล้วจึงให้ถอยทัพกลับคืนมา ครั้นเมื่อมาถึงบริเวณที่พบศิลาจารึกจึงได้ทำศิลาจารึกไว้ที่นั้น เมื่อวัน ๑๑ ค่ำ เดือนสิบสอง ปีกุน ซึ่งน่าจะได้แก่ ปีกุนตรีศก พ.ศ. ๑๙๗๔ ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เสด็จไปตีเมืองพระนครหลวงนั่นเอง ดังความในจารึกว่า

"*...สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราชเป็นเจ้า ให้ขุนศรีไชยราชมงคลเทพ... เอาตุรงค์ช้างม้ารี้พลไปโจมจับพระนครพิมายพนมรุ้ง...เป็นราชเสมาแลราบทาบดังพระมโนสากัลป์แลจึงจะละพระราชเสาวนีย์หาขุนศรีไชยราชมงคลเทพแด่ฝูงมวยลูกขุนทั้งหลาย เอาช้างม้ารี้พลถอยคืนมา...มาลุเถิงเมสบรรธานจรดบรรณศาลาประดิษฐาสีลาประสัสนี้ไว้จุ่งเป็นเกียรติยศสบบดลพระราชอาชญาว่าขุนศรีไชยราชมงคลเทพเอกมนตรีพิเสส...*"[๒]

ดังนั้นการยกทัพไปทางนี้กรุงศรีอยุธยาจำเป็นต้องยึดครองเมืองพิมายและพนมรุ้งได้ก่อน ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกว่า "*อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารี้พลทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้งไซร้ พอเจ้าเมืองทั้งหลาย...ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้าๆ ก็ให้พระราชทานรางวัลแล้ว...คืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา...*"[๓]

จากนั้นจึงเดินทัพตัดเข้าช่องเขาในเทือกเขาพนมดงรัก (พนมดองแร็ก – ภาษาเขมรแปลว่าภูเขาไม้ดาน) ลงไปยังที่ราบลุ่มในประเทศกัมพูชาโดยตัดตรงไปที่เมืองพระนครศรียโศธรปุระ (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดเสียมเรียบ – เสียมราบ) ที่เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรกัมพูชาโบราณจากข้อความในจารึกและพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณ แสดงให้เห็นว่า สงครามครั้งนี้เป็นการยกทัพไปตีเมืองพิมายพนมรุ้ง เพื่อเปิดเส้นทางไปเมืองพระนครหลวง

เส้นทางการเดินทางจากอยุธยาไปตีเมืองพิมาย พนมรุ้ง (รวมถึงการเดินทางไปเมืองพระนครศรียโศธรปุระ) จำเป็นต้องเดินทางจากอยุธยาขึ้นไปทางลพบุรีจากนั้นจึงข้ามช่องเขาที่ดงพญากลางไปยังชัยภูมิ (ซึ่งเป็นเส้นทางการเดินทางระหว่างอีสาน – ภาคกลาง มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์) แล้ววกลงมาทางนครราชสีมาจากนั้นจึงเดินทางไปยังพิมาย พนมรุ้ง จากนั้นจึง

---

* แม้ว่าสมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราชเป็นเจ้าในที่นี้ หมายถึง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ แต่ก็อาจจะหมายถึงสมเด็จพระนครอินทร์ หรือ สมเด็จพระอินทราชา โอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ซึ่งต่อมาได้ครองเมืองพระนครหลวงก็เป็นได้

[๒] วินัย พงศ์ศรีเพียร, **อาจารยบูชา** (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๖ – ๑๐๙.

[๓] คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ, **ความยอกย้อนของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล** (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๔.

เดินทัพตัดเข้าช่องเขาในเทือกเขาพนมดงรัก (พนมดองแร็ก – ภาษาเขมรแปลว่าภูเขาไม้ดาน) ลงไปยังที่ราบลุ่มในประเทศกัมพูชาโดยตัดตรงไปที่เมืองพระนครศรียโศธรปุระ (ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดเสียมเรียบ – เสียมราบ) ที่เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรกัมพูชาโบราณ

ดังนั้นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกของหอพระสมุดวชิรญาณและศิลาจารึกหลักนี้จึงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญที่ช่วยยืนยันว่า ก่อนหน้ารัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ขึ้นไป กรุงศรีอยุธยาไม่น่าจะเคยยกทัพไปตีเมืองพระนครศรียโศธรปุระ (หรือ เมืองนครหลวง ในเอกสารไทย) ได้ เนื่องจากเมืองพิมาย พนมรุ้ง ที่อยู่ในเส้นทางหลักยังไม่ได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา จนถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)

นอกจากนี้เมื่อกรุงศรีอยุธยาจะยกทัพเข้าไปกัมพูชาก็ยังคงใช้เส้นทางนี้ โดยเฉพาะเมื่อยกทัพไปเมืองเสียมราบก็น่าจะใช้เส้นทางนี้เป็นหลัก เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช[๕] (ซึ่งโปรดให้พระยานครราชสีมายกทัพเข้าไปทางเมืองเสียมราบ) รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม[๖] (เรื่องนี้ปรากฏในพงศาวดารกรุงกัมพูชาแต่ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา) และรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ[๗] ส่วนกัมพูชาก็ใช้เส้นทางนี้ยกทัพเข้ามากรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นเดียวกัน เช่นในรัชกาลสมเด็จพระศรีธรรมราชาพระราชสมภาร ที่ยกทัพเข้ามาตีเมืองนครราชสีมา[๘] ปัจจุบันยังคงพบเห็นร่องรอยของถนนโบราณสายนี้ได้แม้จะมีการสร้างบ้านเรือนทับเส้นทางหรือถูกชาวบ้านทำลายไปบ้าง

บทบาทความสำคัญของเมืองพิมาย – พนมรุ้ง หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ดังได้กล่าวถึงเมืองพิมายและเมืองพนมรุ้งในฐานะเส้นทางเดินทัพระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกัมพูชามาแล้ว แสดงให้เห็นว่าเมืองพิมายและพนมรุ้งในสมัยหลังจากยุคพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ยังคงมีบทบาทสำคัญในดินแดนบริเวณอีสานตอนล่างอยู่ ดังปรากฏหลักฐานในจารึกขุนศรีไชยราช

---

[๕] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๔๕.

[๖] กรมศิลปากร, **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา** (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๐.

[๗] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไอเดียร์สแควร์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๒.

[๘] กรมศิลปากร, **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา**, หน้า ๑๐๒.

มงคลเทพ ว่า "...*สมเด็จพระอินทรามหาบรมจักรพรรดิธรรมิกราชเป็นเจ้าให้ขุนศรีไชยราชมงคลเทพ...เอาจตุรงค์ช้างม้ารี้พลไปโจมจับพระนครพิมายพนมรุ้ง...*"

แสดงให้เห็นว่าเมืองทั้งสองนี้ยังมีความสำคัญมากในหัวเมืองแถบอีสานตอนล่าง จึงปรากฏชื่อเรียกว่า "พระนครพิมายพนมรุ้ง" นอกจากนี้พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก๑๐๔ ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณยังกล่าวถึงความสำคัญของเมืองพิมายพนมรุ้งไว้เช่นเดียวกันว่า "*อยู่ปีหนึ่งท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารี้พลทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้งไชร้ พอเจ้าเมืองทั้งหลาย...ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้าๆ ก็ให้พระราชทานรางวัลแล้ว...คืนไปอยู่ตามภูมิลำเนา...*"[๑]

ดังนั้นการที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) จำเป็นต้องยกทัพไปตีเมืองพิมาย – พนมรุ้ง แสดงว่า ก่อนหน้านี้เมืองทั้งสองยังเป็นเมืองที่ไม่ได้รวมอยู่ในเขตขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด ต่อมาเมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ตีเมืองพิมาย – พนมรุ้ง ได้แล้วเมืองทั้งสองจึงเข้ามารวมอยู่ในเขตของกรุงศรีอยุธยาดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารฉบับเดียวกันนี้ว่า เมื่อเจ้าเมืองพิมายและเจ้าเมืองพนมรุ้งถึงแก่กรรมกรุงศรีอยุธยาได้ตั้งเจ้าเมืองทั้งสองนี้ ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับปลีกว่า

"...*อยู่จำเนียรกาลมาเจ้าเมืองพิ[มาย] ถึงกรรม ท้าวเทพก็ได้กินเมืองนั้น ส่วนท้าวชุมผู้น้องไชร้ได้เมืองพนมรุ้ง...*"[๒]

ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาสูญเสียอำนาจในการควบคุมเมืองพระนคร ปรากฏหลักฐานว่าดินแดนบริเวณอีสานตอนล่าง โดยเฉพาะเมืองพนมรุ้งยังมีความสำคัญและปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงในพงศาวดารกัมพูชา โดยเฉพาะพงศาวดารเขมรฉบับนักองค์เอง ที่กล่าวถึงความสำคัญของเมืองพนมรุ้งว่า เมื่อพระศรีโสไทและพระธรรมราชาพระราชวงศ์ของกัมพูชาแย่งชิงราชสมบัติกัน เจ้าพญาธรรมราชาได้หนีไปอยู่ที่บ้าน "ทำเลอม" เหนือเขาพนมรุ้ง แล้วซ่องสุมผู้คนได้เป็นจำนวนมากจากนั้นจึงยกทัพไปรบชนะพระศรีโสไท ดังความในพงศาวดารฉบับนักองค์เองว่า

"*เจ้าพญาธรรมราชาหนีไปอยู่บ้านทำเลอมเหนือเขาพ่นมรุ้ง เกลี้ยกล่อมชาวบ้านชาวเมืองตะวันออกได้พร้อมมูล ยกทัพกลับมารบได้เมือง...*"[๓]

---

[๑] คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ, **ความยอกย้อนของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล**, หน้า ๑๗๔.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๔.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

จากข้อความในพงศาวดารเขมรฉบับนักองค์เอง แสดงว่า บริเวณเมืองพนมรุ้งและแถบหัวเมืองอีสานตอนล่างยังเป็นชุมชนที่มีความสำคัญอยู่ในเวลานั้นแม้จะเป็นช่วงที่ร่วมสมัยกับยุคหลังเมืองพระนครแล้วก็ตาม ชุมชนเหล่านั้นยังคงมีผู้คนอาศัยอยู่และมีจำนวนมากถึงกับสามารถเกณฑ์กองทัพขนาดใหญ่ได้ อย่างไรก็ตามหลังจากยุคนี้แล้วในเอกสารต่างๆ ทั้งของไทยและกัมพูชาไม่ปรากฏชื่อเมืองพิมาย – พนมรุ้งในยุคที่ร่วมสมัยกับกรุงศรีอยุธยาอีก แต่จะปรากฏชื่อเมืองอื่นๆ ขึ้นมาแทน เช่น เมืองนครราชสีมา เป็นต้น แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในบริเวณอีสานตอนล่างภายหลังจากการจัดตั้งศูนย์กลางชุมชนใหม่ในสมัยอยุธยา

ดังนั้นหากสันนิษฐานตามพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ซึ่งตราขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่มีการกล่าวถึงตำแหน่งนาเจ้าเมืองนครราชสีมาว่า *"...ออกญำแหงสงครามรามภักดีพิรียภาหะ เจ้าเมืองนครราชศรีมา เมืองโท นา ๑๐๐๐๐ ขึ้นประแดงจุลาเทพซ้าย..."*[๕] โดยไม่มีการกล่าวถึงเมืองพิมายแสดงว่าในเวลานั้นศูนย์กลางของชุมชนบริเวณเมืองพิมายได้ถูกย้ายมาอยู่ที่เมืองนครราชสีมาแล้วนั่นเอง

การลดบทบาทของชุมชนและเส้นทางเมืองพิมาย – พนมรุ้ง

หากพิจารณาจากการลดบทบาทของชุมชนและเส้นทางเมืองพิมาย – พนมรุ้ง จะเห็นได้ว่าสาเหตุที่สำคัญในการลดบทบาทของชุมชนและเส้นทางเมืองพิมาย – พนมรุ้ง น่าจะมีสาเหตุมาจากการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางทางการปกครองของกรุงศรีอยุธยาในแถบเมืองพิมาย – พนมรุ้ง จากเมืองพิมายย้ายไปอยู่ที่เมืองนครราชสีมา

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียนว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย – กรุงธนบุรี เมืองพิมายมีฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองมีตำแหน่งเป็น "พระพิมาย" ดังความว่า

"...ครั้นถึง ฉะ วันพุด เดือนสิบ ขึ้นสิบสี่ค่ำ ในปีจอ อัฐศก[๖] *กรมหมื่นเทพพิพิธจึ่งให้หม่อมจ้าวประยง กับหลวงมหาพิไชย หลวงปราบ คุมไพร่สามสิบเสศกับพวกชาวบ้านซึ่งมาเข้าด้วยนั้นยกลอบเข้าไปซุ่มอยู่ในเมือง ภอรุ่งขึ้นเปนวันพระขึ้นสิบห้าค่ำ พญานครราชศรีมาไม่ทันรู้ตัว จะออกมาทำบุญที่วัดกลาง ก็ยกกรูกันเข้าล้อมจวนจับตัวพญานครราชศรีมาได้ฆ่าเสีย แต่หลวงแผ้งผู้น้องพญานครราชศรีมานั้น โดดขึ้นม้าควบหนีออกจากเมืองทันหาจับตัวได้ไม่ หม่อมจ้าวประยงจึ่งให้ยิงปืนใหญ่ในเมืองขึ้นเปนฤกษ แล้วเกนคนให้ออกมารับเสดจ์กรมหมื่นเทพพิพิธเข้าไปในเมือง*

---

[๕] กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๖.

[๖] พ.ศ. ๒๓๐๘

ประทับอยู่ที่จวนประมาณห้าวัน หลวงแพ่งไปชักชวนพระพิมาย ซึ่งเปนเมืองขึ้นแก่เมืองนครราชศรีมา ยกกองทับเข้ามาล้อมเมืองนครราชศรีมาเข้าไว้ฯะc~

กรมหมื่นเทพพิพิธให้เกนคนชาวเมือง ขึ้นรักษาน่าที่เชิงเทินได้คนน้อยเพราะชาวเมืองไม่เตมใจ หนีไปเสียเปนอันมาก ผู้คนซึ่งขึ้นอยู่น่าที่กำแพงนั้นเบาบางหนัก ต่อรบต้านทานอยู่ได้สี่วัน กองทับพระพิมาย กองทับหลวงแพ่ง ก็ปีนเข้าเมืองได้ข้างด้านป้อมวัดพายับ จับได้ตัวหม่อมจ้าวประยง หม่อมจ้าวดารา หม่อมเจ้าธารา บุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ แลพระพิไชยราชา หลวงมหาพิไชย กับขุนหมื่นนายหมวดนายกองฆ่าเสียเปนหลายคน บุตรจ้าวกรมหมื่นเทพพิพิธเปนชาย ยังเหลือแต่หม่อมจ้าวที่น้อยๆ กับหม่อมจ้าวหญิง แลนายแก่นพวกหลวงแพ่ง ได้หม่อมจ้าวอุบลไปเปนภรรยา นายย่นได้หม่อมจ้าวเสมห้ามกรมหมื่นเทพพิพิธไปเปนภรรยา หลวงแพ่งจะให้ประหารชีวิตกรมหมื่นเทพพิพิธเสีย พระพิมายขอชีวิตรไว้จึ่งเชิญเสดจ์ไปอยู่ ณะ เมืองพิมาย หลวงแพ่งก็ได้เปนเจ้าเมืองนครราชศรีมา แลพระพิมายนั้นรักใคร่นับถือกรมหมื่นเทพพิพิธว่าเปนวงษ์กระษัตร * ช่วยทำนุกบำรุงไว้ ครั้นรู้ข่าวไปว่ากรุงเสียแก่พม่าแล้ว พม่ากวาดเอาขัตติยราชวงษ์[๖]ไปสิ้น จึ่งยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเปนพระเจ้าแผ่นดิน สืบพระวงษ์กระษัตรต่อไป เรียกว่า พระเจ้าพิมาย[๗]ๆ จึ่งตั้งพระพิมายเปนเจ้าพญาศรีสุริวงษ์ผู้สำเร็จราชการ ตั้งนายสาบุตรผู้ใหญ่เปนพญามหามนตรี ตั้งบุตรน้อยเปนพญาวรวงษ์ยาธิราช เรียกว่าพญาน้อย

ในขณะเมื่อกรุงเสียแล้วนั้น พวกข้าราชการแลเชื้อวงษ์ผู้ดี ณะ กรุง หนีขึ้นไปอยู่กับพระเจ้าพิมายเปนอันมาก จึ่งโปรดตั้งให้เปนขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยตามสมควรคุณานุรูป แต่ยังหาครบตามตำแหน่งไม่ แลเจ้าพญาศรีสุริวงษ์จึ่งคิดกับบุตรทั้งสอง จะจับหลวงแพ่งเจ้าเมืองนครราชศรีมา ฆ่าเสียให้สิ้นเสี้ยนหนาม ขะณะนั้นหลวงแพ่งทำบุญให้มีลคอน เจ้าพญาศรีสุริวงษ์กับพญาทั้งสองผู้บุตรรู้ จึ่งพาทหารซึ่งมีฝีมือสิบคน กับไพร่พลห้าร้อยยกจากเมืองพิมายมา ณ เมืองนครราชศรีมา ฝ่ายหลวงแพ่งไม่ทันรู้ตัวว่า เขาคิดร้ายไว้ใจอยู่ว่าเปนมิตรกัน แลพญาทั้ง ๓ ก็เข้านั่งดูลคอนด้วยกันกับหลวงแพ่ง ครั้นได้ทีเจ้าพญาศรีสุริวงษ์ก็ฟันหลวงแพ่ง พญามหามนตรฟันนายแก่น พญาวรวงษาธิราชฟันนายย่นตายทั้งสามคน พวกทหารเมืองพิมายก็ฆ่าฟันทหารเมืองนครราชศรีมาตายเปนอันมาก เจ้าพญาศรีสุริวงษ์จึ่งให้พญาวรวงษาธิราชตั้งอยู่ ณะ ด้านบ้านจอหอ รักษาเมืองนครราชศรีมาแล้วเจ้าพญาศรีสุริวง แลพญามหามนตรีก็กลับไปยังเมืองพิมาย ตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนบำรุงอนาประชาราษ แลทแกล้วทหารให้มีกำลังสมบูรรณ แลอนาเขตร์เมืองพิมาย ก็แบ่งออกเปนส่วนหนึ่ง ตั้งแต่

---

* ฉบับพิมพ์, ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เป็นวงศ์ราชตระกูล

[๖] ฉบับพิมพ์, ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า พระราชวงศานุวงศ์

[๗] ฉบับพิมพ์ว่า เจ้าพิมาย

แขวงหัวเมืองตระวันออก ฝ่ายดอนไปกระทั่งถึงแดนกรุงศรีสัตนาคนหุต แลกรุงกำภูชาธิบดีซะ๔~ ฝ่ายใต้ลงมาถึงเมืองสุระบุรีย์ ตระหลอดลำน้ำแควป่าสัก ...”[๑]

เช่นเดียวกับ **“เมืองนางรอง”** ที่เป็นเมืองที่เกิดขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองพนมรุ้งเดิม และปรากฏหลักฐานกล่าวถึงในสมัยกรุงธนบุรี ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

“...ในเดือนนั้น กรมการเมืองนครราชศรีมาบอกลงมาว่า พญานางรองคบคิดกันกับจ้าวโอ้ จ้าวอิน แลอุปฮาชเมืองจำปาศักดิ์ กระทำการกำเริบเปนขบถ จึ่งมีพระราชดำหรัดให้เจ้าพญาจักรีเปนแม่ทับ ยกกองทับขึ้นไป ณะ เมืองนครราชสีมา แล้วให้กองหน้ายกไปจับตัวพญานางรองมาได้ พิจรณาได้ความเปนสัจว่าคิดการขบถ จึ่งให้ประหารชีวิตรเสีย แต่จ้าวโอ้ จ้าวอิน กับอุปฮาชนั้น ยังตั้งซ่องสุมผู้คนอยู่ ณะ เมืองจำปาศักดิ์ ไพร่พลมีมากทั้งลาวทั้งข่าประมาณหมื่นเศศ จึ่งบอกข้อราชการลงมากราบทูล ครั้นได้ทรงทราบจึ่งดำหรัดให้เจ้าพญาสุรศรีคุมทับหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงยกขึ้นไปเข้าบันจบกองทับเจ้าพญาจักกรีแม่ทับใหญ่ ณะ เมืองนครราชสีมา เจ้าพญาจักกรี เจ้าพญาสุรศรี ก็ยกกองทับออกไปตีเมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตปือ ได้ทั้งสามเมือง จับตัวจ้าวโอ้ จ้าวอิน แลอุปฮาชได้ให้ประหารชีวิตรเสีย แล้วตั้งเกลี้ยกล่อมได้เขมรป่าดง เมืองตลุง เมืองสุรินท์ เมืองสังขะ เมืองคุะขัน มาเข้าสวามิภักดิ์ทั้งสี่เมือง ไพร่พลมากประมาณสามหมื่น จึ่งบอกข้อราชการลงมากราบทูล สมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระโสมนัศ ดำหรัดให้มีตราหากองทับกลับยังกรุงธนบูรี เจ้าพญาทั้งสองก็เลิกกองทับกลับมาถึ่งพระนคร...”

สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เมืองพิมาย – พนมรุ้ง และเส้นทางนี้ลดบทบาทสำคัญลง คือ การเปลี่ยนแปลงทางยุทธศาสตร์การทหาร เนื่องจากเมื่อถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง (ตั้งแต่หลังรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นมา) เมืองหลวงของกัมพูชาย้ายไปอยู่ทางภาคใต้ ได้แก่ เมืองศรีสันธร พนมเปญ ละแวก และอุดงค์มีชัยตามลำดับ เส้นทางสายนี้จึงลดความสำคัญลงแล้วเปลี่ยนไปใช้เส้นทางเดินทัพที่ผ่านทางหัวเมืองตะวันออก คือ เมืองปราจีนบุรี เพื่อมุ่งออกไปทางเมืองพระตะบอง จากนั้นจึงเข้าสู่เมืองโพธิสัตว์ บริบูรณ์ และเมืองละแวกตามลำดับ

อย่างไรก็ตามเมื่อไทยจะยกทัพเข้าไปกัมพูชาก็ยังคงใช้เส้นทางที่ผ่านบริเวณอีสานตอนล่าง โดยเฉพาะเมื่อกล่าวว่า กรุงศรีอยุธยายกทัพไปเมืองเสียมราบก็น่าจะใช้เส้นทางนี้ เช่น ใน พ.ศ. ๒๐๘๓ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยา) ให้ยกทัพ

---

[๑] พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๑ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๑) เลขที่ ๓๑ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

มาตีกัมพูชา ดังความใน พงศาวดารเขมรฉบับแปล จ.ศ. ๑๒๑๗ ที่แปลจากพระราชพงศาวดารกัมพูชา ฉบับออกญาวงศาสรรเพชญ (นง) กล่าวว่า

"...*พระองค์ทรงราชย์ ลุศักราช ๑๔๖๒ (จ.ศ. ๘๐๒) ศกชวดนักษัตรได้ ๒๕ ปี พระชันษาได้ ๕๕ ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา จึ่งยกทัพมาถึงพระนครหลวง ในปีชวดนั้น พระองค์ยกทัพไปถึงพระนครหลวงรบชนะ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาหนีไป พระเจ้าจันทร์ราชาจับได้เชลยไทยเป็นอันมากแล้วเสด็จกลับเข้ามาครองราชสมบัติ...*"[๑]

การที่กองทัพยกลงมาที่เมืองพระนครเป็นเพราะกรุงศรีอยุธยาน่าจะยังคุ้นเคยกับเส้นทางเก่าที่ตัดผ่านเมืองพิมาย – พนมรุ้ง มายังเมืองพระนคร ทั้งๆ ที่เวลานั้นเมืองหลวงของกัมพูชาย้ายไปอยู่ที่เมืองละแวกแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเส้นทางดังกล่าวน่าจะยังมีชุมชนอาศัยอยู่และสามารถใช้เป็นแหล่งสะสมเสบียงในกองทัพได้ อยุธยาจึงเลือกที่จะใช้เส้นทางนี้ แต่ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิการยกทัพจะเปลี่ยนไปใช้เส้นทางที่มุ่งมาทางเมืองพระตะบองแทน

อย่างไรก็ตามในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อทรงยกทัพไปตีเมืองละแวกครั้งที่ ๒ ในพ.ศ. ๒๑๓๖ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงยกทัพตีเมืองละแวกได้สำเร็จ ดังความที่ปรากฏใน พระราชพงศาวดากรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน กล่าวว่าสงครามครั้งนี้เกิดขึ้นในปี จ.ศ. ๘๕๕ มีระบุว่าทัพหนึ่งที่ยกไปคราวนั้นเป็นทัพของเจ้าพระยานครราชสีมา ที่เกณฑ์ผู้คนจำนวน ๑๐,๐๐๐ คน ซึ่งถือเป็นทัพใหญ่ แสดงว่าชุมชนในบริเวณนั้นมีความหนาแน่นจนสามารถเกณฑ์คนได้จำนวนมาก โดยยกทัพไปทางสะพานทิพย์ - สะพานแสง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ดังความในพระราชพงศาวดารที่ว่า

"...๏ *ลุะศักราช ๘๕๕ ปีมแม เบญจศก สมเดจ์พระนเรศวรเปนเจ้า ครั้นเสรจ์การพระราชพิทธีอาสวะยุชแล้ว มีพระราชบริหารสั่งให้เกนทับเตรียมไว้ แลพลสกรรลำเครื่องแสนหนึ่ง ช้างเครื่อง ๘ ร้อย ม้า ๑๕๐๐ กำหนดเดือนอ้ายจะยกไปตีกรุงกำภูชาธิบดี* ***ให้เกนทับเมืองนครราชสีมาหมื่นหนึ่ง ยกตีลงทางตะพานทิพตะพานแสงไปเอาเมืองเสียมราบ ตีไปฟากตะวันออกจนถึงกะพงสวาย*** *แลให้เกนทับเรือเมืองปากใต้ ๒๕๐ ลำ ให้พญาเพ็ชบุรีเปนแม่ทับ เกนเรือลำเลียงเมืองนครเมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองไชยา ๒๐๐ ลำ บันทุกเข้าลำเลียงให้ได้สองพันเกวียน ทั้งทับเรือแลทับลำเลียงเปนคนหมื่น ๑ สรับไปด้วยเครื่องสรรพสาตราวุทธปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิวไปตีเอาเมืองป่าสักทับหนึ่ง ให้กองทับอาษาจาม แลกองทับเมืองจันทบูรคุมเรือรบร้อยห้าสิบลำพลรบพลแจวหมื่นหนึ่งสรับไปด้วยเครื่องสาตราวุทธปืนใหญ่น้อยกระสุนดินประสิว ให้พญาราชปังสันเปนแม่ทับตีไปทางปากน้ำพุดไทมาด แลทับบกทับเรือหัวเมืองทั้งนี้กำหนดเดือนอ้าย ขึ้นห้าค่ำ ให้ยก*

---

[๑] "พงศาวดารเขมร จ.ศ. ๑๒๑๗," ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒**, หน้า ๑๔๒.

พร้อมวันทับหลวงเสดจ์ ท้าวพญาพระหลวงหัวเมืองก็จัดแจงทับบกทับเรือไว้โดยพระราชกำหนด ...” [๑]

สะพานทิพ – สะพานแสง เป็นสะพานโบราณ ที่อยู่ในเขตที่เชื่อมกันระหว่างจังหวัดบันทายมีชัยกับจังหวัดอุดรมีชัย แต่ในปัจจุบันเรียกว่า “สะพานทัพ (สเปียนต็วป – สฺพานทัพ)” และ “สะพานเยียง – สะพานเสด็จ (สฺพานยาง)” และยังใช้เป็นเส้นทางสัญจรระหว่างจังหวัด

จนเมื่อไม่นานมานี้จึงมีการสร้างสะพานใหม่เพื่อหลีกเลี่ยงการใช้สะพานดังกล่าว หลักฐานดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่าเส้นทางพิมาย – พนมรุ้ง – เมืองพระนคร (บางส่วน) ยังคงมีการใช้สืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา และปรากฏหลักฐานการใช้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เส้นทางเมืองพิมาย – พนมรุ้ง – เมืองพระนคร สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เส้นทางเมืองพิมาย – พนมรุ้ง – เมืองพระนคร ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ปรากฏในหลักฐานทั้งแผนที่สมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า “แผนที่เขมรในนี้” โดยมีการกล่าวถึงเส้นทางบางส่วนที่ยังคงมีการใช้เส้นทางเก่าสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โดยเฉพาะมีการระบุถึงตำแหน่งของสะพานทิพ – สะพานแสง แต่เส้นทางแถบอีสานตอนล่างมีการปรับเปลี่ยนไปแล้ว กล่าวคือ แผ่นที่ดังกล่าวไม่มีการกล่าวถึง “เมืองพิมาย” และ “เมืองพนมรุ้ง” แต่มีการกล่าวถึง “เมืองนครราชสีมา” “เมืองนางรอง” และ “เมืองตลุง”

โดยเฉพาะเส้นทางจาก “เมืองนางรอง” สามารถเดินทางไปยังวัดพุทไธสมัน (ปราสาทบันทายฉมาร์) ได้ ส่วนเส้นทางจาก “เมืองตลุง” จะผ่านไปทางสะพานทิพซึ่งมีปราสาทพรหมเกลอยู่ใกล้ๆ สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีว่า ในปัจจุบันพบปราสาทพรหมเกลตั้งอยู่ใกล้เคียงกับสะพานทัพ (สเปียนต็วป) ในประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นหลักฐานว่ามีการใช้เส้นทางบางส่วนทับซ้อนกับเส้นทางโบราณ

สอดคล้องกับหลักฐานใน “ทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง” ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพนที่กล่าวถึงฐานะของ “เมืองพิมาย” ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า *“เมืองพิมายขึ้นนครราชเสมา อยู่ตะวันออกลำพิมูล...”* [๒] และกล่าวถึง “เมืองนางรอง” ว่า *“เมืองนางรอง ขึ้นนครราชเสมาอยู่หน*

---

[๑] พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๕ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๕) เลขที่ ๕ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน (กรุงเทพฯ อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๗๗.

ตะวันออก"[๑] นอกจากนี้ในจารึกยังกล่าวถึงกลุ่มเมืองในบริเวณอีสานตอนล่างที่ถูกตั้งขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เมืองอื่นๆ ที่สอดคล้องกับแผนที่โบราณสมัยรัชกาลที่ ๓ ด้วย เช่น เมืองสังขะ เมืองสุรินทร์ เมืองขุขัน เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการตั้งหัวเมืองแถบอีสานตอนล่างขึ้นใหม่อีกหลายเมือง ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเหตุผลทางยุทธศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับกัมพูชา และการขยายตัวของชุมชนในเวลาดังกล่าวนั่นเอง

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า ดินแดนบริเวณอีสานตอนล่างเป็นดินแดนที่มีความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมหลายยุคหลายสมัย ตั้งแต่วัฒนธรรมร่วมแบบเขมรโบราณ ดังที่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับศิลาจารึกตั้งแต่สมัยพระเจ้ามเหนทรวรมันแห่งอาณาจักรเจนละเป็นต้นมา จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗

นอกจากนี้ดินแดนอีสานตอนล่างยังมีความสำคัญในฐานะเมืองในเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองพิมาย – พนมรุ้ง – เมืองพระนคร ที่มีหลักฐานตั้งแต่ก่อนหน้ารัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จนถึงรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างเส้นทางเชื่อมจากเมืองพระนครมายังเมืองพิมาย ด้วยเหตุนี้เส้นทางดังกล่าวจึงมีความสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนแถบนี้กับบริเวณทะเลสาบเขมร

ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาสถาปนาขึ้นในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและพยายามขยายอำนาจไปยังเมืองพระนคร เมืองพิมาย – พนมรุ้ง กลายเป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่สำคัญ เพราะเป็นเมืองในเส้นทางที่จะมุ่งไปเมืองพระนคร ดังนั้นจึงปรากฏหลักฐานว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ต้องยกทัพมาปราบก่อนหน้าที่จะยกทัพไปตีเมืองพระนครในปี พ.ศ. ๑๙๗๔

หลังจากนั้นเมืองพิมายและพนมรุ้งได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา และต่อมากรุงศรีอยุธยาได้ย้ายศูนย์กลางของชุมชนบริเวณนี้ไปตั้งเมืองนครราชสีมาแทนที่เมืองพิมาย เมืองพิมายจึงลดฐานะลงเป็นเพียงเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากความสำคัญทางยุทธศาสตร์ได้เปลี่ยนแปลงไป เพราะได้มีการเปลี่ยนเส้นทางยุทธศาสตร์สำคัญไปยังเส้นทางเมืองปราจีนบุรี – พระตะบอง เช่นเดียวกับเมืองพนมรุ้งที่ลดบทบาทลง และได้มีการตั้งเมืองนางรอง เมืองตลุงขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตามเมืองนางรองยังคงเป็นเมืองต้นทางที่จะเดินทางไปยังกัมพูชา ดังปรากฏหลักฐานในแผนที่สมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าจากเมืองนางรองสามารถเดินทางเข้าไปวัดพุทไธสมัน (ปราสาทบันทายฉมาร์) แล้วเดินทางต่อไปยังพระตะบองหรือเสียมราบได้ เช่นเดียวกับเส้นทาง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

เมืองตลุงที่สามารถเดินทางไปยังสะพานทิพ – สะพานแสง ซึ่งเป็นเส้นทางสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่มุ่งไปยังเมืองเสียมราบได้

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า แม้เส้นทางพิมาย – พนมรุ้ง สมัยหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมาจะไม่ได้มีความสำคัญเท่ากับในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แต่ก็เป็นเส้นทางที่ยังคงมีการใช้สืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกับเมืองพิมาย – พนมรุ้ง ที่ได้ลดบทบาทลงพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงทางยุทธศาสตร์ของดินแดนบริเวณดังกล่าวนั่นเอง

๒. เส้นทางจันทบุรี – เมืองพระตะบอง

เป็นเส้นทางระหว่างไทย – กัมพูชาอีกเส้นทางหนึ่งที่มีความสำคัญไม่แพ้เส้นทางแรก เพราะเป็นเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองจันทบุรี (หรือจันทบูรณ์) ซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญของกรุงศรีอยุธยากับเมืองพระตะบองที่เป็นหัวเมืองสำคัญของกัมพูชา เส้นทางนี้น่าจะมีการใช้มาตั้งแต่สมัยที่อาณาจักรเขมรสมัยก่อนพระนคร ดังปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงร่องรอยอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรสมัยก่อนพระนคร – สมัยพระนคร ปรากฏที่เมืองโบราณเพนียด และที่วัดทองทั่ว จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น

เส้นทางนี้คงใช้สืบมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารละแวกฉบับพระองค์เอง ที่แปลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กล่าวถึงพระรามาธิบดีคำขัดยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาโดยเดินทัพมาทางเมืองจันทบุรีว่า

"...พระเจ้าคำขัดมีเดชานุภาพ แลพระนครนั้นเคยขึ้นพระนครศรีอยุทธยาก็มิได้ไปอ่อนน้อม พระเจ้าคำขัดก็ยกกองทัพเข้ามาจะตีเอาพระนครศรีอยุทธยา ครั้นมาถึงคลองสะมัดไชย แล้วยกล่วงเข้าไปถึงด่านสำโรงแขวงเมืองจันทบูรร บางคาง กวาดได้ครัวอพยพเป็นอันมาก..."[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงในศิลาจารึกนครวัดสมัยหลังพระนครหลักที่ ๓๕ พ.ศ. ๒๒๘๐ ดังนี้

"...พระบาทผู้เป็นเจ้าเสด็จลีลายาตรามาจากกรุงเทพพระมหานคร (อยุธยา) มาถึงเมืองจันทบุรี แล้วพระบาทผู้เป็นเจ้าตรัสใช้เจ้าพญามนตรีสงครามให้มาก่อน ถึงเมืองบันทายละแวก พบกับสมเด็จพระราชบุตรองค์เล็กทรงพระนามเป็นสมเด็จพระแก้วฟ้า..."[๒]

---

[๑] ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

[๒] อุไรศรี วรศะริน, จารึกนครวัดสมัยหลังพระนคร ค.ศ. ๑๕๖๖ – ค.ศ. ๑๗๔๗ (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘๑.

เส้นทางระหว่างเมืองจันทบุรี – เมืองพระตะบอง ต้องเดินตัดข้ามช่องเขาของเทือกเขาจันทบุรีเพื่อข้ามไปยังเมืองพระตะบองของกัมพูชา จากนั้นหากต้องการเดินทางไปสู่เมืองหลวงก็อาจผ่านเมืองโพธิสัตว์ลงไปทางใต้จนถึงเมืองบริบูรณ์ซึ่งเป็นเมืองโบราณ (ปัจจุบันคือจังหวัดกำพงฉนัง) จากเมืองบริบูรณ์ก็จะถึงเมืองละแวก เมืองอุดงค์มีชัย และเมืองพนมเปญได้

แต่เนื่องจากเส้นทางนี้ห่างไกลจากกรุงรัตนโกสินทร์ค่อนข้างมาก เพราะต้องอ้อมมาที่เมืองจันทบุรีก่อนแล้วจึงข้ามช่องเขาเข้าไป เส้นทางนี้จึงไม่ได้ใช้เป็นเส้นทางหลักสำหรับการเดินทัพหลวงมากนัก แต่จะเลี่ยงไปใช้อีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางปราจีนบุรี – เมืองพระตะบองซึ่งเป็นเส้นทางผ่านที่ราบลุ่มโดยตลอด

๓. เส้นทางปราจีนบุรี – พระตะบอง

เส้นทางปราจีนบุรี – พระตะบอง เป็นเส้นทางอีกเส้นหนึ่งซึ่งเป็นเส้นทางที่ใช้กันมาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังที่พบร่องรอยการใช้เส้นทางนี้ตั้งแต่สมัยอาณาจักรเขมรโบราณในการขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรโบราณเข้ามายังบริเวณจังหวัดสระแก้ว ดังปรากฏหลักฐานที่สำคัญ คือ การที่พบศิลาจารึกช่องสระแจงของพระเจ้ามหเนทรวรมัน ปราสาทเขาน้อยสีชมพูรวมทั้งศิลาจารึกที่ระบุศักราช ๑๑๘๐ และปราสาทเขาโล้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

เส้นทางนี้ใช้สืบเนื่องต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และพบแนวคัดดินที่สร้างเป็นเส้นทางเชื่อมจากเมืองพระนครศรียโศธรปุระ (จังหวัดเสียมราฐ) มายังปราสาทสดกก๊อกธม อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และใช้สืบต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ดังที่พบปราสาทห้วยพะไยซึ่งเป็นอโรคยศาลที่สร้างขึ้นโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ที่อำเภอวัฒนานคร และเชื่อมไปยังเมืองศรีมโหสถ ที่จังหวัดปราจีนบุรี

ดังนั้นเส้นทางนี้จึงเป็นเส้นทางโบราณที่เชื่อมระหว่างลุ่มทะเลสาบกับลุ่มแม่น้ำบางปะกงของไทยตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๘

ต่อมาเส้นทางนี้ได้ใช้เป็นเส้นทางเดินทัพไทย – กัมพูชา เนื่องจากเป็นเส้นทางที่สะดวกแก่การเดินทัพเข้าไปเมืองหลวงของกัมพูชาที่อยู่ทางภาคใต้โดยไม่ต้องอ้อมทะเลสาบ เนื่องจากเส้นทางเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระนั้นไปสิ้นสุดที่เมืองพระนคร (เสียมราบ) ทางเหนือของทะเลสาบเขมร แต่เมื่อกัมพูชาย้ายเมืองหลวงลงไปภาคใต้ ณ เมืองบาสาณ ศรีสันธร พนมเปญ ละแวกและอุดงค์ การเดินทางไปทางเมืองเสียมราบกลายเป็นทางอ้อม เส้นทางสำคัญจึงย้ายมาอยู่ที่เส้นทางปราจีนบุรี – เมืองพระตะบองซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญแทนที่เมืองเสียมราบ

เส้นทางนี้เป็นเส้นทางหลักของการเดินทางระหว่างไทยกับกัมพูชาก็ว่าได้ เพราะตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ได้ทรงใช้เส้นทางนี้เป็นเส้นทางเดินทัพเพื่อเข้าไปยัง

กัมพูชา สำหรับการเดินทัพในสมัยกรุงศรีอยุธยาไปยังกัมพูชาตามเส้นทางนี้มีความแตกต่างจากในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์บ้าง เนื่องจากต้นทางต่างกัน

ดังนั้นหากยกทัพจากกรุงศรีอยุธยา จะต้องผ่านบ่อโพง พระแก้ว พิหารแดง บ้านนา นครนายก ปราจีนบุรี ด่านหนุมาน ด่านพระปรง ยางเก้าต้น หนองสะโม่ง และด่านพระจารึก ตามลำดับ ดังเช่นที่ปรากฏในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งยังแสดงให้เห็นเส้นทางตามการรับรู้แบบคนกรุงเก่าอยู่ คือมุ่งจากอยุธยาไปยังนครนายก แล้วตัดลงปราจีนบุรี ส่วนเส้นทางจากนั้นคล้ายเส้นทางในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เส้นทางนี้ยิ่งทวีความสำคัญโดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดให้แบ่งเมืองพระตะบอง เสียมราบ จากกรุงกัมพูชา มาให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ* สองหัวเมืองนี้จึงกลายเป็นเมืองหัวเมืองสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ในด้านที่ติดกับกัมพูชา

ต่อมาเมื่อมีการตั้งบ้านเรือนขยายเป็นเมืองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ – ๔ เช่น เมืองศรีโสภณ (ปัจจุบันคือจังหวัดบันทายมีชัย) เมืองมงคลบุรี (ปัจจุบันเป็นอำเภอ) เป็นต้น ทำให้เส้นทางสายนี้นอกจากเป็นเส้นเดินทัพแล้วยังเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกัมพูชาด้วย โดยมีเส้นทางหลักคือ กรุงเทพฯ – เมืองฉะเชิงเทรา – เมืองกบินทร์บุรี – เมืองปราจีนบุรี – เมืองศรีโสภณ – เมืองพระตะบอง จากนั้นจึงเดินทางลงไปถึงเมืองโพธิสัตว์ เมืองตะคร้อ เมืองกรอง เมืองขลุง เมืองบริบูรณ์ เมืองละแวก และเมืองอุดงมีชัย (บันทายเพชร) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของกัมพูชาในเวลานั้น ดังจะได้กล่าวถึงต่อไปอย่างละเอียดในส่วนที่ว่าด้วยเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๗๓.

บทที่ ๕
เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในหลักฐานประวัติศาสตร์และโบราณคดี

การศึกษาเส้นทางเดินทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นการย้อนรอยเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปกัมพูชาและเวียดนาม ในสงครามอานามสยามยุทธ์ สงครามอานามสยามยุทธ์ เป็นผลกระทบโดยตรงจากการแทรกแซงของเวียดนามที่มีต่อลาว และเป็นผลมาจากการแทรกแซงของเวียดนามต่อกัมพูชาในสมัยรัชกาลที่ ๒

เนื่องจากในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ สมเด็จพระอุไทยราชา (พระองค์จันท์) ทรงขัดแย้งกับพระองค์สงวนพระมหาอุปโยราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) ยกกองทัพเข้ามาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท สมเด็จพระอุไทยราชาจึงทรงขอความช่วยเหลือจากเวียดนามและเสด็จไปประทับที่เมืองไซ่ง่อน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๕๖ พระเจ้ายาลองให้เชิญเสด็จสมเด็จพระอุไทยราชา กลับมาครองราชย์ ณ กรุงพนมเปญ ส่วนพระองค์สงวน พระองค์อิ่ม พระองค์ด้วง เสด็จไปประทับยังกรุงเทพมหานคร

หลังจากนั้นเวียดนามพยายามเข้าปกครองแผ่นดินกัมพูชาโดยให้ข้าหลวงแคว้นโคชินจีนมีอำนาจทั้งการทหารและพลเรือนเหนือแผ่นดินกัมพูชาทั้งหมด รวมทั้งให้เกณฑ์ชาวกัมพูชาขุดคลองจากเมืองม็วตจรู๊ก (โจฎก) ไปเมืองเปียม (เมืองบันทายมาศหรือเมือง ฮาเตียน) แล้วยึดครองดินแดนของกัมพูชาซึ่งอยู่ปากแม่น้ำโขงทั้งหมด ส่วนไทยยังคงดูแลเฉพาะดินแดน ๓ เมืองที่ไทยได้ให้มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ คือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมเรียบ และเมืองศรีโสภณ

จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังเสร็จสงครามปราบเจ้าอนุวงศ์ ไทยไม่พบใจเวียดนามที่เข้าแทรกแซงการปกครองเวียงจันท์ของราชสำนักไทยในเวลานั้น ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ ปรากฏว่าได้เกิดการกบฏของเวียดนามในเมืองไซ่ง่อน (ไพรนคร) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนโดยยกเป็นทัพบกเข้ามากัมพูชา เพื่อบรรจบกับทัพเรือซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นแม่ทัพ*

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทรพริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๕), หน้า ๕๓.

เจ้าพระยาบดินทรเดชาตีได้เมืองโพธิสัตว์และเมืองกำปงฉนัง จนสมเด็จพระอุไทยราชาต้องเสด็จไปเมืองไซ่ง่อน ทัพออกญาจักรี (ฟุง) กับทัพเวียดนามตีทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถอยกลับไป ในปี พ.ศ. ๒๓๗๗ เวียดนามจึงเชิญเสด็จสมเด็จพระอุไทยราชากลับมาครองพนมเปญ สมเด็จพระอุไทยราชาสุรคตในปีนั้น

เมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาสุรคตทรงมีแต่พระราชบุตรี แต่ฝ่ายเวียดนามไม่ยอมให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์อิ่ม หรือพระองค์ด้วง กษัตริย์เวียดนามจึงยกพระองค์เจ้าหญิงมีขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามตามภาษาเวียดนามว่า บากุ๋นภู ในเวลานั้นพระองค์มีทรงมีพระชนม์ ๒๐ พรรษา อำนาจการปกครองกัมพูชาทั้งหมดตกอยู่ภายใต้อำนาจของแม่ทัพเวียดนาม ขุนนางข้าราชการกัมพูชาถูกบังคับให้แต่งกายแบบเวียดนาม ชื่อเมืองถูกเปลี่ยนเป็นภาษาเวียดนาม เช่น เมืองพนมเปญเปลี่ยนเป็น นามยาง บังคับใช้ภาษาเวียดนามเป็นภาษาราชการ เวียดนามทำลายวัดพระพุทธศาสนา ทำลายพระพุทธรูป ทุบทำลายเจดีย์ ตัดต้นโพธิ์ เป็นต้น

ในปีพุทธศักราช ๒๓๗๖ เจ้าพระยาอภัยภูเบศถึงแก่อนิจกรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระองค์อิ่มเป็นผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง และให้พระองค์ด้วงไปว่าราชการเมืองมงคลบุรี ในเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๓๘๐ ขุนนางไทยที่เมืองพระตะบองได้รายงานไปกรุงเทพฯ ว่าพระองค์ด้วงกับขุนนางเขมรบางคนได้ร่วมกันเกลี้ยกล่อมชาวเมืองพระตะบองให้อพยพไปอยู่ที่พนมเปญทางกรุงเทพฯได้ทราบเรื่องจึงให้คุมตัวพระองค์ด้วงเข้ามากรุงเทพมหานคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทราบความจริงจากพระองค์ด้วง ก็โปรดให้จำขังพระองค์ด้วงไว้ ต่อมาขุนนางผู้หนึ่งได้กราบทูลว่า หากพระองค์ด้วงได้รับความลำบากเกิดเป็นอะไรไปจะทำให้เกิดผลเสียต่อการเมืองเขมร จึงทรงโปรดให้ขุนนางผู้นั้นนำพระองค์ด้วงไปดูแลและให้ส่งอาหารเลี้ยงดูมิให้ขาดแคลน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ พระองค์อิ่มได้หนีเข้าไปหาเวียดนามพร้อมทั้งกวาดต้อนครัวเรือนพระตะบองไปพนมเปญด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพจากกรุงเทพฯ ไปปราบปรามความวุ่นวายในกรุงกัมพูชา เนื่องจากพระองค์อิ่มซึ่งมีตำแหน่งเป็นพระศรีไชยเชษฐามหาอุปราชได้อพยพครอบครัวเมืองพระตะบองไปเข้าด้วยเวียดนาม

เวลานั้นประเทศกัมพูชาเกิดสงครามกลางเมืองด้วยเวียดนามเข้ามาแทรกแซงและพยายามยึดครองกัมพูชาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเวียดนาม ขุนนางเวียดนามชื่อองเลิ้งกุ๋น ผู้รักษาเมืองพนมเปญบังคับทำความเดือดร้อนต่างๆ ให้กับขุนนางและประชาชนชาวเขมรเป็นอันมาก ทั้งบังคับให้แต่ง

กายอย่างชาวเวียดนามและเปลี่ยนชื่อขุนนางเขมรเป็นภาษาเวียดนาม ทำลายวัดวาอารามรวมทั้งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเสียหายเป็นจำนวนมาก

ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ พระยาเขมรทั้งปวงได้มีหนังสือบอกข้อราชการ ๑๘ ฉบับ มาขอพระองค์ด้วงออกไปเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระองค์ด้วงออกมาอยู่ที่เมืองพระตะบองและให้สมทบกับกองทัพเขมรในเมืองนั้นรุกเข้าโจมตีค่ายเวียดนามที่เมืองโพธิสัตว์ได้เมืองแล้วจึงยกมาไล่เวียดนามในเมืองอุดงค์และพนมเปญให้ถอยออกไปได้สำเร็จ

ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๔ ในปี พ.ศ. ๒๓๘๔ แม่ทัพเวียดนามชื่อ องเลิ้งกุน วางแผนครอบครองกัมพูชา โดยหลอกให้พระองค์อิ่มสวามิภักดิ์กับเวียดนาม จากนั้นจึงจับพระองค์อิ่มและพระราชบุตรีสมเด็จพระอุไทยราชาทั้งหมดไปคุมไว้ที่เมืองไซ่ง่อนและเชิญเสด็จต่อไปยังเมืองเว้ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศเวียดนามในขณะนั้น เหตุการณ์นี้ก่อให้เกิดความยุ่งยากตามมา เพราะทำให้ประชาชนกัมพูชาลุกฮือขึ้น ในที่สุดเจ้าเมืองโพธิสัตว์ได้ขอพระราชทานพระองค์ด้วงกลับมาขึ้นครองราชย์ที่กัมพูชา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาได้แห่สมเด็จพระองค์ด้วงออกจากเมืองโพธิสัตว์มาตั้งทำค่ายที่เมืองอุดงค์ฤาชัย ในปีต่อมาก็ย้ายมาประทับ ณ เมืองพนมเปญ

ในระหว่างนี้ขุนนางเขมรบางคนคิดจะก่อการกบฏแต่ถูกจับได้และประหารชีวิต หลายคนหนีไปเข้ากับเวียดนามที่เมืองมีวดจรูก เตรียมจะยกมาโจมตีราชธานี พระองค์ด้วงจึงให้ขุนนางผู้ใหญ่เข้ามากราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชายกทัพคุมทหารไทยลาว เขมร ๔๐,๐๐๐ คนออกมาปราบปราม

ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๘ เกิดน้ำท่วมใหญ่ เวียดนามยกทัพเรือเข้ามาตีค่ายเมียนชัย แล้วยกเข้ามาตีค่ายที่บันทายแดก ไทยสู้ไม่ได้หนีมาพนมเปญแล้วถอยมาอยู่ที่เมืองอุดงค์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาให้ขุดสนามเพลาะ สร้างป้อม ตั้งปืนใหญ่ยิงค่ายเวียดนามทลายลง ทหารเวียดนามบาดเจ็บล้มตายมากมาย องคำสายคายยัญแม่ทัพเวียดนามเห็นว่าสู้ไม่ได้จึงส่งคนมาเจรจาขอสงบศึก แม่ทัพทั้งสองฝ่ายออกมาเจรจากันที่ตำบลโพธิ์สามต้น

ในที่สุดตกลงกันว่าทั้งไทยและเวียดนามยอมรับนับถือให้สมเด็จพระหริรักษ์รามา เป็นพระมหากษัตริย์เขมร ขึ้นตรงต่อไทยแต่ให้ส่งบรรณาการแก่เวียดนามเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) ไทยจะต้องส่งเชลยศึกเวียดนามและจามจำนวน ๔๐ คน คืนให้แก่เวียดนาม เวียดนามจะส่งเจ้านายเขมรทั้งหมดรวมทั้งขุนนางเขมรกลับมายังเมืองอุดงค์และให้ไทยไปรื้อค่ายเวียดนามและเวียดนามไปรื้อค่ายไทยเมื่อรื้อเสร็จแล้วให้ทั้งสองฝ่ายยกทัพกลับบ้านเมือง ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๙ แม่ทัพเวียดนามจัดส่งเชื้อพระวงศ์เขมรและขุนนางเขมรมาถึงเมืองอุดงค์ฤาชัย พระหริรักษ์รามาจัดเครื่องบรรณาการไปถวายพระเจ้าเทียวตรีกษัตริย์เวียดนาม

ปีพุทธศักราช ๒๓๙๐ ได้จัดการพระราชพิธีปราบดาภิเษกพระองค์ด้วง หลังจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาได้ดำเนินต่อไปด้วยดี ประเทศกัมพูชามีสงบสุขภายหลังสงครามที่ยาวนาน ซึ่งได้ทำให้เกิดสภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด พระพุทธศาสนาถูกทำลายก็ได้มีการรื้อฟื้นขึ้นใหม่ ดังนั้นไทยกับกัมพูชาจึงดำรงความสัมพันธ์ที่ดีนี้มาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

การเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปกัมพูชา ใช้เส้นทางภาคตะวันออก จากกรุงเทพฯ – สระแก้ว แล้วเข้าไปทางเมืองศรีโสภณ เมืองมงคลบุรี จนถึงเมืองพระตะบองซึ่งเป็นที่ตั้งทัพใหญ่

เนื้อหาในบทนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอประวัติความเป็นมาของเส้นทางและสถานที่สำคัญในแต่ละแห่งที่เป็นที่ตั้งทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในประเทศไทย ตั้งแต่กรุงเทพมหานคร คลองแสนแสบ ปากน้ำโยทะกา เมืองปราจีนบุรี เมืองประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี ด่านพระปรง สระแก้ว ด่านพระจารึก เมืองวัฒนานคร และเมืองอรัญประเทศ

โดยกายศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารชั้นต้น เช่น จดหมายเหตุ ฯลฯ หลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดี รวมทั้งการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์จากคำบอกเล่าของคนในท้องถิ่น ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์บอกเล่าที่กำลังจะสูญหาย ตามลำดับไปดังนี้

๑. เส้นทางการเดินทัพไทย – กัมพูชา ก่อนขุดคลองแสนแสบ

ในสมัยก่อนที่จะมีการขุดคลองแสนแสบ เส้นทางการเดินทัพบกระหว่างกรุงเทพฯ – กัมพูชา ปรากฏหลักฐานในการเดินทัพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเมื่อครั้งเสด็จกลับจากเสียมราบ ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ใช้เส้นทางตัดทุ่งแสนแสบ เนื่องจากเป็นเวลาเร่งด่วน* ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียนว่า

"*...เจ้าพญามหากระษัตรศึก ก็ทรงช้างแล้วยกช้างม้ารี้พลคนประมาณห้าพันเสศ คำเนิรทับมาทางด่านพระจาฤกมาถึงเมืองปราจิน แล้วข้ามแม่น้ำเมืองปราจิน เมืองนครนายก ตัดทางมาลงท้องทุ่งแสนแสบ....*"

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๗๓.

รวมทั้งปรากฏหลักฐานการเดินทางอย่างละเอียดในพระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภาค ๓ กล่าวถึงเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินกลับจากเมืองเสียมราบของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไว้อย่างละเอียด ว่า

"...๏ ค่ามเขตรขอมขัณฑ์นิคม ร้อนแรมพฤกษพรม แดนอรัญประเทศทางตรง
๏ วัฒนานามเมืองมีดง ทุ่งสาริกาพงษ์ พวกพันธุ์พิหคสาริกา
๏ ถัดถึงที่อ่างศิลา กว้างส่วนสองวา เสศลึกก็ปานปูนกัน
๏ วารีบริสุทธิใสสรรพ์ ดังเสียงฝนบัน ดาลตกขังตักอาบกิน
๏ ถัดถึงสระแก้วด่านดิน ด่านท่าธานินทร์ ทางน่านธารน้ำจันทรบุรี
๏ ไหลมาแม่น้ำเมืองมี นามขานคดี นครนายกยืนนาน
๏ กองทัพค่ามคลองคันสถาน อาบกินสำราญ ทุกหมู่และหมวดหมายกอง
๏ ขึ้นทุ่งปราสาททั้งผอง เห็นถิ่นฐานปอง มาทำแปนที่สถานเวียง
๏ ครั้งคราวเบาราณลือเสียง มีกระษัตริย์กรุงเกรียง กิติยศระบือลือชา
๏ จัดสร้างเปนปราสาทมา คิดอยู่ไม่ถา วรแล้วก็ร้างโรยไป
๏ เหลือแต่ฐานทำทนไผท แท่นที่ประทับใน ณ กลางปราสาทสร้างดี
๏ สิลาแลงแท่งเดียวดูสี แดงคงทนทวี อยู่ได้นานนับนิรันดร
๏ ถัดถึงทุ่งประพาศภูธร ทุ่งใหญ่ไกลนคร สำหรับประพาศพฤกษา
๏ มีสระสนานโตโอฬาร์ จตุรัสคณะนา ในสิบห้าเส้นเปนประมาณ
๏ รุกขาขึ้นรอบริมธาร ที่รื่นสำราญ สำหรับประเวศวนารมย์
๏ ทัพถึงนครนิคม ปราจิณจัดระดม ค่ามน่านนทีทางไคล
๏ ขึ้นฝั่งพรั่งพร้อมพลไสว ยกยาตรทัพไชย เชือกช้างพระที่นั่งเนืองนอง
๏ จากดงมหาโพธิพันธุ์ทอง เพียบพลนิกายกอง ทัพหน้าหนุนเนื่องนับอนันต์
๏ ตัดทางแนวทุ่งมรรคคัน ตรแดนวิถีบรร ลุทุ่งแสนแสบสายนคร..."[๏]

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยายมราช (น้อย บุณยรัตพันธุ์) ได้ยกทัพไปเมืองบันทายเพชรครั้งหนึ่ง แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเดินทัพทางใด[๏]

[๏] พระนิมิตอักษร พุทธ์นนทกระกูล เสนาลักษณ์ กรมพระอาลักษณ์, **พระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกรวม ๓ ภาค** (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๘ – ๖๐.

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานว่า ก่อนหน้าที่จะมีการขุดคลองแสนแสบนั้น เส้นทางเดินทัพไปกัมพูชา ต้องไปทางคลองสำโรง เพื่อไปยังแม่น้ำบางปะกง ก่อนที่จะยกทัพทวนน้ำขึ้นไปที่ปากน้ำโยทะกา เพื่อยกทัพไปยังเมืองปราจีนบุรี และเข้าประเทศกัมพูชาต่อไป

ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า กองทัพได้ยกออกจากกรุงเทพพระมหานครเมื่อวันเสาร์เดือน ๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๖ วันเดียวกันทั้ง ๓ ทัพ รุ่งขึ้นเกิดแผ่นดินไหว

เหตุการณ์ครั้งนี้ปรากฏบันทึกในเอกสารเรื่อง "อานามสยามยุทธ" ว่าเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เดินทัพไปถึงปากคลองสำโรงกำลังจะเข้าคลองสำโรงได้เกิดแผ่นดินไหว ตรงกับที่ระบุไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) สงครามอานามสยามยุทธ์ครั้งนี้กินเวลานานถึง ๑๕ ปี

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เส้นทางเดินทัพก่อนจะมีการขุดคลองแสนแสบนั้นจะต้องเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังคลองสำโรง ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ก่อนที่จะเดินทัพไปยังปราจีนบุรี

๒. คลองสำโรง: เส้นทางการเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา – บางปะกง ก่อนขุดคลองแสนแสบ

การเดินทัพบกของเจ้าพระยาบดินทรเดชาใช้เส้นทางเมืองปราจีนบุรี – เมืองพระตะบอง ซึ่งต้องยกทัพทางเรือจากพระนครไปยังเมืองฉะเชิงเทราเสียก่อน จากนั้นจึงเดินบกไปปราจีนบุรี ประจันตคาม กบินทร์บุรี ฯลฯ ตามลำดับ

แต่เส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทรากลับไม่สะดวกมากนัก เพราะต้องเดินทางอ้อมโดยต้องพายเรือย้อนลงไปเข้าคลองสำโรงที่เมืองสมุทรปราการ แล้วตัดไปทะลุแม่น้ำบางปะกงที่ทางใต้ของเมืองฉะเชิงเทรา จากนั้นจึงพายทวนน้ำขึ้นไปฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นการยากลำบากและเสียเวลาในการลำเลียงยุทโธปกรณ์สำหรับกองทัพ

"คลองสำโรง" เป็นคลองโบราณ แต่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า ครั้งถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คลองสำโรงตื้นเขิน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แห่งกรุงศรีอยุธยาจึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดลอก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

"...๑ *ขณะนั้นคลองสำโรงที่จะไปคลองศีศะจรเข้ คลองทับนางจะไปปากน้ำเจ้าพญาตื้นเรือใหญ่จะเดิรไปมาขัดสน จึ่งให้ชำระขุด ได้รูปเทพารักษ์ ๒ องค์ หล่อด้วยทองสำฤทธิ จาฤกองค์*

• เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับตัวเขียน** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘.

หนึ่งชื่อพญาแสนตา องค์หนึ่งชื่อบาทสังกร ในที่ร่วมคลองสำโรงกับคลองทับนางต่อกัน จึ่งให้พลีกรรม์บวงสวงแล้วรับออกมาปลูกศาลเชิญขึ้นประดิศถานไว้ ณะ เมืองประแดง...”[๑]

เส้นทางคลองสำโรงนี้เป็นเส้นทางการคมนาคมหลัก ที่ใช้ในการเดินทางระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา – แม่น้ำบางปะกง ปรากฏหลักฐานในเอกสารหลายแห่ง เช่น นิราศเมืองแกลงของสุนทรภู่ก็กล่าวว่า เมื่อสุนทรภู่จะเดินทางไปเมืองแกลงนั้นได้ใช้เส้นทางคลองสำโรงเพื่อไปยังแม่น้ำบางปะกงอีกด้วย ดังความตอนหนึ่งกล่าวว่า “*...ถึงปากช่องคลองสำโรงสำราญใจ พอน้ำไหลขึ้นเข้าก็เข้าคลอง...*”[๒]

คลองสำโรงในปัจจุบันไหลผ่านพื้นที่อำเภอเมืองสมุทรปราการ อำเภอบางพลี อำเภอบางเสาธง อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ และบรรจบแม่น้ำบางปะกง ที่ตำบลท่าสะอ้าน อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา มีระยะทางยาวประมาณ ๕๕ กิโลเมตรเศษ

รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางผ่านคลองสำโรงไปยังเมืองฉะเชิงเทรา และปากน้ำโยทะกานั้นปรากฏใน **“โคลงนิราศฉะเชิงเทรา”** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ [๓] ซึ่งเสด็จไปราชการทัพในศึกเวียงจันท์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๙ แต่ใช้เส้นทางคลองสำโรง เป็นเส้นทางยกทัพไปปากน้ำโยทะกา เช่นเดียวกัน ว่า

วันที่ ๑ กองทัพต้องเดินทางจากวังหลวง ผ่านบพิตรพิมุข สามปลื้ม สามเพ็ง (สำเพ็ง) คอกควาย (คอกกระบือ – ยานนาวา) คาวคะนอง บางคอแหลม บางปะแก้ว บางขมิ้น ปากลัด นครเขื่อนขันธ์ บางยอ พระผะแดง (พระประแดง) พระขนง (พระโขนง) แล้วพักแรม ๑ คืน

วันที่ ๒ กองทัพผ่าน บางงัว บางกะบัว บางนา จึงจะถึงปากทางเข้าคลองสำโรง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ที่ตำบลสำโรง และตำบลสำโรงกลาง (เทศบาลเมืองสำโรงใต้) อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

(๕๕) สำโรงเรือดุเลี้ยว ระลึกขวัญ เนตรเอย
โรงเล่ห์ลงโรงกัน เกี่ยวก้อย

---

[๑] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๑** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑) เลขที่ ๑ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

[๒] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ชีวิตและงานของสุนทรภู่** (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา,๒๕๑๘), หน้า ๘๓.

[๓] กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์, “โคลงนิราศฉะเชิงเทรา,” **นิราศทัพเวียงจันท์** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๒ – ๑๓๑.

สองร่วมร่วมสินสรรพ์ *สมรส ระคนนา*
อยู่ไปยืนเยียวคล้อย *คลาดห้องหอโรง ฯ*

สำโรงในที่นี้หมายถึงคลองสำโรง ปากคลองสำโรงในปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการ จากนั้นจึงผ่านบริเวณที่เรียกว่า สามสิบสองโคก ดังความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

*(๕๗) **สามสิบสองโคกเบื้อง*** *เบาราณ มานา*
ยลไป๋เป็นเรือนชาน *ชัฏไม้*
คิดโคกคฤหาคล *แคสวาท แม่เอย*
สนุกนิแผ้วเพียงไล้ *แหล่งน้อยนางสงวน ฯ*

จากนั้นกระบวนเรือจึงผ่าน "ทับนาง" ซึ่งเป็นชื่อคลอง คือ คลองทับนาง ปัจจุบันบริเวณบ้านทับนางอยู่ในจังหวัดสมุทรปราการคือ บ้านทับนาง ตำบลบางพลีใหญ่ อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

*(๖๐) **ทับนางนิเทศบ้าน*** *บอกจริง ใจนา*
คิดพี่ทับอรอิง *อ่อนพลิ้ว*
เคาะพวงผะผ่าวผิว *พานปรัศว์ พี่เอย*
ค่อนแม่ข่วนเรียมริ้ว *อุ่ยโอ้ทับนาง ฯ*

จากนั้นกระบวนเรือจึงผ่านบ้าน "บางพลี" ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ ดังความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๖๔) ลิ่วลิ่วลุล่วงบ้าน ***บางพลี***
ศาลเทพสิทธิศักดิ์มี *มดท้าว*
สรวมไท้เทพอารี *อาราธน์ ราพ่อ*
ตูบัดพลีบวงจ้าว *จุ่งคุ้มภัยสมร ฯ*

เมื่อผ่านบางพลีแล้ว จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "บ้านเศียรจระเข้" ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า "ศีรษะจระเข้" ปัจจุบันคือตำบลศรีษะจระเข้ใหญ่ ตำบลศรีษะจระเข้น้อย อำเภอบางเสาธง จังหวัดสมุทรปราการ ดังความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๖๕) ลุเศียรจระเข้เขต คามกาล ก่อนนา
เกรียกเกียรติไกรทองชาญ เชี่ยวแกล้ว
ตัดเศียรจระเข้ขาน นามสืบ ไว้รา
ตัดดั่งตัดสวาทแคล้ว คลาคร้างแรมสมร ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "หอมสิน" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ บ้านคลองหอมสิน ตำบลบางพลีน้อย อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๖๖) หอมสินศีลแม่พร้อม เพรงปราง มาฤๅ
ศีลสุทธิอัษฎางค์ เดชคำ้
รังรูปสิริโสภางค์ เพ็ญลักษณ์ เลิศแฮ
หอมรูปหอมรสลำ้ ล่วงบ้านหอมสิน ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "ปากตะครอง" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ "ปากตะคลอง" ตำบลท่านสะอ้าน อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา และบ้านพร้าว ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๖๗) ปากตะครองครวญคิดครั้ง คราวสม แม่เอย
ครองพี่ครองนุชชม ชื่นช้อย
โททาบอุทรกลม เกลียวสวาท
เยียวพิโยคยุพคล้อย คลาดแคล้วใครครอง ฯ

(๖๘) บ้านพร้าวคลพร้าวเมี่ยง ยุพมาลย์ แม่เอย
เมี่ยงแม่ปรุงประจงจาน จัดตั้ง
อรรังรสหัตถ์ปาน ปนทิพ รสนา

พบชื่อพร้าวนึกครั้ง เมี่ยงน้องนางปรุง ฯ

ใกล้ถึงปากคลองแม่น้ำบางปะกงจึงพักแรม ๑ คืน รุ่งวันที่ ๓ แล้วจึงเดินทางต่อ ผ่านบางผึ้ง และท่านสะอ้านซึ่งเป็นสถานที่คลองสำโรงบรรจบกับแม่น้ำบางปะกง ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

*(๗๒) **บางผึ้งผึ้งพวกมิ้ม** ฤๅหลวง เล่านา*
เมิลไป่พานผึ้งรวง เร่งเศร้า
หวั่นแดเด็ดสวาทดวง เดียวบุษป์ มาลย์แม่
หวาดว่าผึ้งผ่ายเคล้า ดอกแก้วกูสงวน ฯ

(๗๓) ลุถึงถิ่นท่าสะอ้าน ออกนาม
ท่ารดุกอกกะหนาม กะหนากกล้ำ
ค่อนค่อนคิดคะนึงยาม สรงสระ แม่นา
ท่าสะอาดอรเลี่ยนล้ำ เล่ห์แผ้วพูนทอง ฯ

เมื่อผ่านท่าสะอ้านแล้ว ได้เดินทางผ่าน "เขาดิน" ปัจจุบันคือ ตำบลเขาดิน อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา จากนั้นได้ผ่าน "ทุ่งโพ" ซึ่งน่าจะอยู่ถัดจากเขาดินไปก่อนถึงบ้านสามภูดาษ ปัจจุบันน่าจะได้แก่ ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

*(๗๕) มาลุล่วงเข้าเขต **เขาดิน***
เขาหลากแลหาหิน ห่างก้อน
ห่างพักตร์ยุพยุพิน เพียบหนัก อกเอย
หนักเล่ห์โขดเขาซ้อน สอบซ้อนแสนเขา ฯ

*(๗๖) **ทุ่งโพโพเทพอุ้ม** เอาภู –ธรฤๅ*
ขุนโฆษควบพินธู ท่านเคล้า
พระเอยอุปการชู เชิญช่วย ราพ่อ
มาพ่อพาตูเต้า ตั้งน้องเนาถนอม ฯ

จากนั้นกองทัพได้ยกทัพมาถึงบ้านสามภูดาษ ซึ่งปัจจุบันได้เปลี่ยนชื่อเป็น “แสนภูดาษ” คือ ตำบลแสนภูดาษ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **“โคลงนิราศฉะเชิงเทรา”** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๗๕) เรือคลสามภูดาษด้าว แคนคาม
แสดงโศกภูดาษสาม สดับถ้อย
จดระบบระบิลความ ทุกข์เทวษ เรียมรา
วานช่วยสื่อสารสร้อย โศกน้องนางฟัง ฯ

ช่วงนี้เป็นคุ้งแม่น้ำบางปะกง พักค้างคืน ๑ คืน รุ่งวันที่ ๔ แล้วเดินทางต่อไปยัง “บางตรูด” ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ ตำบลบางกรูด อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **“โคลงนิราศฉะเชิงเทรา”** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๙๘) บางตรูดนึกกรูดต้น ตามกระถาง แถวนา
ผลดกเพียงใดนาง เหนี่ยวได้
ผ่าเสี้ยวสระเสยสาง ศกแม่ นาแม่
บางตรูดดลกรูดไม้ แม่ตั้งชานเฉลียง ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน “บางพระ” ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ ตำบลบางพระ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **“โคลงนิราศฉะเชิงเทรา”** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๐๐) ลุถิ่นบางพระอ้าง อกนาม พระนา
พระบั่นบาปธรรมสาม เสร็จแล้ว
เรียมร่ำระกัดกาม กำหนัด ในแม่
ของแห่งห้องราคแคล้ว รวบร้อยรึงสกนธ์ ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน “บางปรง” ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ บางปรง ตำบลบางพระ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **“โคลงนิราศฉะเชิงเทรา”** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๐๑) บางปรงปรงไข่ขึ้น ขอบเฉนียน นี้ฮา
คิดแม่เก็บปรงเจียน จุ่มแป้ง
ทอดเทียบสิ่งสุปเพียญน์ พูนภาช – นะเอย
จัดประจงแต่งแสร้ง เสพล้ำลืมกลืน ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "โสธร" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ บริเวณวัดโสธรวราราม วรวิหาร หรือวัดหลวงพ่อโสธร ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา และคลองสัมปทวน ซึ่งปัจจุบันมีวัดสัมปทวนนอก ตำบลบางแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๐๒) โสธรอรเอกสร้อย โสพิน พ่อฤๅ
พาพฐพหลลิน ลาศผ้าย
เรียมปราศประหวัดถวิล ไหวจิต จอดแม่
เกลือกจักเกิดราพณ์ร้าย เรื่องเพี้ยงโสพิน ฯ

(๑๐๔) สำปะทวนทวนจิตรั้ง รอคอย แม่เอย
เรือล่องตามชลาลอย แล่นลุ้ย
ไป่ทันทอดเรือถอย ทวนท่า นุชนา
หยับโยคพลยายพุ้ย พี่จ้องใจทวน ฯ

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "สาวชะโงก" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ ตำบลสาวชะโงก และ "สามร่ม" ซึ่งปัจจุบันมี "วัดสามร่ม" อยู่ในอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๐๕) ถึงถิ่นสาวชะโงกบ้าน บอกนาม นี้แฮ
ไยบ่ยลสาวงาม ชะโงกหน้า
ถวิลว่าเยี่ยมแกลตาม เตือนสั่ง พี่เอย
จากนุชจักชะโงกถ้า ที่เย้าคอยเรียม ฯ

(๑๐๗) ยลคามสามร่มร้อน ฤๅสม นามนา

สาวบ่าวกรำแดดลม *หลากแล้ว*
โอ้อรแจ่มผิวผงม *สวงนแง่ งามเอย*
แดดไป่พานลมแผ้ว *ผ่องเนื้อนวลผิว ฯ*

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "แปดริ้ว" สันนิษฐานว่าคือที่ตั้งของอำเภอบางคล้า ในปัจจุบัน และ "พญาพาย" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่ ตำบลบางกระเจ็ด อำเภอบางคล้า จังหวัดสมุทรปราการ ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๐๘) คลบุรินแปดริ้วร่ำ *แรมสาย สวาทนา*
เปลี่ยวจิตเปล่าใจหาย *เหี่ยวหิ้ว*
ระเมียรหมู่แม่ค้าหลาย *ลับแม่ นะแม่*
ใจจะขาดร้อยริ้ว *ระริกริ้วระบายลม ฯ*

(๑๐๙) ลับแหลมลุคุ้งย่าน ***พญาพาย*** *เรือเอย*
แลจรหลิ่งหลากทรายลาย *เล่ห์แก้ว*
แหล่งสระน่านสนุกสาย *เสน่ห์แม่ มารา*
เจ้าจักลงเรือแล้ว *เล่นคุ้งพญาพาย ฯ*

จากนั้นกระบวนเรือได้ผ่าน "ประจำรัง" ซึ่งปัจจุบันน่าจะได้แก่บริเวณวัดประจำรัง และบางขนาก ซึ่งปัจจุบันคือบริเวณ ตำบลบางขนาก อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดสมุทรปราการ ดังปรากฏความใน **"โคลงนิราศฉะเชิงเทรา"** พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ว่า

(๑๑๐) ประจำรังระบุบ้าน *ระบมทรวง โศกเอย*
ครวญแม่เมิลสุรีย์ควง *ดับคล้อย*
คณะนกประจำรวง *รังร่วม คู่รา*
กูจากเจ็บใจละห้อย *ห่อนได้ประจำเรือน ฯ*

(๑๑๑) บางขนากขนากแก้ว *กกศร รามฤๅ*
แผลงแทตย์ถ้ำทรวงธร *ทบเท้า*
ขนากกกไก่ขันขอน *ถอยเคลื่อน บ้างแม่*

ศรโศกเสียบทรวงเร้า ราคร้อยฤๅถอน ฯ[๕]

เมื่อเดินทัพผ่านบางขนากแล้ว จากนั้นกองทัพจึงยกทัพผ่าน ไทรมูล บางแตน และปากแม่น้ำโยทะกา ซึ่งเป็นที่รวมของแม่น้ำปราจีนบุรีกับแม่น้ำนครนายก ดังจะได้กล่าวถึงปากน้ำโยทะกาต่อไป ด้วยเหตุนี้เส้นทางทางคลองสำโรงจึงอ้อมและใช้เวลาเดินทางหลายวัน ทำให้มีการขุดคลองแสนแสบเพื่อย่นระยะทางและเวลาเดินทางไปยังปากน้ำโยทะกา

๓. คลองแสนแสบ หรือ คลองบางขนาก คลองขุดเพื่อการเดินทัพไทย – กัมพูชา

ดังได้กล่าวไปแล้วว่า เส้นทางระหว่างไทย – กัมพูชา โดยใช้เส้นทางตะวันออกนั้นค่อนข้างอ้อม เนื่องจากต้องผ่านคลองสำโรง และฉะเชิงเทรา ตามลำดับก่อนที่จะถึงปากน้ำโยทะกา ซึ่งเป็นที่ชุมนุมทัพ ดังนั้นจึงมีการขุดคลองเพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา – แม่น้ำบางปะกงขึ้นใหม่เส้นหนึ่ง โดยมุ่งไปให้ใกล้กับโยทะกามากที่สุด คลองที่ขุดขึ้นใหม่นี้จึงตัดจากกรุงเทพฯ ไปยังบางขนาก เรียกกันว่า "คลองบางขนาก" และในเวลาต่อมานิยมเรียกว่า "คลองแสนแสบ

"คลองแสนแสบ" ตามที่รู้จักกันในปัจจุบันคือ "คลองบางกะปิ" เชื่อมกับ "คลองบางขนาก" เป็นคลองที่มีความสำคัญมากที่สุดของพระนครทางด้านทิศตะวันออก คลองสายนี้ยาวตั้งแต่คลองคูพระนครชั้นนอก (คลองผดุงกรุงเกษม) ผ่านทุ่งบางกะปิ ไปจนถึงหัวหมาก แต่เดิมคลองน่าจะไปสิ้นสุดที่ทุ่งบางกะปิที่หัวหมากจึงเรียกกันมาแต่เดิมว่า "คลองบางกะปิ" เมื่อพิจารณาจากแผนที่พบว่าคลองเส้นนี้เชื่อมกับ "คลองมหานาค" ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๒๖[๖]

ด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์สำหรับลำเลียงเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์ไปยังกองทัพที่ทำสงครามในประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างกุลีจีนขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนาก ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัด ฉะเชิงเทรา คลองขุดใหม่นี้มีชื่อเรียกตามตำบลที่ตั้งว่า **"คลองบางขนาก"**

ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ครั้นมาถึงเดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ (ตรงกับวันเสาร์ที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๐) จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองตั้งแต่

---

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑ – ๑๓๐.

[๖] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**, หน้า ๒๒.

หัวหมากไปถึงบางขนาก เป็นทาง ๑,๓๓๗ เส้น ๑๕ วา ๒ ศอก ลึก ๔ ศอก กว้าง ๖ ศอก ราคาเส้นละ ๗๐ บาท รวมเป็นเงินทั้งค่าต่อไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงและค่าขุดรวมเป็นเงิน ๑,๒๐๖ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ขุดอยู่ถึงปีชวดโทศก ศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) จึ่งสำเร็จ...”[๕]

หนังสือ **“อานามสยามยุทธ”** ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ อ้างว่าเรียบเรียงจากรายงานการทัพญวน ๕๕ เล่มสมุดไทย ของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) เรียบเรียงไว้แต่เดิม กล่าวถึงการขุดคลองไว้ละเอียดกว่าพระราชพงศาวดารบ้างแต่เนื้อความใกล้เคียงกัน ดังนี้

“...ครั้นถึง ณ เดือนยี่ขึ้นสี่ค่ำ ในปีระกานพศกจุลศักราช ๑๑๕๕ ปี เป็นปีที่ ๑๔ ในรัชกาลแผ่นดินที่ ๓ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ซื่อทัด) เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลอง ตั้งแต่ตำบลหัวหมากต่อคลองบางกะปิไปทางตะวันออก ทะลุที่บางกะหนากฝั่งแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา รางวัดทางยาว ๑๓๓๗ เส้น ๑๕ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ราคาค่าจ้างขุดเส้นละเจ็ดสิบบาท รวมเงินทั้งค่าฟันตอไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงข้างปลาย รวมเป็นเงินพันสองร้อยหกชั่งสิบสามตำลึงสองบาทสลึงเฟื้อง ขุดอยู่ถึงสี่ปีเศษจึงสำเร็จแล้วตลอด เป็นลำคลองเดินเรือได้ เมื่อปลายปีชวดโทศกจุลศักราช ๑๒๐๒ เป็นปีที่ ๑๗ ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ชนสามัญเรียกว่าคลองแสนแสบ...”[๖]

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) แม่กองขุดคลองบางขนาก

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เกิดเมื่อ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๔ ในรัชกาลที่ ๑ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระมเหสีในรัชกาลที่ ๑ ร่วมมารดาเดียวกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

เดิมเป็นนายสนิทหุ้มแพร มหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑ ครั้นรัชกาลที่ ๒ ขึ้นไปรับราชการในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เป็นจมื่นเด็กชา เมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคต จึงกลับมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก

---

[๕] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๗๔.

[๖] **อานามสยามยุทธ** (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๘๒๔.

ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เป็น พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี ในกรมท่าโกษาธิบดี มีศักดินา ๓๐๐๐ ตลอดรัชกาลที่ ๓* และในเวลาที่โปรดให้เป็นแม่กองขุดคลองบางขนาก ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นที่ **"พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี"**

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา เรียกกันโดยทั่วไปว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย (คู่กับสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ คือ สมเด็จเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์) ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

"...พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา โปรดให้เรียกเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติไปพลาง จึงถึงฤกษ์ยกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ นรเนตรนารถราชสุริยวงษสกลพงษประดิษฐมุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดาสกลมหารัชชาธิเบนทร ปรเมนทรมหาราชวโรประการ มโหฬารเดชานุภาพบพิตร ถือศักดินาสามหมื่น..."[๒]

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติถึงพิราลัย เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ อายุ ๖๗ ปี[๓] แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ระบุว่า *"ณ วันอาทิตย์ เวลาบ่ายสี่โมงเสศ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยป่วยเป็นลมถึงพิลาไลย์นับเรียงปีได้หกสิบเอ็จปี"* ตรงกับวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๐[๔]

นอกจากนี้จดหมายหลวงอุดมสมบัติยังกล่าวว่า นอกจากพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) จะเป็นแม่กองขุดคลองแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ก็มีหน้าที่ในการตรวจดูการขุดคลองด้วย ดังพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า

"...แล้วตรัสถามเจ้าคุณผู้ใหญ่ว่า จะออกไปดูขุดคลองเมื่อไร เจ้าคุณผู้ใหญ่กราบทูลว่า จะกราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ รับสั่งถึงท้าวพระกรุณาว่าออกไปอยู่หลายวันป่านนี้จะมิคอยอยู่แล้วหรือ ออกไปเถิดจะได้รีบกลับเข้ามาปรึกษาราชการในกรุง..."[๕]

---

* พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด), หน้า ๕๕.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗), หน้า ๕๓.

[๓] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, หน้า ๕๖.

[๔] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔**, หน้า ๑๕๓.

[๕] กรมศิลปากร, **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๕), หน้า ๕๓.

เจ้าคุณผู้ใหญ่ที่กล่าวถึงในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ท้าวพระกรุณาหมายถึงพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) ส่วนคลองขุดนั้นคือคลองบางขนากหรือคลองแสนแสบนั่นเอง

อย่างไรก็ตามปรากฏหลักฐานในจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) ทำการขุดคลองอยู่ได้ไม่นาน ประจวบกับมีเหตุการณ์ขบถเมืองไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) เป็นแม่ทัพยกไปปราบ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงรับผิดชอบในด้านการขุดคลองบางขนากนั้นแทน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นผู้ควบคุมการขุดคลองแสนแสบ ดังความในจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า

"...ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เพลาค่ำ ท้าวพระกรุณากลับมาแต่ราชการขุดคลอง ทรงตรัสถามว่า เป็นกระไรออกไปดูที่ขุดคลองได้เห็นแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ที่ข้างบางขนากนั้นได้เห็นแล้ว ทรงตรัสว่า ให้ไปดูแลจะให้จัดแจงทำก็จะไม่ได้อยู่ทำ คิดจะเล่นแร่ให้สนุกก็จะไม่ได้เล่น มีการจะต้องไปเสียแล้ว แล้วรับสั่งสั่งท้าวพระกรุณาด้วยราชการเมืองไทรว่าออกไปสักทีหนึ่งเถิด..."[๑]

เมื่อขุดคลองบางขนากขึ้นแล้วจึงทำให้สามารถเดินเรือลัดแม่น้ำเจ้าพระยา – แม่น้ำบางปะกงได้สะดวกมากขึ้น เพราะจากพระนครสามารถล่องเรือลัดจากคลองรอบพระนคร (คลองคูเมือง) ออกคลองมหานาคเข้าสู่คลองบางกะปิไปจนถึงหัวหมากแล้วเข้าคลองบางขนากที่ขุดขึ้นใหม่แล้วตัดเข้าแม่น้ำบางปะกงได้ทันทีโดยไม่ต้องล่องเรือไปอ้อมเข้าคลองสำโรงดังแต่ก่อน ทำให้การขนส่งเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์สำหรับกองทัพไทยในกัมพูชาได้รับความสะดวกสบายมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

ทว่าเมื่อล่วงถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ปรากฏว่าคลองแสนแสบบางตอนตื้นเขิน และต้องเดินทางไกลเสียเวลามาก ทำให้การเดินทางระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับกรุงเทพฯ นั้นไม่สะดวกเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ให้ตั้งเจ้าพนักงานขุดคลองจากคลองแสนแสบตรงไปต่อปลายคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา สำเร็จแล้วจึงมีพระราชพิธีเปิดคลองเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๐

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จประพาสคลองแสนแสบ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงพระราชนิพนธ์ว่า ชาวบ้านนิยมเดินเรือตามคลองนครเนื่องเขตมากกว่าคลองบางขนาก (คลองแสนแสบ) ที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะคลองนครเนื่องเขตเป็นทางตรงไปเมือง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

ฉะเชิงเทรามากกว่าคลองบางขนากซึ่งทะลุแม่น้ำบางปะกงเหนือเมืองฉะเชิงเทราขึ้นไปจึงไม่เป็นที่นิยมเท่า*

ด้วยเหตุนี้หลังจากขุดคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบแล้ว คลองเส้นนี้ก็กลายเป็นเส้นทางหลักในการเดินทางและการลำเลียงยุทธปัจจัยไปยังกัมพูชา โดยเฉพาะในสงครามอานามสยามยุทธ์หลังปี พ.ศ. ๒๓๘๒ แล้วก็น่าจะใช้เส้นทางนี้ในการยกทัพลำเลียงผู้คน ยุทธปัจจัย และยุทโธปกรณ์ ไปยังปากน้ำโยทะกาแทนเส้นทางเดิมที่ต้องอ้อมไปทางคลองสำโรง

๔. วัดเทพลีลา หรือ วัดตึก วัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างขึ้นริมคลองแสนแสบ

นอกจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จะได้เป็นผู้คูแลการขุดคลองแสนแสบแล้ว ยังมีตำนานเล่าว่า ในระหว่างที่ขุดคลองบางขนากนั้นได้พบพระพุทธรูปปางลีลา เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงให้สร้างวัดขึ้นเรียกว่า "วัดเทพลีลา" ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่า "วัดตึก"

ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ถึงวัดเทพลีลาไว้ตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบว่า

"*...ก่อนเที่ยง ๑๕ มินิตถึงวัดตึก อยู่ต่อแขวงคลองตันกับบางกะปิ ว่าเป็นวัดเจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้าง เห็นจะเป็นระยะกองทัพออกจากกรุงมานอนที่นี่คืนแรก อย่างวัดราชโอรสวัดเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งได้ชื่อว่าตึกนั้นเพราะกุฏิเป็นตึก ลักษณะวัดปรินายก โบสถ์เล็กๆ อย่างเก่าแต่ปฏิสังขรณ์ ว่ามีพระลิลาถึง ๓ องค์ แต่ไม่งาม การสร้างวัดนี้ดูน่าเสียดาย เพราะพระแกไม่ทำจริงๆ ต้นโพธิ์ขึ้นที่ฐานพระเจดีย์ก็ไม่ตัด วันนี้ได้ทำบุญตัดต้นโพธิ์หน่อยหนึ่ง ชื่อตึกเป็นชื่อใหม่เมื่อทำกะฏิตึก แต่คงเป็นวัดเดิมได้ชื่อว่า เทพาจรลิลาศ แต่ฟังดูเห็นจะไม่ใช่ชื่อเก่า จะทีหลังชื่อตึกเสียอีกกินเข้าที่นี่ พระองค์สายและพระยารองเมือง มาอยู่ด้วย...*"[๒]

ในประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) กล่าวถึงเรื่องการสร้างวัดเทพลีลาไว้ว่า

"*...สร้างวัดเทพลิ้นลา ในคลองบางกะปิ ชาวบ้านเรียกกันว่า วัดตึกบ้าง วัดตึกคลองตันบ้าง ได้ยินว่าวัดนี้สร้างในระหว่างไปทำสงครามขับเคี่ยวกับญวน เมื่อต้องขุดคลองบางกะปิและทำนาไปตลอดทางเพื่อสะสมเสบียงกองทัพ และเพื่อความสมบูรณ์ของบ้านเมืองในเวลาต่อมาด้วย จึงถือ*

---

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๖), หน้า ๖.

[๒] **เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลงนิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐.

โอกาสให้ทหารในกองทัพ ได้ร่วมกันสร้างวัดเป็นที่ยึดหน่วงในการทำศึก และปลุกกำลังใจในการต่อสู้เพื่อรักษาพระศาสนาให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นอีก...”[๕]

ด้วยเหตุนี้เมื่อพิจารณาจากช่วงเวลาขุดคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบ ซึ่งใช้เวลา ๓ ปี (ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๐ – ๒๓๘๒) จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า วัดเทพลีลา น่าจะสร้างขึ้นในช่วง พ.ศ. ๒๓๘๑ –๒๓๘๒ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เดินทางกลับเข้ามาจากกัมพูชา เข้ามากรุงเทพฯ ทันงานพระบรมศพกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย แล้วได้ดูแลการขุดคลองแสนแสบ แทนพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เนื่องจากพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาต้องคุมทัพไปช่วยราชการเมืองไทรบุรี[๖]

สอดคล้องกับจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) ทำการขุดคลองอยู่ได้ไม่นาน ประจวบกับมีเหตุการณ์ขบถเมืองไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) เป็นแม่ทัพยกไปปราบ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงรับผิดชอบในด้านการขุดคลองบางขนากนั้นแทน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นผู้ควบคุมการขุดคลองแสนแสบ ดังความในจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า

“...ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เพลาค่ำ ท้าวพระกรุณากลับมาแต่ราชการขุดคลอง ทรงตรัสถามว่า เป็นกระไรออกไปดูที่ขุดคลองได้เห็นแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ที่ข้างบางขนากนั้นได้เห็นแล้ว ทรงตรัสว่า ให้ไปดูแลจะให้จัดแจงทำก็จะไม่ได้อยู่ทำ คิดจะเล่นแร่ให้สนุกก็จะไม่ได้เล่น มีการจะต้องไปเสียแล้ว แล้วรับสั่งสั่งท้าวพระกรุณาด้วยราชการเมืองไทรว่าออกไปสักทีหนึ่งเถิด...”[๗]

ดังนั้นวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก จึงน่าจะสร้างขึ้นในช่วง พ.ศ. ๒๓๘๑ – ๒๓๘๒ ก่อนหน้าที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จะยกทัพไปเมืองพระตะบองอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันศุกร์ที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๒[๘]

---

[๕] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑๒.

[๖] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๗๘.

[๗] กรมศิลปากร, **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๕),, หน้า ๕๘.

[๘] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๘๔.

วัดเทพลีลา ปรากฏใน "บัญชีหางว่าวจำนวนพระสงฆ์ที่จำพรรษาที่ขึ้นคณะกลาง ๒๐ วัด" สมัยรัชกาลที่ ๕ กล่าวว่า

"ที่ ๕ วัดเทพจรลิ้นลา อยู่ในคลองแสนแสบ แขวงกรุงเทพฯ ขึ้นในวัดพระเชตุพนฯ คณกลาง พระสงฆ์เปนมหานิกาย เจ้าอธิการซำ เจ้าอธิการไม่ได้เปนพระอุปัชฌาย์ รองอธิการไม่มี ในพรรษารัตนโกสินทร์ศก ๑๐๕ฯ พระสงฆ์ เก่า, ใหม่ รวม..รูป..."[๑]

โบราณสถานสำคัญในวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก ที่น่าจะสร้างขึ้นในสมัยที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างได้แก่ พระเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองทรงเครื่อง ด้านหน้าพระวิหารหลังเก่า ซึ่งมีลักษณะรูปแบบเป็นพระเจดีย์ศิลปะร่วมสมัยรัชกาลที่ ๓ และมีความคล้ายคลึงกับเจดีย์ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างไว้ที่วัดพระพุทธโฆสาจารย์ กรุงพนมเปญ

นอกจากนี้ยังมีวิหารเก่า ที่มีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งผสมผสานศิลปะจีน หน้าบันประดับกระเบื้องถ้วย คล้ายกับสถาปัตยกรรมที่วัดจักรวรรดิราชาวาส ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ปฏิสังขรณ์เช่นเดียวกัน

สถานที่พักทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

นอกจากวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประวัติการขุดคลองแสนแสบและเส้นทางเดินทัพในสงครามอานามสยามยุทธ์แล้ว ในบริเวณใกล้เคียงโดยเฉพาะพื้นที่บริเวณฝั่งตรงข้ามของวัดเทพลีลา หรือ วัดตึก ก็เป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน เนื่องจากเป็นบริเวณที่กล่าวกันว่าเป็นที่ตั้งทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

สอดคล้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบว่า "...*วัดตึก อยู่ต่อแขวงคลองตันกับบางกะปิ ว่าเป็นวัดเจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้าง เห็นจะเป็นระยะกองทัพออกจากกรุงมานอนที่นี่คืนแรก อย่างวัดราชโอรสวัดเฉลิมพระเกียรติ...*"[๒]

ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวเป็นที่ตั้งของโรงเรียนบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ตั้งอยู่บนที่ดินซึ่งเดิมเป็นที่ดินของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) แล้วตกทอดมาจนถึงคุณหญิงนคร

---

[๑] บัญชีหางว่าวจำนวนพระสงฆ์ที่จำพรรษาที่ขึ้นคณะกลาง ๒๐ วัด. สมุดไทยดำ เส้นดินสอ เลขที่ ๐๐๓. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

[๒] เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลงนิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐.

ราชเสนี (เจือ สิงหเสนี) ผู้เป็นทายาทได้มอบที่ดินผืนนี้ให้กระทรวงศึกษาธิการจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษา[๕]

มีเรื่องเล่าต่อๆ กันมาว่า ในบริเวณโรงเรียนบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เคยมีสระน้ำซึ่งใช้เลี้ยงช้างในกองทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ด้วย

ดังนั้นบริเวณวัดเทพลีลา และโรงเรียนบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงเป็นสถานที่ประวัติศาสตร์อันเนื่องด้วยเส้นทางทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เนื่องจากเป็นสถานที่พักทัพจุดแรกเมื่อยกทัพออกจากพระนครนั่นเอง

๕. สถานที่สำคัญระหว่างคลองและปากคลองบางขนาก (คลองแสนแสบ)

นอกจากวัดเทพลีลา และพื้นที่บริเวณโรงเรียนบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จะเป็นสถานที่สำคัญเนื่องจากเป็นจุดแวะพักกองทัพคืนแรกหลังออกจากพระนครแล้ว คลองแสนแสบหรือคลองบางขนาก ในระยะแรกหลังจากขุดคลอง คงมีชุมชนไม่มากนัก เนื่องจากเป็นคลองขุดใหม่

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) ได้ยกทัพไปจัดการหัวเมืองมลายูแล้วยกทัพกลับมา[๖] ได้กวาดต้อนชาวมลายูเมืองกลันตันและไทรบุรีมาตั้งชุมชนอยู่ริมคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบ

ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงที่อยู่ริมคลองแสนแสบ หรือคลองบางขนาก ว่า "*...แถบนี้เป็นบ้านแขก คือ แขกพวกหลวงอุดมทีเดียวมิใช่อื่นไกลเลย...*"[๗] แขกหลวงอุดมในที่นี้หมายถึง แขกมลายูที่เข้ามาเมื่อคราวสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ออกไปปราบกบฏเมืองไทรบุรี ในรัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสคลองแสนแสบ

นอกจากคลองแสนแสบจะเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ ๓ แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้เสด็จประพาสคลองแสนแสบด้วย ดังที่ปรากฏว่า ในปี ร.ศ. ๑๒๖ (๒๔๕๐) เป็นเวลา ๓ ปีก่อนสิ้นแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

---

[๕] http://www2.bodin.ac.th/home.

[๖] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๘๓.

[๗] **เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลงนิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๘.

เจ้าอยู่หัวเสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ถึงเมืองพิษณุโลก สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ทำพิธีเปิดในบริเวณสถานีกรุงเทพฯ แล้วเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราโดยทางรถไฟ

แต่เดิมจะเสด็จพระราชดำเนินกลับทางรถไฟแต่เมื่อประทับอยู่ในเมืองฉะเชิงเทราเกิดมีพระราชประสงค์ทอดพระเนตรคลองแสนแสบ จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็นเสด็จกลับทางเรือให้จัดกระบวนเรือเสด็จกลับที่เมืองฉะเชิงเทรา ในครั้งนั้นทรงเรือมาด **"ยอดไชยา"** ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (พระยศในขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นเรือพระที่นั่ง ดังมีพระราชนิพนธ์โคลง ๔ สุภาพ ที่ทรงเขียนเป็นลายพระราชหัตถเลขาปิดไว้ในเรือเก๋งยอดไชยาว่า

รถเร็วเรือว่องน้ำ เรือนสบาย
เมียซื่ออีกสหาย ร่วมไร้
ไปไหนฤจะวาย ความสุข
เรือยอดไชยาไซ้ ชอบต้องตามแผน

เส้นทางเสด็จประพาสคลองแสนแสบจากเมืองฉะเชิงเทรานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จพระราชดำเนินตามคลองแสนแสบเดิมทั้งเส้น เพราะปากคลองแสนแสบหรือปากคลองบางขนากนั้นอยู่เหนือเมืองฉะเชิงเทราไปไกล

ดังนั้นจึงเสด็จพระราชดำเนินตามคลองนครเนื่องเขตต์ที่เพิ่งขุดขึ้นใหม่ในรัชกาลของพระองค์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าเส้นคลองแสนแสบเมื่อถึงสามแยกคลองนครเนื่องเขตต์ ตั้งแต่นี้ไปจึงเป็นคลองแสนแสบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ถึงสถานที่ต่างๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านในคลองแสนแสบดังนี้

๑. **วัดปากบึง** ซึ่งเป็นที่พัก วัดนี้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า *"มาถึงวัดปากบึงซึ่งทางเล็กเลือกไว้สำหรับพัก บ่ายไม่ทันถึง ๔ โมงมาเร็วมากเพราะเรือแจวเดิรนัก มาตามทางผ่านเรือขุดอีก ๒ ลำ รวมเป็น ๔ รวบรวมใจความว่าไม่ชอบทำการช้าและดูจะเปลืองมาก ที่วัดนี้มีโบสถ์ฝาก่ออิฐแต่อยู่ในกลางบึงซึ่งน้ำแห้งดินแตกระแหงแต่ยังแลเห็นบัวอยู่ มีสิ่งซึ่งเป็นที่สังเกตคือหอจัตุรมุขซึ่งทีเหมือนหอไตรย แต่อาจจะเป็นพระบาทก็ได้ เพราะไม่มีหนังสือไว้เป็นอันขาด ไม่มีถนนเลย มีพระอยู่แต่ ๓ รูปครึ่ง คือตาบอดเสียองค์หนึ่ง..."*[๑] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับพักแรมที่วัดปากบึงนี้จนถึงเช้าจึงเสด็จพระราชดำเนินต่อ

---

[๑] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๖), หน้า ๔.

๒. หนองจอก อยู่ในเขตเมืองมีนบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ถึงคลองแสนแสบในช่วงที่ผ่าน "**หนองจอก**" ในเวลานั้นว่า "*...คลองตอนนี้หน้าตาเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ คือรากไม้เกาะยึดและมีต้นไม้ริมคลองมากขึ้น มีบ้านเรือนเรียงรายมาถึงหนองจอก เป็นหมู่ใหญ่ เรือนฝากระดานหลังโตๆ หน้าตาบางกอกออกไปถึง มีหลังคามุงกระเบื้องเฟอแรนโด เห็นวัดสักวัดเดียวเท่านั้นเพราะแถบนี้เป็นบ้านแขก คือแขกพวกหลวงอุดมทีเดียวมิใช่อื่นไกลเลย...*"[๕]

๓. ตำบลคู้ ที่นี่มีสุเหล่า (มัสยิด) ขนาดใหญ่ ทรงพระราชนิพนธ์ว่า "*...ถึงตำบลคู้มีสุเหร่าใหญ่ดูเป็นกำลังบริบูรณ์...*"[๖]

๔. วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม วัดนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับพระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) รออยู่ แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรวัด ทรงพระราชนิพนธ์ว่า "*...แต่แกขึ้นไปดูวัดขึ้นทางตะพานการเปรียญแล้วไปโบสถ์ เป็นชิ้นใหม่อย่างเอกพึ่งแล้ว ๘ ปีเท่านั้น ได้ความสมเด็จพระพุทธโฆษาจาริย์ออกมาผูกพัทธสีมาตั้งชื่อว่า วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม เพราะผู้ที่สร้างนั้นเป็นยายทรัพย์คนหนึ่ง ใบวิสุคามปลวกกินยับเยิน ได้รับว่าจะทำให้ใหม่ ใบเดิมลงวันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘ สมภารอยู่ข้างจะปากคอเราะรายและบอกว่าบริบูรณ์ดี ออกจากวัดนี้เวลา ๕ โมง ...*"[๗]

๕. แสนแสบและเมืองมีนบุรี เมืองมีนบุรีตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ภายหลังจึงยุบรวมเข้าเป็นเขตหนึ่งของกรุงเทพมหานคร บริเวณเมืองมีนบุรีนี้เองที่เรียกว่า "**แสนแสบ**" เนื่องจากปรากฏในพระราชนิพนธ์ว่า "*...ไม่ช้านักผ่านบ้านแขกและสุเหร่าแขกอีก ๒ แห่งถึงแสนแสบ ตอนนอกนี้ไม่สู้มีบ้าน แลเห็นที่ตั้งการปกครองแต่ไกล...*"[๘]

พระราชนิพนธ์ตอนนี้กล่าวถึง "**แสบแสบ**" ในตำแหน่งที่ตั้งของ "**มีนบุรี**" เพราะ "**ที่ตั้งการปกครอง**" ซึ่งกล่าวไว้ในพระราชนิพนธ์คือที่ตั้งของศาลาว่าการเมืองมีนบุรี นอกจากนี้ข้อความดังกล่าวไม่ได้หมายถึง "**คลอง**" เพราะคลองในช่วงที่เสด็จพระราชดำเนินนั้นคือคลองแสนแสบ

ดังนั้น "**แสนแสบ**" ก็คือ "**เมืองมีนบุรี**" นี่เอง และจะเป็นไปได้หรือไม่ที่ชื่อ "**คลองแสนแสบ**" ก็เพราะคลองนี้ผ่านบริเวณ "**แสนแสบ**" จึงเรียกชื่อคลองเรียกตามชื่อ "**แสนแสบ**" ซึ่งเป็นที่ตั้งของ "**เมืองมีนบุรี**"

---

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗ – ๘.

[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

[๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

[๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถึง "**แสนแสบ**" หรือ "**เมืองมีนบุรี**" ได้ทรงพระราชนิพนธ์ถึงเมืองนี้ว่า "*...ไม่ช้านักผ่านบ้านแขกและสุเหร่าแขกอีก ๒ แห่งถึงแสนแสบ ตอนนอกนี้ไม่สู้มีบ้าน แลเห็นที่ตั้งการปกครองแต่ไกล ต้นแถวโรงพลตระเวนทาดินแดงตามเคย ถัดไปตะรางๆ ทำใหญ่โตแน่นหนาดีกว่าที่ไหนๆ ในหัวเมืองเป็นอันมาก แต่ไม่มีคนโทษมีแต่คนที่อยู่ในระวางพิจารณา ๗ คน เพราะไม่มีศาล ถัดไปเป็นที่ว่าการเมืองแล้วจึงบ้านเจ้าเมืองบ้านปลัดเมือง ออกจะตามเคยอย่างเมืองธัญญบุรี แต่หน้าที่ว่าการเหล่านี้ยังไม่มีถมดิน มีถนนขึ้นจากน้ำสายหนึ่งตรงหน้าบ้านผู้ว่าราชการเมืองไปถึงโรงพลตระเวนเพราะที่นี่ไม่มีศาลเมือง ไม่มีกำลังที่จะทำอะไรได้...*"[๕]

จากนั้นในเวลาเย็นเสด็จไปทอดพระเนตรเรือนผู้ว่าราชการแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรคลองสามวาซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า "*...คลองสามวานี้เป็นของกรมภูธเรศขุด แต่เดี๋ยวนี้ใหญ่กว่าสามวามาก ขุดก่อนบริษัทขุดคลองข้างเหนือขึ้นไปจดคลองหกวาสายใต้ ข้างใต้เรียกว่าคลองนุ่นไปจดคลองสองที่พระยามหาโยธาขุด คลองนี้ร้างไป ๒ ปี เดี๋ยวนี้มีคนทำนาตลอด มีเรือชะล่าบรรทุกเข้าเปลือกจอดหลายสิบลำ ว่าลงตามคลองซอยของคลองสามวานี้เองที่สี่แยกนี้เป็นตลาด มีบ้านเรือนคนมาก นับว่ามากกว่าตำบลอื่น...*"[๖]

๖. วัดศรีบุญเรือง ปัจจุบันอยู่ในเขตสะพานสูง วัดนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ว่า "*...วัดศรีบุญเรือง แต่โบสถ์ก็เป็นชิ้นใหม่ เห็นจะดีในฐานการเปรียญ ...*"[๗]

๗. วัดเทพลีลา (วัดตึก) ปัจจุบันอยู่ในเขตหัวหมาก ทรงพระราชนิพนธ์ว่า "*...ก่อนเที่ยง ๑๕ มินิต ถึงวัดตึก อยู่ต่อแขวงคลองตันกับบางกะปิ ว่าเป็นวัดเจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้าง เห็นจะเป็นระยะกองทัพออกจากกรุงมานอนที่นี่คืนแรก อย่างวัดราชโอรสวัดเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งได้ชื่อว่าตึกนั้นเพราะกุฏีเป็นตึก ลักษณะวัดปริณายก โบสถ์เล็กๆ อย่างเก่าแต่ปฏิสังขรณ์ ว่ามีพระลิลาถึง ๓ องค์ แต่ไม่งาม การสร้างวัดนี้ดูน่าเสียดายเพราะพระแกไม่ทำจริงๆ ต้นโพธิ์ขึ้นที่ฐานพระเจดีย์ก็ไม่ตัด วัดนี้ได้ทำบุญตัดต้นโพธิ์หน่อยหนึ่ง ชื่อตึกเป็นชื่อใหม่เมื่อทำกะฏีตึก แต่คงเป็นวัดเดิมได้ชื่อว่า เทพาจรลิลาศ แต่ฟังดูเห็นจะไม่ใช่ชื่อเก่า จะทีหลังชื่อตึกเสียอีก...*"[๘]

---

[๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

[๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒ – ๑๓.

[๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

[๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

๘. วัดกลิ่นวิลัยธาราม พระราชนิพนธ์ว่าเป็น *"วัดหนึ่งต่อวัดตึกมาว่าวัดกลิ่นวิลัยธาราม"*•

จากนั้นเมื่อเสด็จพระราชดำริห์มีรถยนต์พระที่นั่งมารับเสด็จ แล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปยังเรือน พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา เป็นสิ้นพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสคลองแสนแสบแต่เพียงนี้

ด้วยเหตุนี้แม้ว่าพระราชนิพนธ์เรื่องนี้จะเป็นพระราชนิพนธ์ที่แสดงถึงสถานที่สำคัญต่างๆ ริมคลองแสนแสบในสมัยหลังจากสงครามอานามสยามยุทธ์ก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเส้นทางคลองแสนแสบในฐานะเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองตะวันออกในเวลาต่อมาได้เป็นอย่างดี

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้จึงเป็นหลักฐานว่า ในเวลาต่อมาบริเวณริมคลองแสนแสบได้มีการตั้งชุมชนมากขึ้น และมีการสร้างวัดต่างๆ ขึ้นด้วย ดังที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสคลองแสนแสบหลายวัด เช่น วัดศรีบุญเรือง ปัจจุบันอยู่ในเขตบางกะปิ วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตหนองจอก กรุงเทพมหานคร เป็นต้น

นอกจากนี้ที่ปากคลองบางขนาก ปัจจุบันมีวัดชื่อว่า "วัดปากคลอง" ซึ่งปัจจุบันอยู่ในอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ซึ่งตั้งอยู่บริเวณที่คลองแสนแสบ หรือ คลองบางขนาก ออกแม่น้ำบางปะกง ก่อนหน้าที่จะเดินทางทวนน้ำขึ้นไปที่ปากน้ำโยทะกา

๖. ปากน้ำโยทะกา และคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา

หลังจากเดินทางออกปากคลองบางขนาก หรือ คลองแสนแสบแล้ว เส้นทางที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาใช้ในการเดินทางต่อไปยังเมืองปราจีนบุรีคือ เดินทางขึ้นเหนือตามแม่น้ำบางปะกงไปยัง "ปากน้ำโยทะกา" ซึ่งเป็นจุดบรรจบกันระหว่างแม่น้ำนครนายก ซึ่งไหลมาจากจังหวัดนครนายก และแม่น้ำปราจีนบุรี ที่ไหลมาจากจังหวัดปราจีนบุรี ก่อนที่จะรวมกันเป็นแม่น้ำบางปะกง

ปากน้ำโยทะกา เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญจุดหนึ่งที่มีการกล่าวถึงทั้งในเอกสารโบราณและแผนที่เก่า อย่างน้อยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏหลักฐานว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เมื่อกรมหมื่นเทพพิพิธรวบรวมกองทัพไปรบกับพม่า ได้ปะทะกับพม่าที่ปากน้ำโยทะกา ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียนว่า

"...ฝ่ายกองทับพม่าได้แจ้งเหตุดั่งนั้นแม่ทับจึ่งเกนให้เมฆราโบ่ กับแนกวนจอโบ่ สองนายคุมพลสามพัน ยกทับเรือออกไปตีค่ายไท ซึ่งตั้งอยู่ ณะ ปากน้ำโยทะกานั้น ได้รบกันเปนสามารถพม่าหักเอาค่ายได้ ฆ่าหมื่นเก้าหมื่นศรีนาวาตายในที่รบแต่นายทองอยู่น้อยนั้นหนีรอด ทับไทก็

• เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

แตกฉาน พ่ายหนีกระจัดพรัดพราย พม่าได้ไชยชำฉะ แล้วก็เลิกทับกลับยังค่าย ฉะ กรุงเทพมหานคร

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธกับพญารัตนาธิเบศแจ้งว่า เสียค่ายปากน้ำโยทะกาแล้วก็ตกใจ มิได้คิดที่จะสู้รบกับพม่าอีก ก็ภาสมักพักพวกบริวารหนีไปทางด้านช่องเรือแตก ขึ้นไป ฉะ เมืองนครราชศรีมา..."

ในสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ ปากน้ำโยทะกาเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการยกทัพไปปราบเจ้าอนุวงศ์ด้วย ดังปรากฏหลักฐานว่ากองทัพใหญ่ที่ ๒ ซึ่งจะยกไปปราบเจ้าอนุวงศ์นั้นให้ไปตั้งประชุมพลอยู่ที่ปราจีนบุรีแล้วยกขึ้นไปบรรจบทัพที่ ๑ รวมทั้งกองทัพที่พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนี) ที่ยกทัพไปทางนี้ด้วย ดังโคลงนิราศฉะเชิงเทรา พระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ที่กล่าวถึงบางแตน และปากน้ำโยทะกาว่า

๏ โดยคลชนบทบ้าน บางแตน
หวาดว่ารังแตนแหวน สวาทเจ้า
ตัวแตนไต่ตอมแหน หวงห่วง รังรา
ตัวที่หวงห่วงเคล้า คลาดห้องโหยสมร ฯ

๏ โยทะกาแนวน้ำใหญ่ แยกสาม แควนา
ใจเตร่ตริสามตาม แตกด้วย
หนึ่งไปหนึ่งคืนคาม เขตควบ แม่เอย
หนึ่งจะโจนน้ำม้วย แม่น้ำโยทะกา ฯ[๑]

เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชาได้เดินทัพผ่านโยทะกาด้วย เพื่อจะยกทัพต่อไปยังเมืองปราจีนบุรี

หลักฐานเกี่ยวกับที่ตั้งของ **"ปากน้ำโยทะกา"** ที่ชัดเจนคือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[๒] สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แผนที่ฉบับนี้เป็น

---

[๑] กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์, "โคลงนิราศฉะเชิงเทรา," **นิราศทัพเวียงจันท์** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๒ – ๑๓๑.

[๒] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"ปากน้ำโยทะกา"** ว่าเป็นจุดบรรจบระหว่างแม่น้ำนครนายกกับแม่น้ำปราจีนบุรีไว้อย่างชัดเจน

ด้วยเหตุนี้ปากน้ำโยทะกาจึงเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญ เพราะเป็นเส้นทางทางน้ำก่อนที่จะไปเมืองปราจีนบุรี เส้นทางการเดินทางไปปราจีนบุรีที่ต้องผ่านปากน้ำโยทะกายังใช้ในสมัยหลังต่อมาด้วย ดังที่ปรากฏหลักฐานในหนังสือ **"เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐"** ของ พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล) ได้กล่าวถึงการเดินทางไปปักปันเขตแดนโดยเดินทางไปทางกบินทร์บุรี และต่อไปยังอรัญประเทศ (อรัญใหม่) ได้ผ่านปากน้ำโยทะกา ดังนี้

"...วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาทีออกเรือเดินต่อไปเวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที ถึงประตูน้ำเสาวภาออกคลองรังสิต ได้จัดการดังที่แล้วมาจนถึงเวลาบ่าย ๓ โมงออกประตูน้ำคลองรังสิตเดินเรือต่อไป เวลาย่ำค่ำถึงตำบลโยทะกาแขวงเมืองนครนายก พักแรมนอนนำโรงพักตำหรวจภูธร..."[๑]

จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยได้เดินทางไปยังปากน้ำโยทะกา ซึ่งในปัจจุบันเป็นจุดที่บรรจบกันของ ๓ จังหวัด คือ อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี และอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา ปัจจุบันที่ดินโดยรอบของปากน้ำโยทะกาเป็นที่ดินเอกชนและมีการทำการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าว

คลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

นอกจากนี้เมื่อผู้วิจัยได้สัมภาษณ์พระครูโกศลถาวรกิจ (ถาวร ชลารักษ์) เจ้าอาวาสวัดบางแตน ซึ่งเป็นชาวบ้านบางแตนมาแต่เดิม เกิดเมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๗ ปัจจุบันอายุ ๘๐ ปี ได้กรุณาเล่าประวัติของปากน้ำโยทะกาและแม่น้ำบางปะกงที่ไหลผ่านวัดบางแตนว่า เดิมแม่น้ำบางปะกงเมื่อไหลผ่านหน้าวัดบางแตนแล้วจะไหลวกขึ้นไปทางเหนือเพื่อบรรจบกับแม่น้ำนครนายก

แต่ต่อมาในสมัยที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชานั้น ได้ให้ไพร่พลในกองทัพขุดคลองลัดแม่น้ำโยทะกา โดยลัดไปทางใต้บรรจบกับแม่น้ำนครนายก ซึ่งมีระยะทางใกล้กว่า ชาวบ้านในบริเวณนั้นจึงเรียกคลองที่ขุดลัดขึ้นโดยเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ว่า คลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชา หรือ คลองลัดเจ้าพระยาบดินทร์

---

[๑] พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล), **เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐** (พระนคร, ๒๔๘๖), หน้า ๗.

แต่ในเวลาต่อมาแม่น้ำบางปะกงได้ไหลเปลี่ยนเส้นทาง มาออกทางคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชามากขึ้น ทำให้คลองลัดกว้างขึ้นและกลายเป็นแม่น้ำบางปะกง ส่วนแม่น้ำบางปะกงสายเดิมที่ไหลขึ้นไปทางทิศเหนือนั้น ได้ตื้นเขินกลายเป็นคลองเล็ก ซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับวัดบางแตน*

นอกจากนี้พระครูโกศลถาวรกิจยังได้กรุณานำผู้วิจัยไปยังบริเวณที่เป็นปากน้ำโยทะกาเดิมและปากน้ำโยทะกาในปัจจุบัน ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ดินเอกชนด้วย ดังที่ได้ถ่ายภายบริเวณปากน้ำโยทะกาเดิม และปากน้ำโยทะกาใหม่ พระครูโกศลถาวรกิจได้เล่าให้ผู้วิจัยฟังว่า ท่านเคยได้ยินผู้ใหญ่เล่ามาสมัยท่านยังเด็กว่า กองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ตั้งทัพชุมนุมพลอยู่ที่ฝั่งเหนือของปากน้ำโยทะกาซึ่งเป็นคุ้งแม่น้ำพอดี ดังภาพถ่ายบริเวณดังกล่าวที่นำมาไว้ในที่นี้ด้วย

วัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี

สำหรับวัดบางแตนนั้น ตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำบางปะกง ในเขตอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี เดิมชื่อว่า วัดสีลาคสัดทาทำ เป็นวัดเก่าแก่ก่อตั้งมานานกว่า ๒๐๐ ปี ครั้นที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เสด็จมาตรวจคณะสงฆ์มณฑลปราจีนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้มีรับสั่งให้ใช้ชื่อวัดตามตำบลที่ตั้งอยู่ วัดนี้จึงได้ชื่อวัดบางแตนตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา และปรากฏรายละเอียดใน "ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ ในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๕" ว่า

"...*เรือขบวนล่องจากวัดอัมพวัน มาตามลำน้ำนครนายก ผ่านตำบลองครักษ์ ทางที่เสด็จมาออกแม่น้ำบางปะกง ขึ้นน้ำไปถึงวัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี เวลาค่ำแล้ว พระครูปาจีนธรรมธารี เจ้าคณะจังหวัดปราจีนบุรี พระครูจาด เจ้าคณะแขวงบ้านสร้าง พระอธิการวัดนี้กับเจ้าคณะแขวงและเจ้าอาวาสอื่น หม่อมเจ้าทองเติม ผู้ว่าราชการจังหวัด และข้าราชการ กำนันผู้ใหญ่บ้าน รับเสด็จฯ ค่ำวันนี้ราษฎรในตำบลบางแตน และบ้านใกล้เคียงแห่ผ้าป่าผ่านพลับพลาถวายทอดพระเนตรแล้ว นำเข้ามาทอดข้างเรือพระที่นั่งฯ ...*"[๒]

วัดแห่งนี้มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์เนื่องจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เคยประทับ เมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. ๑๒๗ ตรงกับวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๕๑ วัดแห่งนี้มีพระพุทธรูปสำคัญ คือ หลวงพ่อคุ้ม เป็นพระพุทธรูปศิลา

---

* สัมภาษณ์ พระครูโกศลถาวรกิจ เจ้าอาวาสวัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรีเมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

[๒] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ – ๒๔๖๐ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๕๓๑.

นอกจากนี้พระครูโกศลถาวรกิจ เจ้าอาวาสวัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี ยังริเริ่มจัดตั้งพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดบางแตนขึ้นจากการเก็บเล็กผสมน้อยจากของที่มีอยู่ในวัด และรวบรวมสิ่งของเครื่องใช้ในการเกษตรโดยการขอซื้อและบริจาคจากชาวบ้าน ด้วยความกลัวว่าอนาคตจะไร้รากหากขาดอดีต หลวงพ่อจึงได้เก็บรวบรวมเครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้านอันเป็นเครื่องแสดงถึง ประเพณี วิถีชีวิต และสังคมของชาวบ้านบางแตนในอดีต มาจัดแสดงไว้ให้ศึกษากันในรูปแบบของพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดบางแตน•

จากที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า "ปากน้ำโยทะกา" เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญแห่งหนึ่งในเส้นทางการเดินทางระหว่างเมืองในภาคตะวันออกของไทยในสมัยโบราณ ที่ใช้การเดินทางทางน้ำเป็นหลัก โดยเฉพาะจุดนี้เป็นจุดศูนย์กลางที่เส้นทางที่เชื่อมระหว่าง จังหวัดนครนายก จังหวัดฉะเชิงเทรา และจังหวัดปราจีนบุรี ตามแม่น้ำนครนายกและแม่น้ำบางปะกง ก่อนที่จะเดินทางไปยังจังหวัดสระแก้วและเข้าสู่ประเทศกัมพูชาต่อไป

ด้วยเหตุนี้ "ปากน้ำโยทะกา" จึงเป็นชื่อที่ปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย สืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีความสำคัญมากขึ้นเมื่อมีการใช้เส้นทางภาคตะวันออกในการเชื่อมไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยผ่านปราจีนบุรีและกบินทรบุรีก่อนที่จะข้ามไปยังนครราชสีมา และผ่านกบินทร์บุรีไปยังสระแก้วตามลำดับ

ปากน้ำโยทะกาจึงเป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ ที่เกี่ยวเนื่องกับทั้งสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ แห่งเวียงจันท์ และเป็นเส้นทางเดินทางไปกัมพูชาในสงครามอานามสยามยุทธ์ จนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ต้องขุดคลองลัดปากน้ำโยทะกา จนเกิดปากน้ำโยทะกาใหม่ในเวลาต่อมาอีกด้วย

เมื่อชุมนุมพักทัพที่ปากน้ำโยทะกาแล้ว จากนั้นจึงเดินทัพต่อไปที่เมืองปราจีนบุรี ซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญของภาคตะวันออก ดังปรากฏหลักฐานทั้งในเอกสารโบราณและข้อมูลทางโบราณคดีดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

๗. เมืองปราจีนบุรี วัดโรงเกวียนและวัดแจ้ง

เส้นทางในการเดินทางหลังจากผ่านปากน้ำโยทะกาคือ เมืองปราจีนบุรี ซึ่งปัจจุบันคือจังหวัดปราจีนบุรี พื้นที่บริเวณจังหวัดปราจีนบุรีปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์อย่าง

•http://www.sac.or.th/databases/museumdatabase/review_inside_ByMember_Detail.php?id=877&CID=20766

ยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว ๓,๐๐๐ ปีก่อน เช่น ที่บ้านกระทุ่มแพ้ว อำเภอบ้านสร้าง บ้านหนองอ้อ อำเภอเมือง และบ้านดงชัยมัน อำเภอประจันตะคาม เป็นต้น[๕]

ก่อนที่จะมีพัฒนาการเป็นชุมชนขนาดใหญ่โดยเฉพาะในเขตเมืองพระศรีมโหสถ และดงพระศรีมหาโพธิ์ ที่มีปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีสามารถย้อนกลับไปได้ตั้งแต่สมัยทวารวดี ราว พ.ศ. ๙๐๐ เป็นต้นมา ดังปรากฏรูปสลักที่ขอบสระแก้ว นอกเมืองศรีมโหสถ และพบชุมชนที่มีคูน้ำคันดินที่บ้านโคกวัด อำเภอศรีมโหสถ และรอยพระพุทธบาทคู่ที่โบราณสถานสระมรกต เป็นต้น[๖]

หลังจากนั้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมื่ออาณาจักรเขมรโบราณสมัยพระนครมีอิทธิพลมากขึ้น ทำให้อิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณ ได้แผ่อิทธิพลเข้ามาจากตะวันออก ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนครศรียโศธรปุระ เข้ามาซ้อนทับวัฒนธรรมทวารวดี ดังจะเห็นได้ว่ามีศาสนสถานร่วมสมัยกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สร้างทับซ้อนในบริเวณโบราณสถานสระมรกต ซึ่งเดิมเป็นศาสนสถานสมัยทวารวดีด้วย

นอกจากนี้ยังพบว่ามีคำเรียกสระน้ำบริเวณที่พบรอยพระพุทธบาทคู่ว่าสระบัวลาย ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะกลายมาจากคำว่า "บาราย" ซึ่งเป็นคำภาษาเขมร ที่ใช้เรียกแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่ขุดขึ้น แต่หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ชุมชนบริเวณเมืองศรีมโหสถก็เสื่อมลง พร้อมๆ กับการเสื่อมอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗[๗]

ครั้นถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐ ก็พบว่า ชุมชนได้มีการโยกย้ายมาตั้งอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ซึ่งในเอกสารโบราณเรียกว่า เมืองบางคาง หรือ เมืองประจิม ซึ่งหมายถึงเมืองด้านทิศตะวันตก ต่อมาจึงเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองปราจีนบุรี ซึ่งหมายถึงเมืองด้านทิศตะวันออก

ดังปรากฏหลักฐานในพระไอยการนาทหารหัวเมือง ที่ตราขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า "...*ออกพระอุไทยธานี เมืองปราจินบุรี ขึ้นประแดงจุลาเทพซ้าย*..."[๘] แสดงให้เห็นว่าในเวลานั้นเมืองปราจีนบุรีถือเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา

ชื่อเมืองปราจีนบุรี

---

[๕] สุจิตต์ วงษ์เทศ, **ชื่อบ้านนามเมืองจังหวัดปราจีนบุรี** (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๖.

[๖] **เมืองศรีมโหสถ** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓), หน้า ๔๐ – ๔๑.

[๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๔.

[๘] **กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑** (พระนคร คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๒๕.

คำว่า "ปราจีน" เป็นคำภาษาสันสกฤต แปลว่า "*มีในทิศตะวันออก*" คำนี้เดิมเรียกว่า "ประจิม" หมายถึงทิศตะวันตก ตามศัพท์ "ปราจีนบุรี" จึงหมายถึง เมืองในทิศตะวันออก แต่หากใช้ชื่อว่า "ประจิม" จะหมายถึง เมืองในทิศตะวันตก

จากการตรวจสอบจากเอกสารโบราณต่างๆ พบว่าในเอกสารโบราณของไทย เรียกชื่อเมืองปราจีนบุรีออกเป็น ๓ ชื่อ คือ ๑. เมืองบางคาง ๒. เมืองประจิม และ ๓. เมืองปราจีนบุรี

ชื่อ "**เมืองบางคาง**" ปรากฏในพงศาวดารละแวก ฉบับพระองค์เอง แปลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเรียกเมืองปราจีนบุรีว่า "เมืองบางคาง" ดังข้อความตอนหนึ่งว่า "*...พระเจ้าคำขัดมีเดชานุภาพ แลพระนครนั้นเคยขึ้นพระนครศรีอยุทธยาก็มิได้ไปอ่อนน้อม พระเจ้าคำขัดก็ยกกองทัพเข้ามาจะตีเอาพระนครศรีอยุทธยา ครั้นมาถึงคลองสะมัดไชย แล้วยกล่วงเข้าไปถึงด่านสำโรงแขวงเมืองจันทบูร บางคาง กวาดได้ครัวอพยพเป็นอันมาก...*"[๑]

ชื่อ "เมืองบางคาง" นี้นอกจากจะปรากฏในพงศาวดารละแวก ฉบับพระองค์เองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า เมืองประจิมเป็นชื่อเขมร เพราะอยู่ทิศตะวันตกของเมืองพระนครหลวง เมืองบางคางเป็นชื่อไทย ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง "*เขมรแบ่งเป็นสี่ภาค*" ดังนี้

"*...แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค คือส่วนที่โบราณเรียกว่าขอมแปรพักตร์และจะว่าให้รู้ง่ายอีกอย่างหนึ่ง เขมรไทย คือเขตต์แขวงตั้งแต่ฝั่งน้ำปะคงข้างตะวันออกไปจนฝั่งข้างตะวันตกของทะเลสาบ ชื่อบ้านเมืองเหล่านี้เป็นชื่อภาษาไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง เป็นสองชื่อทั้งไทยทั้งเขมรบ้าง อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย **เมืองประจิมเป็นชื่อเขมร เพราะอยู่ทิศตะวันตกของพระนครหลวง เมืองบางคางเป็นชื่อไทย** เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตเขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทย ด้วยนัยนี้ ที่ต่าง ๆ ตลอดไป เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้น ก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้างปนกันมาแต่โบราณจนทุกวันนี้ เหมือนอย่างเมืองนครเสียมราฐทุกวันเขมรเรียกว่านักกร แต่คำโบราณเขมรเรียกว่าเสียมเงียบบ้าง เสียมเรียบบ้าง ไทยเรียกว่าเสียมราฐ ตามคำเขมรโบราณ ก็คำนั้นแปลว่าเมืองไทยทำปลาแห้ง คือแต่ก่อนเป็นบ้านเมืองไทยทำปลาแห้งขายอย่างเมืองฉะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่าเมืองแปดริ้วนั้น เขมรก็มามีอยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมืองส่วนนี้แต่ก่อนพงศาวดารลึกขึ้นไป กรุงมหานครของเขมรอยู่ที่นครหลวง ใกล้กับเมืองเสียมราฐ ซากเศษเมืองเก่าปราสาทราชฐานเหลืออยู่มากจนทุกวันนี้ ก็เมื่อพวกไทยมีกำลังเจริญขึ้น ยกทัพไปรบกวนเนื่อง ๆ ทำให้บ้านแตกเมืองเสียเป็นหลายครั้ง จนเจ้านายฝ่ายเขมรเห็นว่าเมืองนั้นอยู่ใกล้ไทยนัก อีกอย่าง*

---

[๑] ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

*หนึ่งรังเกียจว่าเป็นเมืองเก่า อาลัยของเจ้านายฝ่ายเขมรที่ตายแล้วซ้ำซากมา เป็นผีสิงอิจฉาหึงหวงเจ้านายที่เป็นขึ้นใหม่ ๆ ให้ตายเร็ว ๆ ง่าย ๆ บ่อย ๆ นัก จึงล่าเลิกถอยไปเสียข้างใต้ ก็ในจังหวัดวงเขมรเจือไทยนี้ เมื่อใดไทยมีกำลังมาก ก็ครอบงำออกไปจนหมดบ้างไม่หมดบ้าง เมื่อไรเขมรมีอำนาจขึ้นก็ครอบงำเข้ามาจนถึงเมืองนครนายก **เมืองประจิม** เมืองฉะเชิงเทรา ที่ไทยเรียกว่าบ้านบางคาง และแปดริ้วนั้นบ้าง ไพร่บ้านพลเมืองสองอย่างปะปนกันอยู่ดังนี้มานาน แต่จังหวัดขอมแปรพักตร์นี้ ได้ตกเป็นของไทยทั้งสิ้นขาดทีเดียว จนเจ้านายฝ่ายเขมรหรือญวนก้ำเกินเข้ามาไม่ได้เลยทั้งสิ้น ตั้งแต่เมืองปัตบอง เมืองนครเสียมราฐ เข้ามาดังนี้นั้น ตั้งแต่ต้นพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับคริสต์ศักราช ๑๗๘๒ นั้นมาจนบัดนี้ ในเขตต์แขวงแผ่นดินขอมแปรพักตร์ที่ว่ามานี้ ไทยได้ไปตั้งบ้านตั้งเมืองลงใหม่หลายเมืองคือ มงคลบุรี ศรีโสภณ วัฒนานคร อรัญญประเทศ ถึงเมืองปัตบอง เมืองเสียมราฐ แต่ก่อนก็ไม่มีป้อมและกำแพง ฝ่ายไทยได้ไปสร้างขึ้นเกือบสามสิบปีมาแล้ว ส่วนนี้เป็นส่วนที่หนึ่ง...”*[๕]

ปัจจุบันในอำเภอเมืองจังหวัดปราจีนบุรี ยังมีวัดชื่อ “วัดบางคาง” ซึ่งพบร่องรอยหลักฐานโบราณคดีที่ร่วมสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นว่า เมืองปราจีนบุรีเคยชื่อว่า “เมืองบางคาง” และต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น “เมืองประจิม” ซึ่งเป็นชื่อที่ใช้มาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังปรากฏหลักฐานในแผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **“เขมรในนี้”**[๖] สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แผนที่ฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **“ปรจิม”** หรือ เมืองปราจีนบุรีไว้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามในกฎหมายตราสามดวงได้เรียกชื่อเมืองปราจีนบุรีว่า “ปราจินบุรี” แสดงมีการเรียกชื่อ “เมืองประจิม” ปะปนกับ “เมืองปราจินบุรี” ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว

บทบาทของเมืองปราจีนบุรีในเส้นทางเดินทัพไทย – กัมพูชา

ดังได้กล่าวแล้วว่าเมืองโบราณในจังหวัดปราจีนบุรีปรากฏหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางโบราณ โดยเฉพาะในฐานะที่เป็นเมืองท่ามาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว ต่อมาเมื่ออาณาจักรเขมรโบราณได้ขยายอำนาจเข้ามาจนถึงเมืองศรีมโหสถก็ย่อมเป็นหลักฐานให้เห็นถึงความสำคัญของดินแดนบริเวณจังหวัดปราจีนบุรีในฐานะส่วนหนึ่งของเส้นทางจากเมืองพระนครหลวงทางด้านตะวันตก

---

[๕] ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ภาคปกิณณกะ ภาค ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๕๓, หน้า ๒๘ – ๒๙.

[๖] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

เส้นทางดังกล่าวน่าจะมีการใช้สืบเนื่องต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เนื่องจากพบร่องรอยโบราณสถานสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ตั้งแต่ชายแดนไทยกัมพูชาเรื่อยมาจนถึงเมืองศรีมโหสถ

เมื่อเมืองโบราณศรีมโหสถเสื่อมลง และมีการย้ายชุมชนไปตั้งอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี เมืองนี้ก็อยู่ในเส้นทางการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชาสืบมา โดยปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นว่า กษัตริย์กัมพูชาเมื่อจะยกทัพไปตีกรุงศรีอยุธยาก็ได้เดินทัพผ่านมาทางเมืองปราจีนบุรี (ซึ่งในเอกสารเรียกว่า "เมืองบางคาง" ด้วย) ดังความใน**พงศาวดารละแวก ฉบับพระองค์เอง** แปลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ว่า

"...*พระเจ้าคำขัดมีเดชานุภาพ แลพระนครนั้นเคยขึ้นพระนครศรีอยุทธยาก็มิได้ไปอ่อนน้อม พระเจ้าคำขัดก็ยกกองทัพเข้ามาจะตีเอาพระนครศรีอยุทธยา ครั้นมาถึงคลองสะมัดไชย แล้วยกล่วงเข้าไปถึงด่านสำโรงแขวงเมืองจันทบูร บางคาง กวาดได้ครัวอพยพเป็นอันมาก...*"[๑]

นอกจากนี้ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ ก็ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า พระยาละแวกได้ยกทัพเข้ามาทางเมืองปราจีนบุรี และได้กวาดต้อนชาวเมืองปราจีนบุรีกลับไปเมืองละแวก ดังความในพระราชพงศาวดารว่า

"...๏ *ขณะเมื่อพระเจ้าหงษาวดียกทับมานั้น ฝ่ายพญาลแวก*[๒] *รู้ว่า พระนครศรีอยุทธยาผลัดแผ่นดินใหม่ก็ยกทับรุดมาถึงเมืองปราจินบุรี ตีจับได้คนถามให้การว่า พระเทียรราชาครองราชสมบัติ เสนาบดีพร้อมมูนอยู่แล้ว พญาลแวกก็มิอาจ์ยกเข้ามากวาดแต่ครัวอพยบชาวปราจินบุรี แล้วกลับไปเมืองลแวก...*"

ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา พระยาละแวกให้ยกทัพเข้ามาทางเมืองปราจีนบุรี ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

"...*ขณะเมื่อทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาถึงนั้น ข่าวแจ้งออกไปถึงกรุงกำภุชประเทศ พญาละแวกก็ดีพระไทยจึ่งแต่งให้ฟ้าทะละหะ พญาเดโช พญาราชนายก พญามโนไม้ตรี พญาสวรรคโลก แสนท้องฟ้า กับทหารหมื่นหนึ่ง ให้ฟ้าทะละหะเปนแม่ทัพยกเข้ามาตีหัวเมืองแถบตะวันออก ฟ้าทะละหะมิได้เดรตามทางใหญ่ ลัดมาทางป่าสีเสนมาบ้านหอกบ้านควาย เข้าจู่ตีเมืองปราจีนแตก กรมการเมืองนครนายกบอกเข้ามา สะมุหะนายกนำขึ้นกราบทูล พระบาทสมเดจ์พระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทราบก็ทรงพระโกรธ ตรัสแก่พระบรมราชปิโยรศ ว่าเหตุไฉนพญาละแวกจึ่งกลับมาเปนประจามิตรดั่งนี้...ฉะ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ สองโมงเช้า ทัพ*

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

[๒] พญาลแวก หมายถึง สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าพญาจันทราชา) กษัตริย์กัมพูชา แต่เนื่องจากในเวลานั้นเมืองหลวงของกัมพูชาตั้งอยู่ที่เมืองละแวก เอกสารไทยจึงเรียกว่า พญาละแวก

เขมรก็ยกตีเข้ามาถึงเมืองนครนายก พญาศรีไสณรงค์ พญาศรีราชเดโช ก็ยกออกตีทัพเขมรแตกถอยไปทางด่านหญุมานออกทางพระจฤก พญาศรีไสณรงค์ พญาศรีราชเดโชก็ตามไปจนสิ้นแดน กองทัพเขมรเจบป่วยล้มตายรายทางไป จับได้เปนแลเครื่องสาตราวุทธเปนอันมาก พญาศรีไสณรงค์ พญาศรีราชเดโชก็กลับเข้ามา ตั้งอยู่ ณะ เมืองปราจิน...”

นอกจากเป็นเมืองรับศึกด้านทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยาแล้ว เมืองปราจีนบุรียังเป็นเมืองสำคัญเมืองสุดท้ายด้านตะวันออก ในเส้นทางไปกัมพูชา ดังนั้นจึงปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า เมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองที่มีหน้าที่เพาะปลูกเสบียงอาหารสำหรับเลี้ยงกองทัพเมื่อมีราชการสงครามยกทัพไปกัมพูชา ดังปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดาร กล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า โปรดเกล้าฯ ให้พระยาปราจินบุรีไปเตรียมเสบียงสำหรับทัพไปตีเมืองละแวก ดังความในพระราชพงศาวดารว่า

“...*ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ ก็ปูนบำเหน็จมุขมนตรีนายทับนายกองทั้งปวงโดยสมควร แล้วมีพระราชบริหารสั่งพญานครนายก พญาปราจิน พระวิเศศเมืองฉะเชิงเซรา พระสุระบุรี ๔ หัวเมือง ให้พญานครนายกเปนแม่กองใหญ่คุมพลหมื่นหนึ่งออกไปตั้งค่ายขุดคูปลูกยุงฉางถ่ายลำเลียงไว้ตำบลทำนบรักษาให้หมั้น อย่าให้เสียทีแก่ข้าศึก ฝ่ายพญานครนายก พญาปราจิน พระวิเศศฉะเชิงเซรา พระสุระบุรี กราบถวายบังคมลา แล้วก็ไปทำตามพระราชบันชาสั่ง...*”

ด้วยเหตุนี้เมื่อมีราชการที่เกี่ยวข้องกับกัมพูชา เมืองปราจีนบุรีจึงเป็นเมืองด่านทางตะวันออกที่สำคัญ เช่นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แห่งกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย พระราชวงศ์กัมพูชาหนีเข้ามากรุงศรีอยุธยาก็ได้เดินทางเข้ามาทางเมืองปราจีนบุรี ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

“...๏ *ฝ่ายข้างกำภุชประเทศ นักพระสถาองค์อิงไปขอกองทับญวนมาตีกรุงกำภูชาธิบดี แลนักพระรามาธิบดีกับนักพระศรีไชยเชษฐสู้รบญวนมิได้ จึ่งภาสมัคพักพวกแตกหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางเมืองปราจินบูรี กรมการเมืองปราจินบูรีส่งหนังสือบอกเข้ามายังสมุหนายกๆ กราบบังคมทูลพระกรุณา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับจ้าวเขมนทั้งสองกับสมัคพักพวกเข้ามายังพระมหานคร...*”[๑]

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จยกทัพกลับมาจากกัมพูชาเพื่อปราบจราจลในกรุงธนบุรีก็ได้เสด็จเข้ามาทางด่านพระจารึกจนถึงเมืองปราจีนบุรีก่อนที่จะยกทัพเข้า

---

[๑] พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๗ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๗) เลขที่ ๒๗ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔.

มาทางทุ่งแสนแสบ ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ฉบับตัวเขียนว่า

"...*เจ้าพญามหากระษัตรศึก ก็ทรงช้างแล้วยกช้างม้ารี้พลคนประมาณห้าพันเสศ คำเนียรทับมาทางด่านพระจาฤกมาถึงเมืองปราจิน แล้วข้ามแม่น้ำเมืองปราจิน เมืองนครนายก ตัดทางมาลงท้องทุ่งแสนแสบ ฯลฯ*..."

จากหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า เมืองปราจีนบุรี เป็นเมืองด่านสำคัญทางทิศตะวันออก ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาสืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังเป็นเมืองที่ใช้ในการประชุมพลสำหรับยกทัพขึ้นไปเมืองนครราชสีมาในสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์อีกด้วย

เมืองปราจีนบุรี กับเส้นทางเดินทัพในสงครามอานามสยามยุทธ์

เมืองปราจีนบุรีในสงครามอานามสยามยุทธ์ เป็นเมืองที่สำคัญเมืองหนึ่งที่อยู่ในเส้นทางเดินทัพไทย – กัมพูชา เพราะเป็นที่รวมพลก่อนยกทัพไปเมืองประจันตคาม เมืองกบินทร์บุรี และอรัญประเทศตามลำดับ นอกจากนี้ยังเมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองที่มีหน้าที่ในเรื่องการปลูกข้าวเพื่อส่งเสบียงเลี้ยงกองทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งไปตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบองอีกด้วย ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ฉบับที่ ๑ เรื่อง "ตราตอบเมืองปราจีนบุรีให้จัดซื้อข้าวเตรียมไว้ ๕๐๐ เกวียน" มีข้อความบางตอนกล่าวว่า

"...*ให้พระยาประชาชีพอยู่จัดซื้อข้าว ณ แขวงเมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก มาตวงขึ้นฉางไว้ ณ เมืองปราจีน ให้ได้ ๕๐๐ เกวียนนั้น ได้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า การเสบียงอาหารทางเมืองปราจีนนี้ จะต้องจัดแจงตระเตรียมเอาเม็ดข้าวใส่ยุ้งฉางไว้ให้มาก จะได้เจือจานเลี้ยงครอบครัวเมืองโพธิสัตว์ ทั้งจะได้สำหรับเอาไว้ใช้ราชการด้วย ด้วยราชการทางเมืองเขมรครั้งนี้ถึงจะไม่มี เมื่อหน้าคงจะมีราชการสักครั้งหนึ่งเป็นแน่ จะไว้ใจกับการเสบียงอาหารหาได้ไม่ ให้พระยาประชาชีพเร่งรัดจัดซื้อข้าวแขวงเมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก ขนถ่ายมาใส่ฉางไว้ ณ เมืองปราจีนให้จงมาก ถ้าพระยาประชาชีพ หลวงยกรบัตร กรมการจัดซื้อข้าวได้เท่าใด ให้บอกจำนวนข้าวเข้าไปให้แจ้ง*..."[•]

หรือในจดหมายเหตุฉบับที่ ๑๒ ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) มีข้อความเรื่องเกี่ยวกับการลำเลียงข้าวจากเมืองปราจีนบุรีว่า "...*อนึ่งข้าวสารเมืองปราจิม เมืองอรัญขนส่งมา*

[•] ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑๕.

ณ เมืองปัตบอง รายขุนแก้วคุมมา ๔ เกวียน ตวงได้ ๓ เกวียน ๖๒ สัด รายเสมียนส่งคุมมา ๒๕ เกวียน ๑๐ สัด ตวงได้ ๒๗ เกวียน ๑๐ สัด...”[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้บูรณปฏิสังขรณ์วัดในเมืองปราจีนบุรีไว้ ๒ วัด ด้วยกัน ได้แก่ วัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) และวัดแจ้ง ซึ่งทั้งสองวัดนี้ในปัจจุบันมีการจัดสร้างศาลเพื่อระลึกถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในการที่เป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดทั้งสองไว้ด้วย

วัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงกวียน)

วัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) ปัจจุบันตั้งอยู่ที่ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี เดิมบริเวณนี้เรียกว่า ตำบลดงพราหมณ์ หรือ ดงพระราม

จากการลงสำรวจภาคสนามของผู้วิจัย พระอธิการบุญชอบ ปุญฺญกาโม เจ้าอาวาสวัดอุดมวิทยารามได้มอบเอกสารพิมพ์ดีด ประวัติวัดอุดมวิทยาราม (โรงเกวียน) ให้ผู้วิจัย ตามประวัติของวัดที่เรียบเรียงโดยพระปลัดสมพงษ์ ปญฺญาพโต ฐานานุกรมพระพิศาลสุธี เจ้าคณะอำเภอเมืองปราจีนบุรี พร้อมด้วยพระครูวินัยธราจารย์ ซึ่งพระอธิการบุญชอบ ปุญฺญกาโมเจ้าอาวาสวัดอุดมวิทยาราม ได้พิมพ์ขึ้นเมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕ กล่าวว่า

วัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) เป็นวัดโบราณไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นตั้งแต่เมื่อใด สันนิษฐานว่าน่าจะมีมาตั้งแสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ต่อมาขุนนรินทรปก นายกองเกวียนได้อพยพมาจากจังหวัดนครราชสีมา ได้นำกองเกวียนจำนวนมากมากตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ ตำบลดงพราหมณ์ (ดงพระราม) หรือบ้านบัวลาย (ซึ่งน่าจะมาจากคำว่า บาราย) ทุกวันนี้ เมื่อขุนนรินทรปกได้ตั้งบ้านเรือนแล้วจึงนำบริวารสร้างวัดขึ้นเรียกว่า วัดโรงเกวียน บางครั้งชาวบ้านเรียกว่า วัดบัวลาย

ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ยกทัพไปรบกับเวียดนามในประเทศกัมพูชา ได้นำทัพผ่านมาและพักที่ตำบลดงพราหมณ์ หรือดงพระราม ก่อนที่จะยกทัพไปประเทศกัมพูชา เมื่อได้รับชัยชนะแล้วจึงได้ปฏิสังขรณ์วัดโรงเกวียนนี้ วัดนี้จึงเป็นวัดหนึ่งที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นตามเส้นทางที่ยกทัพไปกัมพูชา เช่นเดียวกับวัดแจ้ง เมืองเก่า อำเภอเมืองประจันตคาม วัดพระยาทำ อำเภอกบินทร์บุรี และวัดปราบปัจจามิตร ตำบลโคนเตียว เมืองพระตะบอง

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ สมัยรัชกาลที่ ๖ การรถไฟได้สร้างทางรถไฟสายตะวันออก จากฉะเชิงเทราถึงอำเภอกบินทร์บุรี และได้เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ในการสร้าง

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๗.

ทางรถไฟนี้ได้ผ่านธรณีสงฆ์ของวัด และจำเป็นต้นผ่านกึ่งกลางวัดด้วย ทางวัดได้เห็นถึงความจำเป็นและประโยชน์ของทางราชการ จึงได้ยกที่ให้ทางรถไฟตั้งแต่นั้น

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ พระอธิการเขียว ได้รื้ออุโบสถหลังเดิม และสร้างอุโบสถหลังใหม่ขึ้น ส่วนอุโบสถหลังเดิมนั้นตั้งอยู่ตรงรางรถไฟ หลังศาลาการเปรียญ อุโบสถหลังปัจจุบัน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖

ภายหลังวัดโรงเกวียนได้เปลี่ยนชื่อเป็น วัดอุดมวิทยาราม ในสมัยที่พระพิศาลสุธี เป็นเจ้าอาวาส โดยได้รับอนุมัติจากสังฆมนตรี องค์การปกครอง เมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ แต่ยังมีคำพ่วงท้ายว่า โรงเกวียน อย่างไรก็ตามประชาชนทั่วไปมักจะเรียกว่า วัดโรงเกวียน เป็นส่วนใหญ่ หากมีคนเรียกว่าวัดอุดมวิทยาราม มักจะไม่มีคนรู้จัก*

วัดแจ้ง ปราจีนบุรี

วัดแจ้งปราจีนบุรี ตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมืองปราจีนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี เป็นวัดสังกัดคณะสงฆ์มหานิกาย วัดนี้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ เหตุที่ได้ชื่อว่าวัดแจ้ง เนื่องจากเมื่อเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) นำทัพเดินทางกลับจาราชการสงครามที่ประเทศกัมพูชามาถึงบริเวณที่วัดก็สว่างพอดี จึงให้ทหารพักผ่อนที่บริเวณนี้ ต่อมาได้ทำการสร้างวัดแจ้งขึ้น และได้อัญเชิญพระพุทธรูปที่นำมาจากประเทศกัมพูชา ประดิษฐานไว้ในอุโบสถ ประชาชนทั่วไปเรียกว่า "หลวงพ่อเพชร" [๒]

อย่างไรก็ตามมีการกล่าวถึงตำนานหลวงพ่อเพชรต่างกันไปบ้าง คือ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๗๕ - ๒๓๘๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) โปรดเกล้า ฯ ให้ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกเป็นแม่ทัพใหญ่ไปช่วยเขมรทำสงครามปราบทัพญวน ขณะเมื่อยกทัพผ่านหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ในเขตอำเภอกบินทร์บุรี จึงหยุดกองทัพเพื่อสะสมเสบียงอาหารและสร้างวัดไว้เป็นอนุสรณ์คือวัดพระยาทำปัจจุบันอยู่ในจังหวักปราจีนบุรี เมื่อได้เสบียงอาหารเพียงพอจึงเดินทัพต่อไป

เมื่อช่วยเสร็จศึกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ยกกองทัพกลับ ระหว่างทางได้มาถึงทุ่งโล่งแห่งหนึ่งไฟกำลังเผาผลาญจนโล่งเตียน ท่ามกลางเพลิงที่ลุกไหม้นั้นคงไม้กล่งทุ่งเขียวชะอุ่มไม่ไหม้ไฟ จึงเข้าไปดูจึงได้พบพระพุทธรูปองค์หนึ่งประดิษฐานอยู่ ณ เจดีย์เก่าแก่พุพัง มีต้น

---

* ปรับปรุงจาก ประวัติวัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) ที่พระอธิการบุญชอบ ปุญญกาโม เจ้าอาวาสวัดอุดมวิทยาราม รวบรวมและพิมพ์ไว้เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

[๒] http://www.m-culture.in.th/album/view/159924

โพธิ์ขนาดใหญ่ขึ้นปกคลุมจึงได้ทำพิธีอัญเชิญกลับมากองทัพ ระหว่างทางได้หยุดพัก ณ หมู่บ้านแห่งหนึ่ง จากนั้นจึงได้สร้างวัดแจ้งขึ้นไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงชัยชนะในครั้งนั้นและนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานที่วัดแห่งนี้ พร้อมขนานนามพระพุทธรูปว่า **"หลวงพ่อเพชร"**

นอกจาก "หลวงพ่อเพชร" แล้ว ภายในวัดยังมีพระพุทธรูปหลวงพ่อขาว ที่เรียกว่า "วิหารหลวงปู่ขาว" รวมทั้งมีศาลเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนีป อยู่ภายในวัดแจ้งด้วย

วัดแจ้งปราจีนบุรี ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ปัจจุบันการบริหารและการปกครองอยู่ในการดูแลของพระครูสุทธิธีรคุณ (เจ้าอาวาสวัดแจ้งปราจีนบุรี)

ด้วยเหตุนี้หลักฐานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่จังหวัดปราจีนบุรีจึงมี ๒ แห่ง คือ วัดอุดมวิยาราม (โรงเกวียน) และวัดแจ้งปราจีนบุรี ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ปฏิสังขรณ์และสร้างขึ้นใกล้กับจุดตั้งทัพของท่านที่ตำบลดงพราหมณ์ หรือ ดงพระราม ปัจจุบันคือ ตำบลหน้าเมือง อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรีนั่นเอง

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เมืองปราจีนเป็นเมืองสำคัญที่เป็นจุดที่มีการตั้งทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ซึ่งก็น่าจะได้แก่บริเวณระหว่างวัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) กับวัดแจ้ง ปราจีนบุรี ก่อนหน้าที่จะเดินทัพต่อไปยังเมืองประจันตคาม ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในสมัยนั้นโดยยกฐานะจากด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม เพื่อให้เป็นจุดแวะพักและสะสมเสบียงอาหารในการเดินทัพไปกัมพูชาต่อไป

๘. เมืองประจันตคาม (ด่านกบแจะ) และวัดทัพช้าง

เมืองประจันตคาม เดิมเป็นด่านเมืองปราจีนบุรีทางทิศตะวันออก เรียกว่า "ด่านกบแจะ" ถัดออกไปจากเมืองปราจีนบุรีทางทิศตะวันออก ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีผ่าวงล้อมพม่าออกไปทางตะวันออก ได้เดินทัพจากนครนายกมาถึง "บ้านกบแจะ ด่านเมืองปราจีน" ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียนว่า

"...ครั้นรุ่งขึ้น ณะ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ จึ่งยกพลทหารมาหยุดประทับตำบลหนองไม้ซุ้มตามทาง แล้วเดรัทับหยุดประทับร้อนแรมไปประมาณ ๒ วัน ก็ถึ่งบ้านนาเริ่งแขวงเมืองนครนายกหยุดอยู่คืนหนึ่ง แล้วยกไปแต่ที่นั้นอีกวันหนึ่งจึ่งข้ามแม่น้ำไปข้างตะวันออกถึ่งบ้านกบ

แจะ ด่านเมืองปราจิน ให้หยุดพักรี้พลหุงอาหารกินเสร็จแล้ว จึ่งเดิรทับข้ามท้องทุ่งไปจนเพลาเย็น ...”[๑]

ชื่อด่านกบแจะ ยังปรากฏว่ามีการกล่าวถึงในสารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาโกษาธิบดี สั่งราชการเมืองปัตบอง จ.ศ. ๑๑๗๒ ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ตอนหนึ่งว่า

“...แลมีตราออกมาให้แบ่งกองทัพเมืองนครราชสีมายกออกไปตั้งอยู่ไพรทูบ ด่านพระจารึก ให้ไกล้เมืองปัตบองจะได้รู้ราชการทันท่วงทีแลพระยาโกษาธิบดีจัดแจงแบ่งกองทัพออกไปตั้งค่าย รักษาด่านกบแจะ ด่านหนุมาน ด่านพระตรงไกล้กับเมืองปราจินอยู่หาต้องการไม่ ให้อยู่แต่พอรักษาด่านไปมาฟังข่าวราชการ แลให้พระยาโกษาธิบดีจัดแจงกองทัพให้ออกไปตั้ง ณ ไพรทูบ ด่านพระจารึกตามท้องตราแต่ก่อน...”[๒]

สิ่งที่จะเป็นหลักฐานเกี่ยวกับ **“ด่านกบแจะ”** ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **“เขมรในนี้”**[๓] และแผนที่ฉบับที่ ๘ แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **“ด่านกบแจะ”** ไว้อย่างชัดเจน (ในแผนที่นี้ยังไม่มีการกล่าวถึงเมืองประจันตคามแต่อย่างใด แสดงว่าแผนที่นี้ควรนี้อายุก่อน พ.ศ. ๒๓๗๔ – ๒๓๗๖ ที่มีการยกฐานะด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคามแล้ว)

จากหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๒ จนถึงต้นรัชกาลที่ ๓ “ด่านกบแจะ” ยังคงมีฐานะเป็นบ้านด่านกบแจะเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองประจันตคามแต่อย่างใด

การตั้งเมืองประจันตคามและพระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) เจ้าเมืองคนแรก

เหตุที่มีการยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคามนั้น เนื่องจากในรัชกาลที่ ๓ หลังจากสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมืองเวียงจันท์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๙ ท้าวอุเทน บุตรท้ายสร้อย เพียเมืองแสน ชาวเมืองเวียงจันท์ และครอบครัวได้อพยพครัวลาวมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านคงยาง (บ้านเมือง

---

[๑] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๐** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๐) เลขที่ ๓๐ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

[๒] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓** (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๔.

[๓] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

เก่า) ในบริเวณด่านกบแจะ ทำให้ด่านกบแจะมีผู้คนมากขึ้น ชุมชนใหญ่ขึ้น ประกอบกับเพื่อใช้เป็นจุดพักและจุดสะสมเสบียงอาหารในการเดินทัพไปกัมพูชา

ด้วยเหตุนี้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงได้ขอพระราชทานยกขึ้นเป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม ดังที่ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกวัดพระเชตุพน ซึ่งจารึกขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๗๔ กล่าวว่า "...*เมืองประจันตคาม ขึ้นปราจีณบุรี*..."[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า (ขำ บุนนาค) ว่า

"...*ได้ยกบ้านเป็นเมืองขึ้นก็หลายตำบล เมืองขึ้นมหาดไทย บ้านกบแจะยกขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม ๑*..."[๒]

แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ จึงได้มีการยกฐานะ "ด่านกบแจะ" ขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวอุเทน มีตำแหน่งเป็น "หลวงภักดีเดชะ" เจ้าเมืองประจันตคาม

ต่อมาเมื่อเกิดสงครามอานามสยามยุทธ์ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชา ในการนี้หลวงภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) ได้เป็นนายทัพนายกองคนหนึ่งและเกณฑ์คนในเมืองประจันตคามไปในสงครามครั้งนี้ด้วย ดังที่มีชื่อหลวงภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

"...*ให้จมื่นสรรเพธภักดีมีหนังสือไปถึงพระยาราชโยธาให้เร่งรัดพระกำแหงมหิมา หลวงภักดีเดชะ ให้ยกคนที่กลับมาเมื่อปราจิณ เมืองกระบินทร์ เมืองประจันตคาม เมืองวัฒนานคร กลับออกไปเมืองพนมเป็ญ*..."[๓]

นอกจากนี้ยังปรากฏในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๐ ฉบับที่ ๒ บันทึกจำนวนคนกรุงเทพฯ และหัวเมืองเกณฑ์ไปทำเมืองปัตบองว่า "...*เมืองประจันตคาม ๒๐๐...เมืองประจันตคาม นายไพร่๒๐๐*..."[๑]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๒๗๘.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘ – ๑๔๙.

[๓] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๔.

ต่อมาหลวงภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) มีความดีความชอบในราชการสงครามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ "หลวงภักดีเดชะ" เลื่อนเป็น "พระภักดีเดชะ" พระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) เสียชีวิตในสงคราม ต่อมาจึงได้นำศพกลับมาบรรจุไว้ ณ วัดแจ้งประจันตคาม ดังที่ปัจจุบันมีศาลในบริเวณที่บรรจุศพพระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) และทางราชการได้สร้างอนุสาวรีย์พระภักดีเดชะไว้ริมถนนสุวรรณศรอีกด้วย

วัดทัพช้าง ที่พักช้างในกองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

วัดทัพช้างเป็นวัดที่เกี่ยวเนื่องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เนื่องจากเป็นวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณที่เล่าสืบต่อกันมาว่า เป็นที่พักทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เมื่อยกทัพไปรบกับเวียดนามในกัมพูชา ดังที่ได้สัมภาษณ์พระครูกิตติสารประสิทธิ์ (โกศล กิตฺติสโร) เจ้าคณะตำบลประจันตคาม และเป็นเจ้าอาวาสวัดทัพช้าง เมื่อ วันที่ ๓๐ เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ และปรากฏในประวัติวัดที่นายคำตัน เหลืองวิมลไพศาล เรียบเรียงและจารึกไว้โดยพระอธิการโกศล กิตฺติสโร ว่า

วัดทัพช้าง (เมืองใหม่) ตั้งอยู่เลขที่ ๖๙ หมู่ที่ ๔ บ้านเมืองใหม่ ตำบลประจันตคาม จังหวัดปราจีนบุรี เป็นวัดที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมชื่อว่า "วัดบ้านโนนหม่อน" แต่ชาวบ้านมักเรียกกันว่า "วัดบ้านโนนหินแห่" ชาวบ้านส่วนใหญ่ในบริเวณนี้อพยพมาจากเมืองเวียงจันท์ พร้อมกับท้าวอุเทน ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระภักดีเดชะ" เจ้าเมืองประจันตคามคนแรก

ชาวเมืองประจันตคามได้พากันข้ามคลองหนองหลวง มาปลูกหม่อนเลี้ยงไหมบริเวณบ้านเมืองใหม่ในปัจจุบัน ต่อมาจึงพากันมาสร้างบ้านเรือนบริเวณเนินแห่งนี้และเรียกชื่อว่า "บ้านโนนหม่อน" หรือ "บ้านโนนหินแห่" เพราะพื้นดินชั้นล่างเป็นศิลาแลง เมื่อมีชาวเมืองอาศัยอยู่มากขึ้น พระภักดีเดชะ (ท้าวคำ) เจ้าเมืองประจันตคามคนที่ ๒ จึงให้หลวงศรีวิเศษ (ท้าวสุวรรณ) ผู้ช่วยราชการฝ่ายขวา ย้ายมาดูแลชาวบ้านในที่นี้ คนส่วนใหญ่จึงเรียกหมู่บ้านนี้ว่า "บ้านเมืองใหม่"

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๘๗ หลวงศรีวิเศษ (ท้าวสุวรรณ) พร้อมกับชาวบ้านจึงร่วมกันสร้างวัดขึ้นทางด้านทิศตะวันตกของหมู่บ้านเรียกว่า "วัดบ้านโนนหม่อน" และได้อาราธนาพระอาจารย์พุก พุทฺธสโร มาเป็นเจ้าอาวาสรูปแรกจนถึง พ.ศ. ๒๓๙๖ พระอาจารย์พุกจึงย้ายไปจำพรรษาที่วัดอื่น ชาวบ้านจึงอาราทนาพระอาจารย์โคตร อินฺทสโร มาเป็นเจ้าอาวาสรูปที่ ๒ จากนั้นได้ย้ายวัดมาอยู่

---

[๑] ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๘๗ – ๖๘๘.

ทางด้านทิศเหนือของหมู่บ้าน ในบริเวณซึ่งเดิมเป็นที่พักกองทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นเวลา ๑ เดือน ก่อนยกทัพไปที่กบินทร์บุรี ด้วยเหตุนี้จึงเปลี่ยนชื่อวัดเป็น "วัดทัพช้าง" และเนื่องจากวัดแห่งนี้ตั้งอยู่ที่เมืองใหม่ ชาวบ้านจึงมักเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "วัดเมืองใหม่" อีกชื่อหนึ่งด้วย

ดังนั้นที่อำเภอประจันตคาม จังหวัดปราจีนบุรี ในปัจจุบันมีสถานที่สำคัญที่เกี่ยวเนื่องกับเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่สำคัญ ๒ แห่ง คือ วัดแจ้งประจันตคาม ซึ่งบางแห่งว่าเป็นวัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สร้างและเป็นที่บรรจุศพของพระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) เจ้าเมืองประจันตคามคนแรก ที่เสียชีวิตในสงครามอานามสยามยุทธ์ และวัดทัพช้าง ซึ่งเป็นวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณที่พักทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

หลังจากเมืองประจันตคามแล้ว เส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ยกทัพต่อไปยังเมืองกบินทร์บุรี ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นจาก "ด่านหนุมาน" เพื่อใช้เป็นจุดพักทัพและสะสมเสบียงอาหารเป็นลำดับต่อไป

๕. เมืองกบินทร์บุรี (ด่านหนุมาน) วัดหลวงบดินทร์เดชาและวัดพระยาทำ

เมืองกบินทร์บุรี เดิมเรียกว่า ด่านหนุมาน เพราะเป็นด่านที่ตั้งอยู่ริมแควหนุมาน และมีบึงที่เรียกว่า บึงหนุมาน (ปัจจุบันบึงนี้อยู่ทางทิศเหนือของวัดมหาชัย ตำบลเมืองเก่า) เหตุที่เรียกดังนี้เนื่องจากเดิมในบริเวณนี้มีฝูงลิงอาศัยอยู่ เมื่อมีการตั้งด่านที่บริเวณนี้จึงเรียกกันว่า "ด่านหนุมาน" ตามชื่อของแควและบึงที่กล่าวมา•

ปัจจุบันบริเวณใต้ต้นโพธิ์ทางทิศตะวันตกของบึงหนุมานมีศาลที่ชาวบ้านเรียกกันว่า "ศาลเจ้าพ่อหอด่าน" เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวกบินทร์บุรี ซึ่งเดิมตั้งอยู่ที่ริมแควหนุมานแต่ภายหลังชาวบ้านได้ย้ายมาตั้งอยู่ในที่ตั้งปัจจุบัน ประกอบกับมีแนวคูน้ำคันดินบริเวณด้านหลังของศาลด้วย แสดงให้เห็นว่า บริเวณนั้นน่าจะเป็นที่ตั้งของด่านหนุมานมาแต่เดิม

ชื่อด่านหนุมานปรากฏหลักฐานในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตั้งอยู่ถัดจากเมืองปราจีน เมืองใหม่ จากนั้นจึงเป็น "ด่านหนุมาน"

"ด่านหนุมาน" ยังปรากฏการกล่าวถึงใน "สารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาโกษาธิบดีสั่งราชการเมืองปัตบอง จ.ศ. ๑๑๗๒" ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ตอนหนึ่งว่า

• ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์ เจ้าคณะตำบลเมืองเก่า เขต ๒ เจ้าอาวาสวัดหลวงบดินทร์เดชา เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

"...แลมีตราออกมาให้แบ่งกองทัพเมืองนครราชสีมายกออกไปตั้งอยู่ไพรทูบ ด่านพระจารึก ให้ไกล้เมืองปัตบองจะได้รู้ราชการทันท่วงทีแลพระยาโกษาธิบดีจัดแจงแบ่งกองทัพออกไปตั้งค่าย รักษาด่านกบแจะ ***ด่านหนุมาน*** *ด่านพระตรงไกล้กับเมืองปราจินอยู่หาต้องการไม่ ให้อยู่แต่พอรักษา ด่านไปมาฟังข่าวราชการ แลให้พระยาโกษาธิบดีจัดแจงกองทัพให้ออกไปตั้ง ณ ไพรทูบ ด่านพระ จารึกตามท้องตราแต่ก่อน..."*[๔]

นอกจากนี้หลักฐานสำคัญที่เกี่ยวกับ **"ด่านหนุมาน"** อีกอย่างหนึ่ง คือ แผนที่เดินทัพสมัยต้น กรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[๖] และแผนที่ฉบับที่ ๘ แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่ แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"ด่านหนุมาน"** ไว้ อย่างชัดเจน

แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงต้นรัชกาลที่ ๓ "ด่าน หนุมาน" ยังคงมีฐานะเป็นบ้านด่านเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองกบินทร์บุรีแต่อย่างใด

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าพระยาบ ดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้กวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันท์และเมืองขึ้น พร้อมทั้งเมืองอื่นๆ ลงมา กรุงเทพฯ แล้วขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่ตามเมืองต่างๆ หลายเมือง ในจำนวนนั้น ท้าวฟอง บุตรพระยาชัยสุนทร เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ เดิมเป็นราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์ ต่อมาได้อพยพบ่าว ไพร่ไปอยู่เมืองสกลนคร และได้เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร ได้นำบ่าวไพร่จำนวน ๒,๐๐๐ คนเศษ อพยพมาตั้งอยู่บริเวณด่านหนุมาน เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๗๑

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงขอพระราชทานยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมือง กบินทร์บุรี ดังที่ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกวัดพระเชตุพน ซึ่งจารึกขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๗๔ กล่าวว่า *"...เมืองกระบิลบุรี ขึ้นปราจีณบุรี..."*[๗]

นอกจากนี้ยังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า (ขำ บุนนาค) ว่า

---

[๔] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓** (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๔.

[๖] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

[๗] **คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับ ลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๒๗๘.

"...ได้ยกบ้านเป็นเมืองขึ้นก็หลายตำบล เมืองขึ้นมหาดไทย บ้านกบแจะยกขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม ๑ ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกระบิลบุรี..."[๑]

ในการนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวฟอง (ซึ่งเป็นราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์) เป็น "หลวงกำแหงมหึมา (ท้าวฟอง)" เจ้าเมืองกบินทร์บุรีคนแรก

เมืองกบินทร์บุรีในสงครามอานามสยามยุทธ์

ต่อมาเมื่อเกิดสงครามอานามสยามยุทธ์ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปกัมพูชา ในการนี้หลวงกำแหงมหึมา (ท้าวฟอง) ได้เป็นนายทัพนายกองคนหนึ่งและเกณฑ์คนในเมืองกบินทร์บุรีไปในสงครามครั้งนี้ด้วย และต่อมาได้เลื่อนเป็น "พระกำแหงมหึมา" ดังที่มีชื่อ "พระกำแหงมหึมา (ท้าวฟอง)" ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

*"ฝ่ายทัพบก เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดให้เจ้าพระยายมราช พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ นายทัพนายกองคุมคนไทยเขมรลาวโคราชเขมรป่าดงรวม ๑๑,๘๐๐ คน ยกลงไปคลองขุดใหม่ ได้ตั้งค่ายครัวที่เขาเชิงกระชุมเรียงกันไป ๑๐ ค่าย ห่างค่ายญวนประมาณ ๖๐ เส้น แล้วให้ทำค่ายตับตั้งประชิดเข้าไปห้าค่าย...พระพรหมบริรักษ์ **พระกำแหงมหิมา เมืองกระบินทร์** ค่าย ๑...ให้พูนดินทำเป็นป้อมขึ้นทุกค่าย..."*[๒]

*"...ให้จมื่นสรรเพธภักดีมีหนังสือไปถึงพระยาราชโยธาให้เร่งรัด**พระกำแหงมหิมา** หลวงภักดีเดชะ ให้ยกคนที่กลับมาเมื่อปราจิณ **เมืองกระบินทร์** เมืองประจันตคาม เมืองวัฒนานคร กลับออกไปเมืองพนมเปญ..."*[๓]

ต่อมาเนื่องจากความดีความชอบในราชการสงคราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็น "พระยากำแหงมหึมา (ท้าวฟอง)" ดังปรากฏการกล่าวถึง "พระยากำแหงมหึมา" ในพงศาวดารเขมร ฉบับพระยาราชเสนา (เดช) ว่า

"...เวียดนามจึงให้องค์คำชายเป็นแม่ทัพ องค์กายตายทานเป็นปลัดทัพมาทำศึกต่อไป เจ้าพญาบดินเดชาฯ นายทัพนายกองมาตั้งอยู่อุดง จัดให้พระองค์ควง พระพรมบริรักเจ้ากรมพระตำรวจ

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘ – ๑๔๙.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๔.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

*นายทัพนายกองไทยเขมรรักษาเมืองพนมเปนเป็นระดูน้ำ ญวรเทียบเรือรบให้เสมอตลิ่งแล้วอ้อมเข้าหลังค่ายเอาปืนยิง กองทัพไทยเขมรแตกมาอยู่อุดง องค์กำชาย องค์กายทานเห็นได้ท่วงทีเกณฑ์กองทัพยกตามมาจะล้อมอุดง เจ้าพญาบดินเดชาฯ เห็นว่าญวรคงเอาเรือเข้าในคลองละแวกๆ เป็นคลองเล็กจะเข้ามาโอบหลัง จึงจัดช้างที่กล้างา ๘๐ ช้างให้ควบไปฟากตะวันออก ทหารตามถือดาบถือหอก ๑๐๐ คน มือขวานถืออาวุธพร้อม ถ้าญวรเข้าคลองเทียบเรือขึ้นบก ได้ยินปืนสัญญาก็ให้รีบขับช้างเข้าแทงกองทัพญวร ทางบกให้พระไชยนาฎ เจ้าเมืองไชยนาต พระณรินโยธา เมืองปัตบอง พระรัตณเพช เมืองสระบุรีย **พญากำแหงมหิมมา** เจ้าเมืองกรบิล คุมกองทัพแยกย้ายกันไปทางบก ...”*[๑]

พระยากำแหงมหึมา (ท้าวฟอง) ได้สร้างวัดมหาชัย อยู่ที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรีไว้ด้วย ซึ่งในปัจจุบันมีเจดีย์ด้านข้างอุโบสถ ซึ่งเรียกกันว่า “เจดีย์พระยากำแหงมหึมา” เป็นที่เก็บอัฐิของพระยากำแหงมหิมา (ท้าวฟอง)

นอกจากนี้เมืองกบินทร์บุรียังมีความสำคัญในฐานะเมืองที่พักทัพ ชุมนุมพลในเส้นทางการลำเลียงเสบียงและยุทโธปกรณ์ต่างๆ ไปยังเมืองพระตะบองอีกด้วย ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ปี พ.ศ. ๒๓๘๐ ฉบับที่ ๒ เรื่อง “*บัญชีจำนวนคนกรุงเทพฯ และหัวเมืองเกณฑ์ไปทำเมืองปัตบอง พ.ศ. ๒๓๘๐*” มีการกล่าวถึงคนเมืองกบินทร์บุรีที่ถูกเกณฑ์ไปสร้างเมืองพระตะบองและกองโคที่ลำเลียงเสบียงจากเมืองกบินทร์บุรีไปเมืองพระตะบองว่า

“*...จำนวนคนหัวเมือง...เมืองกบินทร์ ๓๐๐...*

...กองโคได้ยกไปขนข้าวขนเกลือ ณ เมืองกบินทร์บุรี ไปเมืองปัตบอง เป็นคนนาย ๑๕ ไพร่ ๒๐๕ เป็น ๒๒๐ โคต่าง ๑๕๐๐ หลัง ได้ยกไปจากเมืองสระบุรี แต่ ณ วันเดือนอ้าย แรม ๕ ค่ำด้วย แล้ว...”[๒]

รวมทั้งยังปรากฏในย่อความใบบอก ปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ว่า “*...ใบบอกเจ้าคุณว่า ได้ให้พระพรหมบริรักษ์คุมคนกรุง ๔๔ เมืองกบินทร์ ๒๑๓ เมืองประจันตคาม ๒๔๖ เมืองวัฒนานคร ๒๐๐ (รวม) ๗๐๓ คนจะได้ยกจากปราจีน ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำให้ไปรักษาเมืองระสือ **เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะได้ยกจากเมืองกบินทร์** ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ...*”[๓]

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๕๔.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๗ – ๖๘๘.

[๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙๘.

หลักฐานเกี่ยวกับการใช้เมืองกบินทร์บุรีเป็นที่ชุมนุมพลในสงครามอานามสยามยุทธ์ ยังปรากฏในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ปี พ.ศ. ๒๓๘๓ ฉบับที่ ๗ "ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่กล่าวถึงเมืองกบินทร์บุรีในฐานะที่เป็นเมืองชุมนุมกองทัพว่า

"...*กับกองทัพมอญไทยหัวเมือง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าบอกขอเข้ามาแต่ก่อน ครั้งนี้จะขอรับพระราชทานสัก ๓๐๐๐ คน จะได้ยกออกไปกับเจ้าพระยายมราชโดยเร็ว ๑๐๐๐ คนก่อน* ***กองทัพ ๒๐๐๐ คนนั้นจะขอรับพระราชทานไว้ให้ฟังราชการอยู่ที่เมืองกบินทร์บุรีให้พร้อมมูลก่อน ด้วยข้าวที่จะเลี้ยงกองทัพมาก*** *ที่เมืองนครเสียมราบก็ขัดสนยังให้จัดซื้อขนถ่ายอยู่ ถ้ามีราชการศึกสงครามหนักแน่นร้อนเร็วมาประการใด กองทัพ ๒๐๐๐ คนที่อยู่เมืองกบินทร์บุรีจะได้รีบยกอุดหนุนเจ้าพระยายมราชออกไปให้ทันท่วงที...*"[๑]

จากหลักฐานที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่านอกจากเมืองกบินทร์บุรีจะเป็นเมืองในเส้นทางการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชาแล้ว เมืองกบินทร์บุรียังเป็นเมืองที่พักกองทัพ รวมทั้งถูกเกณฑ์ไปทำสงครามและก่อสร้างเมืองพระตะบอง และเป็นแหล่งสะสมเสบียงอาหารเพื่อส่งไปยังกองทัพใหญ่ที่เมืองพระตะบองอีกด้วย

วัดหลวงบดินทร์เดชา และวัดพระยาทำ

เมืองกบินทร์บุรี นอกจากจะมีความสำคัญในสงครามอานามสยามยุทธ์ดังได้กล่าวมาแล้ว ในเมืองกบินทร์บุรียังมีสถานที่สำคัญอันเนื่องด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ด้วย คือ วัดหลวงบดินทร์เดชา และวัดพระยาทำ ซึ่งปรากฏหลักฐานว่าเป็นวัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นผู้สร้างทั้งสองวัด

วัดหลวงบดินทร์เดชา เป็นวัดที่เกี่ยวเนื่องกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) โดยตรง กล่าวคือ ตามประวัติวัด[๒] และตามที่ได้สัมภาษณ์พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์[๓] กล่าวไว้ตรงกันว่า วัดหลวงบดินทร์เดชา ตั้งอยู่ที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอกบินทร์บุรี เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้มาตั้งชุมนุมพลอยู่ในบริเวณทิศตะวันตก และทิศหรดีของวัด (พระครูบดินทรเด

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๒.

[๒] เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกและแม่ทัพใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ (กรุงเทพฯ: บริษัทสินธนา ก๊อปปี้ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๕๗.

[๓] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์ เจ้าคณะตำบลเมืองเก่า เขต ๒ เจ้าอาวาสวัดหลวงบดินทร์เดชา เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

ชาภิวัฒน์กล่าวว่า บริเวณดังกล่าวเป็นที่ตั้งกลดของพระวิปัสสนา) เพราะอยู่ใกล้กับเมืองกบินทร์บุรีในขณะนั้น

ต่อมาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงสร้างวัดขึ้นแล้วผูกพัทธสีมา จากนั้นจึงนิมนต์พระหลักคำ (สิงห์) จากวัดกลางเมืองเก่า มาเป็นเจ้าอาวาสรูปแรกของวัดหลวงบดินทร์เดชา และได้ใช้อุโบสถ เป็นที่สำหรับทำพิธีดื่มน้ำพิพัทธสัตยา ก่อนที่จะยกทัพไปยังกัมพูชา

เมื่อเสร็จสงครามเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เดินทัพกลับเข้ามาก็ตั้งทัพพักแรมอยู่ในบริเวณนี้ และได้เข้าบำพ็ญกุศลพิเศษที่วัดนี้

โบราณสถานที่สำคัญของวัดหลวงบดินทร์เดชา ที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบันคือ อุโบสถเดิม ซึ่งเป็นอุโบสถที่สร้างขึ้นในสมัยเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) มีลักษณะเป็นอุโบสถแบบอีสาน หรือ สิม เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน เสาไม้ ปัจจุบันได้รับการอนุรักษ์แล้ว ภายในเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ คือ หลวงพ่อทอง ซึ่งพระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์เล่าว่า เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) นำมาด้วย ปัจจุบันได้หุ้มปูนไว้[๕]

ด้านหน้าอุโบสถ มีพระเจดีย์องค์หนึ่ง พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์เล่าว่า ในสมัยที่ท่านยังเป็นเด็กจำได้ว่า เดิมเป็นเจดีย์สัมฤทธิ์ บรรจุพระผงไว้ภายใน แต่ต่อมาชำรุดเจ้าอาวาสในเวลานั้นจึงได้มีการนำปูนมาหุ้มดังที่เห็นในปัจจุบัน[๖]

นอกจากนี้ภายในวัดหลวงบดินทร์เดชา ยังมีโบราณวัตถุที่สำคัญหลายอย่าง เช่น ตู้พระธรรมรดน้ำปิดทอง ๑ ตู้ และมีคัมภีร์ใบลานอักษรธรรมอีสาน รวมทั้งสมุดข่อยตำรายาซึ่งเป็นสมบัติเดิมของวัดที่เก็บรักษาไว้จำนวนหนึ่ง รวมทั้งเรือขุดไม้ของเก่าซึ่งถือว่าเป็นโบราณวัตถุสำคัญของวัดหลวงบดินทรเดชา

ปัจจุบันมีการหล่อรูปเหมือนของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไว้ที่หน้าอุโบสถเก่า และได้มีการสร้างอุโบสถหลังใหม่ไว้ทางด้านทิศตะวันออกของวัดด้วย

วัดพระยาทำ หรือ วัดกระโดน เมืองกบินทร์บุรี ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของ “แควหนุมาน” หรือ “แควน้อย” ตามประวัติของวัดพระยาทำซึ่งพระครูกบินทร์จริยาธิมุตเรียบเรียง [๗] และจากการสัมภาษณ์พระครูสุปัญญาภรณ์ เจ้าคณะตำบลเขต ๑ เจ้าอาวาสวัดพระยาทำ[๘] กล่าวว่า

---

[๕] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์ เจ้าคณะตำบลเมืองเก่า เขต ๒ เจ้าอาวาสวัดหลวงบดินทร์เดชา เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

[๖] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์ เจ้าคณะตำบลเมืองเก่า เขต ๒ เจ้าอาวาสวัดหลวงบดินทร์เดชา เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

[๗] ทำวัตรสวดมนต์ (แปล) กับหลวงปู่ห้าแผ่นดิน วัดพระยาทำ อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี (ม.ป.ท. ๒๕๕๖), หน้า ๒.

วัดนี้ตั้งขึ้นเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปรบในกัมพูชา ในเวลานั้น พระยาภิรมย์ราชา[๒]มาตั้งฉางข้าวที่วัดปากน้ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชา กับพระยาภิรมย์ราชาได้นิมนต์พระอาจารย์คุ้มมาด้วย เพราะท่านชำนาญในด้านการแพทย์และไตรเพทต่างๆ ด้วยเหตุนี้เมื่อมาถึงบ้านกระโดนจึงได้สร้างวัดนี้ขึ้น เนื่องจากสถานที่นี้มีต้นกระโดนใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง

ครั้นภายหลังต่อมาอีก ๗ ปี มีพระภิกษุมาจำพรรษามากขึ้น เจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงสั่งให้พระยาภิรมย์จัดแจงยกพระอุโบสถขึ้น พร้อมทั้งขอพระบรมราชานุญาตผูกพัทธสีมาเสร็จ ด้วยเหตุนี้วัดนี้จึงได้ชื่อว่า "วัดพระยาทำ" สืบมา ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) กลับจากกัมพูชา พระอาจารย์คุ้มก็เดินทางกลับเข้ากรุงเทพฯ ด้วย

แต่ประวัติวัดพระยาทำบางสำนวนกล่าวว่า เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพใหญ่มาถึงบ้านกระโดนจึงสั่งให้ตั้งค่ายพักไพร่พล แล้วให้ตัดถนนจากกบินทร์บุรีไปสู่เมืองพระตะบอง เพื่อสะดวกในการยกพลไปปราบเขมร แล้วตั้งชื่อถนนสายนั้นว่า ถนนเจ้าพระยาบดินทรเดชา เมื่อเสร็จการสงครามได้ยกทัพกลับมาทางเส้นทางเก่า แล้วพักไพร่พลที่บ้านกระโดนอีกครั้งหนึ่ง จึงสั่งให้แม่ทัพนายกองนำไพร่พลสร้างวัดขึ้นที่นั่น แล้วให้ชื่อว่าวัดพระยาทำ

วัดพระยาทำ เป็นวัดสำคัญของเมืองกบินทร์บุรี ปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงใน "ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณะเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๔๕" ว่า เป็นวัดที่พระครูกบินทร์จริยาธิมุต (หลวงพ่อพุก) เจ้าคณะจังหวัดจำพรรษา ดังความบางตอนที่คัดมา

"...*วันที่ ๖ พ.ย. ในตอนเช้าไม่ได้เสด็จข้างไหน ครั้นบ่าย ๓ นาฬิกาล่วงแล้ว ทรงเรือยนต์ขึ้นน้ำไปเข้าแควหนุมาน เสด็จขึ้นทอดพระเนตรวัดพระยาทำ ที่อยู่แห่งพระครูกบินทร์จริยาธิมุต เจ้าคณะจังหวัดกิตติมศักดิ์ เสด็จกลับจากวัดนั้น...*"[๓]

ปัจจุบันวัดพระยาทำ ได้สร้างศาลรูปเหมือนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไว้ด้านหน้าวัดอีกด้วย

---

[๑] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ พระครูสุปัญญาภรณ์ เจ้าคณะตำบลเขต ๑ เจ้าอาวาสวัดพระยาทำ เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

[๒] พระยาภิรมย์ราชา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงออกมาอยู่ที่เมืองกบินทร์บุรี สำหรับจัดส่งสิ่งของต่างๆ ให้กองทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองพระตะบอง ฯลฯ ปรากฏชื่ออยู่ใน "หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงข้าหลวงและกรมการเมืองปราจีนบุรี" และปรากฏใน "ข่อความใบบอกต่างๆ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๒" โปรดดู **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕๒.

[๓] **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ – ๒๔๖๐** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๕๓๘.

เมืองกบินทร์บุรีเดิมตั้งอยู่ที่ตำบลเมืองเก่าดังได้กล่าวมา ต่อมาเมื่อมีชุมชนชาวจีนเข้ามาอาศัยอยู่มากขึ้น ประกอบกับมีความกันดารน้ำ จึงได้มีการย้ายเมืองกบินทร์บุรีไปอยู่ที่บ้านปากน้ำ ซึ่งเป็นที่บรรจบกันของแควหนุมานกับแควพระปรง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งต่อมาได้เป็นที่ตั้งของอำเภอกบินทร์บุรีในปัจจุบันนั่นเอง

หลังจากเมืองกบินทร์บุรี แล้วเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ไปยังด่านพระปรง ริมแควพระปรง ซึ่งปัจจุบันเป็นพรมแดนระหว่างจังหวัดปราจีนบุรีกับจังหวัดสระแก้ว

๑๐. ด่านพระปรง และเจ้าพ่อพระปรง

เมื่อเดินทางออกจากเมืองกบินทร์บุรีแล้ว เส้นทางเดินทัพได้มุ่งไปทางตะวันออกข้ามแควพระปรง ซึ่งเป็นแควต้นแม่น้ำบางปะกงอีกสายหนึ่ง ที่ไหลไปบรรจบกับแควหนุมาน ที่บ้านปากน้ำเมืองกบินทร์บุรี ที่ริมแควพระปรงนี้เป็นที่ตั้งของด่านเก่าอีกแห่งหนึ่งปรากฏในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตั้งอยู่ถัดจากเมืองปราจีน เมืองใหม่ ด่านหนุมาน และด่านพระปรง

"ด่านพระปรง" ยังปรากฏการกล่าวถึงใน "สารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาโกษาธิบดีสั่งราชการเมืองปัตบอง จ.ศ. ๑๑๗๒" ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ แต่เรียกว่า "ด่านพระตรง" ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏในเอกสารอื่นๆ เช่นกัน ดังข้อความในจดหมายเหตุว่า

"*...แลมีตราออกมาให้แบ่งกองทัพเมืองนครราชสีมายกออกไปตั้งอยู่ไพรทูบ ด่านพระจารึกให้ไกล้เมืองปัตบองจะได้รู้ราชการทันท่วงทีแลพระยาโกษาธิบดีจัดแจงแบ่งกองทัพออกไปตั้งค่ายรักษาด่านกบแจะ ด่านหนุมาน* ***ด่านพระตรงไกล้กับเมืองปราจินอยู่หาต้องการไม่ ให้อยู่แต่พอรักษาด่านไปมาฟังข่าวราชการ*** *แลให้พระยาโกษาธิบดีจัดแจงกองทัพให้ออกไปตั้ง ณ ไพรทูบ ด่านพระจารึกตามท้องตราแต่ก่อน...*"[๑]

นอกจากนี้หลักฐานสำคัญที่เกี่ยวกับ **"ด่านพระปรง"** อีกอย่างหนึ่ง คือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[๒] และแผนที่ฉบับที่ ๘ แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"ด่านพระปรง"** ไว้ด้วย

---

[๑] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓** (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๔.

[๒] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

สำหรับชื่อของด่านพระปรง มีเรียกต่างกันเป็น ๒ ชื่อ คือ "ด่านพระปรง" และ "ด่านพระตรง" ซึ่งบางครั้งเรียกว่า "พระตรง" หรือ "พะตง" ก็มี

ด่านนี้ต่อมาภายหลังเมื่อมีการตั้งหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองกบินทร์บุรี เมืองวัฒนานคร และเมืองอรัญประเทศ ขึ้น ทำให้ด่านพระปรง หมดความสำคัญลง และไม่ได้มีการกล่าวถึงในเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๓ ต่อมาเช่นด่านพระจารึก ซึ่งน่าจะได้ยกเลิกไปเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตามเส้นทางการเดินทางไปยังชายแดนไทยกัมพูชาในสมัยต่อมา ก็ยังคงต้องผ่านแควพระปรง (หรือพระตรง) ดังเช่นที่ปรากฏใน "เรื่องการเดินทางคราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๕๐" ของพระยาภักดีภูธร (ชื่อ ภักดีกุล) ซึ่งกล่าวถึงการเดินทางจากเมืองกบินทร์บุรีมายังห้วยพะตง (แควพระปรง) ก่อนเดินทางไปถึงสระแก้วว่า

"*...เวลาแปดทุ่มครึ่งจึงได้มาพร้อมกันทั้งนายและพลทหารเสมียนพนักงาน รับประทานอาหารเวลาเย็นในที่ริมฝั่งน้ำพะตง มีศาลาที่พักใหญ่ตั้งอยู่ริมห้วยนั้นดอนแห้งพอหุงข้าวได้ ย้อนไปกล่าวเมื่อเวลานำเกวียนข้ามสพานอยู่นั้น น่าสงสารคนทั้งหมดด้วยหิวอาหารกับหนาวเปียกฝนและง่วงนอน แต่ต้องอุสาหะมาจนได้ ถ้ามิฉะนั้นก็ไม่มีที่จะพักนอนและหุงต้มฯ เพราะ ๒ ข้างทางเปนดงทึบ และที่ตามทางก็เปนโคลนและน้ำทั้งสิ้น*

วันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลาเช้า ๔ โมงพักหายเหนื่อยแล้วก็จัดเกวียนข้ามห้วยพะตง ต้องจ้างเรือมาบรรทุกเกวียน (เกวียนขี่คร่อมเรือ) ข้ามน้ำทีละคัน เสียเวลา ๑ คันราว ๒๐ นาที และต้องมีคนคอยช่วยเข็นเกวียนลงท่าและขึ้นท่าฝั่งข้างละ ๒๐ คน (น่าระดูแล้งเกวียนขับข้ามได้สดวก) และคนต้องคอยฉุดเชือกผูกเรือดึงข้ามน้ำ (เชือกที่มีไปทนไม่ได้) และน้ำเชี่ยวมาก (นาทีละ ๓๐๐ – ๔๐๐ เมตร์ จำเภาะระดูนี้) และต้องใช้สายลวดโทรเลขซึ่งทิ้งอยู่ที่นั่นมาฉุด แต่กระนั้นบางทีขาดเรือก็ลอยไปน่ากลัวสรรพสิ่งของต่างๆ จะจมน้ำหมด แต่บังเอินไม่เปนอันตรายอันใด ข้ามเกวียนทั้งหมดเสียเวลา ๘ ชั่วโมงและคนก็เหนื่อยมาก จำเปนต้องเลยพักแรมนอนอยู่ที่ตำบลด่านพะตงนั้นอีก ๑ คืน..."[•]

ตำนานเจ้าพ่อพระปรง และศาลเจ้าพ่อพระปรง

นอกจากบริเวณที่ตั้งด่านพระปรงในปัจจุบันจะมีแควพระปรง ซึ่งปัจจุบันเป็นเขตแดนจังหวัดปราจีนบุรี – จังหวัดสระแก้ว เป็นที่สังเกตแล้ว ในปัจจุบันเมื่อเดินทางจากจังหวัดปราจีนบุรีผ่านอำเภอกบินทร์บุรีก่อนจะเข้าสู่เขตจังหวัดสระแก้วตามถนนสุวรรณศร ก่อนข้ามแควพระปรง

[•] พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล), เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ (พระนคร, ๒๔๕๖), หน้า ๑๕.

ทางด้านขวามือ จะมีศาลเจ้าพ่อพระปรงตั้งอยู่ เดิมเป็นศาลเล็กๆ แต่ปัจจุบันได้สร้างใหม่เป็นที่สังเกตได้อย่างชัดเจน และเป็นจุดที่ชาวบ้านบริเวณนั้นเคารพนับถือ

สำหรับประวัติของเจ้าพ่อพระปรงนั้น ตามตำนานของชาวบ้านแถบนั้นกล่าวว่า เจ้าพ่อพระปรงมนามว่า "หลวงเดชาสิริ" ได้เสียชีวิตที่บริเวณแม่น้ำด่านพระปรงหลังจากยกทัพไปตีเมืองละแวก บางแห่งว่าเดิมท่านเป็นนายด่านรับผิดชอบดูแลทางทิศตะวันออกถึงเขตแดนกัมพูชาและทางตะวันตกสุดเขตแดนที่เมืองปราจีนบุรี ทางทิศเหนือสุดเขตที่นครราชสีมา ส่วนทางใต้ไปจนถึงเมืองจันทบุรี จากคำบอกเล่าดังกล่าวอาจสันนิษฐานได้ว่า เจ้าพ่อพระปรงเป็นนายด่านพระปรงที่ดูแลด่านนี้อยู่ต่อมาเมื่อเสียชีวิตชาวบ้านที่นับถือจึงสร้างศาลขึ้นบูชา และนับถือกันว่ามีความศักดิ์สิทธิ์มาก

สำหรับศาลเจ้าพ่อพระปรงเดิม ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของถนนสุวรรณศรสายเก่า ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ หลวงบุรกรรมโกวิท ได้บูรณะศาลเก่าขึ้นแต่ปัจจุบันชำรุดไปแล้ว ต่อมาเมื่อมีการสร้างถนนสุวรรณศรสายใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ จึงได้มีชาวจังหวัดจันทบุรีซื้อที่ดินทางใต้ของถนนสุวรรณศร เพื่อสร้างศาลริมถนนสุวรรณศร ปัจจุบันชาวบ้านได้ช่วยกันจัดงานประเพณีประจำปีเพื่อสักการะบูชา ต่อมาได้มีการสร้างศาลใหม่ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ และได้เปิดศาลใหม่เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๐

เมื่อผ่านด่านพระปรงแล้ว เส้นทางเดินทัพได้ผ่านบริเวณที่ปัจจุบันเป็นจังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีสระน้ำโบราณชื่อว่า "สระแก้ว" และ "สระขวัญ" แต่ในเวลานั้นยังไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการยกฐานะเป็นเมือง จากนั้นได้ผ่านหนองสาลิกา ซึ่งเป็นแหล่งน้ำสำคัญซึ่งปรากฏในแผนที่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ดังนี้

๑๑. สระแก้ว และหนองสาลิกา

สระแก้ว – สระขวัญ เป็นชื่อสระน้ำโบราณซึ่งปัจจุบันอยู่ในสวนสาธารณะสระแก้ว – สระขวัญ เขตอำเภอเมืองสระแก้ว เรียกว่า "สระแก้ว – สระขวัญ" ถือกันว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ และเป็นแหล่งโบราณสถานราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘

สระแก้ว – สระขวัญ ปรากฏหลักฐานในตำนานของท้องถิ่นที่กล่าวว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จกลับจากเมืองเสียมราบเพื่อปราบการจราจลในกรุงธนบุรี ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ใช้เส้นทางเข้ามาทางด่านพระจารึก ครั้นเสด็จผ่านที่สระแก้ว – สระขวัญ ได้ทรงทำพิธีสระสรงสนานที่สระแก้วเพื่อสวัสดิมงคล แล้วเดินทัพไปที่ปราจีนบุรี ตัดทุ่งแสนแสบ ไปยังกรุงธนบุรี

เรื่องราวเกี่ยวกับ "สระแก้ว" ตามเรื่องเล่าท้องถิ่นตอนนี้ สอดคล้องกับ "พระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภาค ๓" ซึ่งกล่าวถึงเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินกลับจากเมืองเสียมราบ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึง "สระแก้ว" ไว้อย่างละเอียด ว่า

"...๏ ถัดถึงสระแก้วด่านดิน ด่านท่าธานินทร์ ทางน่านธารน้ำจันทรบุรี
๏ ไหลมาแม่น้ำเมืองมี นามขานคดี นครนายกยืนนาน
๏ กองทัพค่ามคลองคันสถาน อาบกินสำราญ ทุกหมู่และหมวดหมายกอง
๏ ขึ้นทุ่งปราสาททั้งผอง เห็นถิ่นฐานปอง มาทำเปนที่สถานเวียง
๏ ครั้งคราวเบาราณลือเสียง มีกระษัตริย์กรุงเกรียง กิติยศระบือลือชา
๏ จัดสร้างเปนปราสาทมา คิดอยู่ไม่ถา วรแล้วก็ร้างโรยไป
๏ เหลือแต่ฐานทำทนไผท แท่นที่ประทับใน ณ กลางปราสาทสร้างดี
๏ สิลาแลงแท่งเดียวดูสี แดงคงทนทวี อยู่ได้นานนับนิรันดร
๏ ถัดถึงทุ่งประพาศภูธร ทุ่งใหญ่ไกลนคร สำหรับประพาศพฤกษา
๏ มีสระสนานโตโอฬาร์ จตุรัสคณะนา ในสิบห้าเส้นเปนประมาณ
๏ รุกขาขึ้นรอบริมธาร ที่รื่นสำราญ สำหรับประเวศวนารมย์..."•

หลักฐานที่น่าสนใจในพระราชพงศาวดารคำฉันท์นี้ คือ การกล่าวถึง "สระแก้ว" ไว้อย่างละเอียด สอดคล้องกับเรื่องเล่าของท้องถิ่น มีการกล่าวถึงกลุ่มโบราณสถาน รวมทั้งยังกล่าวถึงว่าสระแก้วมีฐานะเป็น "ด่าน" ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานในที่อื่น ไม่ว่าจะเป็นแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ไม่ได้กล่าวถึง "สระแก้ว" ไว้ หรือแม้แต่ในแผนที่ "เขมรในนี้" ซึ่งเป็นแผนที่ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ก็ไม่ได้กล่าวถึงสระแก้วเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตามชื่อ "สระแก้ว" ยังเป็นที่รับรู้กันต่อมา และใช้เป็นจุดแวะพักระหว่างการเดินทางในเส้นทางไทย – กัมพูชา ดังเช่นที่ปรากฏใน "เรื่องการเดินทางคราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๕๐" ของพระยาภักดีภูธร (ชื่อ ภักดีกุล) ซึ่งกล่าวถึงการเดินทางจากเมืองกบินทร์บุรีมายังห้วยพะตง (แดวพระปรง) แล้วเดินทางไปยังสระแก้วว่า

• พระนิมิตอักษร พุทธ์นนทกระกูล เสนาลักษณ์ กรมพระอาลักษณ์, **พระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกรวม ๓ ภาค** (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๙ – ๖๐.

"...วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลาเช้า ย่ำรุ่งแล้ว ๕๘ นาที ออกเดินเกวียนพาหนะจากศลาบ้านห้วยแดง (คลองบ้านแดง) เดินตามทางตัดใหม่ ถึงกระนั้นก็ยังติดบ้างไม่มากนัก เวลาเที่ยง ๔ นาทีถึงโคกสะกากล (ดอนนกขุนทอง) กลางป่าแดงไม่มีหมู่บ้านเรือนอะไร มีแต่ลำน้ำอาไศรยได้ดี พักร้อนพอหายเหนื่อยแล้ว เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๔ นาที ออกเดินทางต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ถึงตำบลสระแก้ว (ไม่เห็นมีสระอะไรที่ไหนมีแต่หนองน้ำสอาดดี) และมีศาลาที่พักอาไศรยดีมีโรงตำหรวจภูธร มีหมู่บ้าน มีที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ชายป่า และตำบลนั้นต่อมาเปนทุ่งโล่ง จำเภาะเปนเนินดอนอยู่แต่ที่หย่อมนั้น นอกนั้นเปนน้ำ และนาโดยมาก บางทีจะเห็นเปนสระแก้ว กระมังจึงมีนามดังนั้น)..."[๑]

แสดงให้เห็นว่า "สระแก้ว" เป็นชื่อสถานที่ซึ่งรับรู้กันสืบมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จนได้นำมาใช้เป็นชื่อจังหวัดสระแก้ว ในปัจจุบัน

หนองสาลิกา

หนองสาลิกา เป็นชื่อหนองน้ำสำคัญตั้งแต่โบราณ ปรากฏหลักฐานในแผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ "**เขมรในนี้**"[๒] และแผนที่ฉบับที่ ๘

แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ "หนองสาลิกา" ไว้อย่างชัดเจน ว่าเป็นหนองน้ำใหญ่ก่อนที่จะถึง "พระจาฤก" หรือ "ด่านพระจารึก"

ปัจจุบันหนองสาลิกา ตั้งอยู่ในเขตค่ายทหารไพรีระย่อเดช เป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ และมีศาลเจ้าแม่สาลิกา ตั้งอยู่ภายในค่ายไพรีระย่อเดชอีกด้วย

เมื่อเดินทัพผ่านหนองสาลิกาแล้ว เส้นทางเดินทัพได้ผ่านบริเวณด่านพระจารึก ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่ได้มีฐานะเป็นด่านแล้ว และผ่านคลองอ่างศิลา ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญที่ปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงในเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๓ ด้วย

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เมื่อได้ยกทัพผ่านหนองสาลิกาแล้ว เส้นทางเดินทัพได้ผ่านด่านพระจารึก (เดิม) จากนั้นจึงไปถึงคลองอ่างศิลาต่อไป

---

[๑] พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล), **เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐** (พระนคร, ๒๔๙๖), หน้า ๑๖ – ๑๗.

[๒] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

๑๒. ด่านพระจารึก และคลองอ่างศิลา อดีตจุดปักปันเขตแดนไทย – กัมพูชา

"ด่านพระจารึก" ซึ่งบางครั้งเรียกว่า **"ด่านพระจฤต"** หรือ **"ด่านพระจริต"** เป็นด่านที่สำคัญ ตามเส้นทางการเดินทัพระหว่างไทย – กัมพูชา มาตั้งแต่สมัยโบราณ ดังปรากฏว่ามีการอ้างถึงหลายครั้งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ว่าเป็นเส้นทางที่ใช้เดินทัพไปตีเมืองละแวกทั้งสองครั้ง และเมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (ในเวลาต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) เดินทัพกลับมาปราบจลาจลในกรุงธนบุรีก็ได้เดินทางกลับผ่าน "ด่านพระจารึก" เข้ามาตามเส้นทางนี้

โคลงภาพพระราชพงศาวดาร รูปที่ ๗๒ ภาพเมื่อจลาจลในกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จกลับจากเมืองเขมร ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึง **"ด่านพระจารึก"** ไว้ว่า

๑ บทจรโดยด่านด้าว พระจา รึกเฮย
บันลุธนนครา ปราศเสี้ยน
ปรามปราบพวกพาลา เตียนราบ แล้วแฮ
*พุทธศาสน์ราษฎร์เจริญเที้ยน เทียบครั้งเพรงกาล*ฯ*

ทว่าข้อมูลเกี่ยวกับ **"ด่านพระจารึก"** ที่มีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทย – กัมพูชา กลับไม่มีการหยิบยกมาศึกษามากนัก และไม่มีการพิจารณาเพื่อหาตำแหน่งที่แน่นอนของ "ด่านพระจารึก" แต่อย่างใด ทั้งตำแหน่งที่ตั้งของด่านพระจารึกในปัจจุบันก็ยังไม่ยุติกันว่าอยู่ในเขตแดนประเทศไทยหรืออยู่ในประเทศกัมพูชา แม้ส่วนใหญ่จะมีการอธิบายว่า "ด่านพระจารึก" ตั้งอยู่ในจังหวัดปราจีนบุรี หรือบางแห่งว่าตั้งอยู่ที่สระแก้ว บ้างว่าอยู่ระหว่างอรัญประเทศ – ตาพระยา แม่ว่าในปัจจุบันได้มีการค้นพบแผนที่โบราณแสดงเส้นทางเดินทัพไปกัมพูชาที่น่าจะเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วก็ตาม

งานวิจัยเรื่องนี้จึงนำประเด็นนี้มาศึกษาทั้งในด้านประวัติความเป็นมาของ "ด่านพระจารึก" ความสำคัญของ "ด่านพระจารึก" ในบริบทประวัติศาสตร์ไทย – กัมพูชา และสันนิษฐานตำแหน่งที่ตั้งของด่านพระจารึกในปัจจุบันว่าอยู่ที่ใด โดยพิจารณาจากหลักฐานที่เป็นเอกสารทั้งจดหมายเหตุและพระราชพงศาวดารไทย – กัมพูชา รวมทั้งแผนที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอันน่าอาจช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับเส้นทางโบราณที่ใช้ในการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชาได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

---

* โคลงภาพพระราชพงศาวดาร (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๘๐.

เหตุใดจึงชื่อ "ด่านพระจารึก"

ตำนานหรือเรื่องราวที่มาของชื่อ "ด่านพระจารึก" ในเอกสารประวัติศาสตร์ของไทยมี ๒ แห่งด้วยกัน คือ ที่มาแรกปรากฏในลักษณะของตำนานในหนังสือ "พระราชพงศาวดารเหนือ" ของพระวิเชียรปรีชา (น้อย) ที่กล่าวถึงพระร่วงเมืองสุโขทัยมีวาจาสิทธิ์ให้ตักน้ำเสวยของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ใส่ในชะลอม เมื่อนักคุ้มไปถึงด่านสงสัยว่าชะลอมจะใส่น้ำได้หรือ น้ำในชะลอมนั้นไหลลงมาให้เห็น จึงจารึกลงไว้ที่นั้นจึงเรียกว่าด่านพระจารึก ดังความในพระราชพงศาวดารเหนือว่า

"...*ครั้นกำหนดจะกลับจึงเปิดประตูเอาชะลอมลงจุ้มน้ำยกขึ้นใส่เกวียนบรรทุกลงแล้ว นักคุ้มกลับก็ยกไปจากที่นั้น ครั้นรอนแรมมาถึงแดนด่าน คนคุมน้ำมาสงสัยในใจอยู่ว่าชะลอมจะขังน้ำได้ฤๅ บันดาลให้น้ำในเล่มเกวียนนั้นไหลลงเห็นทั่วกันจึงสรรเสริญ ฉะนั้นจึงจาฤกลงไว้ ที่นั้นจึงเรียกว่าด่านพระจาฤก จึงยกไปทางตึกโช...*"[๑]

อย่างไรก็ตามในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ได้อธิบายถึงสาเหตุที่ด่านแห่งนี้ได้ชื่อว่า "ด่าน**พระจารึก**" ไว้อีกอย่างหนึ่งว่าเนื่องมาจาก ณ ที่นั้นเป็นสถานที่ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แห่งกรุงศรีอยุธยา และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (พระปรมินทราชา) แห่งกรุงละแวก (ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า นักพระสัฏฐา) ได้ตกลงสัญญาพระราชไมตรีและปักศิลาจารึกเอาไว้เป็นหลักกำหนดเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชา ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ฉบับตัวเขียน ว่า

"๑ *ในเดือนสี่ ปีเถาะนั้น พญาละแวกก็ใช้พระอุไภยพงษา แลหลวงสุภาทิพ จำทูลพระราชสารแลเครื่องราชบรรณาการมาด้วยพระศรีเสาวราช แลทูตานุทูตทั้งหลายอันไปนั้น ในลักษณพระราชสารพญาละแวกมาครานั้น ว่าขอให้หลั่งน้ำสะโตทกตั้งสีมาจาฤกสำหรับการพระราชไม้ตรีตามประเพณีบุราณพระมหากระษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน*

พระบาทสมเดจ์บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็แต่งท้าวพญามุขมนตรี แลสมณพราหมณาจาริยทั้งหลายไปหลั่งน้ำสโตทก ฝ่ายมุขมนตรีนั้นคือ เจ้าพญาจักรีศรีองครักสมุหนายก เจ้าพญาศุโขไทย พญาเทพรณรงคฤๅไชย์ พญาพลเทพ พระศรีภูริปรีชา แลขุนหมื่นทั้งหลาย ฝ่ายพระสงฆ์คือ สมเดจ์พระสังฆราชคามวาสี อรัญวาสี พระครูสะคำ พระครูเฉวียง แลพระสงฆ์ ๒๐ รูป ฝ่ายพราหมณาจาริยไช้ พระมเหธรราชสุภาวะดี พระราชปโรหิตาจาริย์ พระเทพาจาริย์ พระโหราธิบดี แลชีพ่อพราหมณาจาริย์สิบคน

---

[๑] กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๐.

ฝ่ายพญากำพูชาธิบดีก็แต่งเจ้าฟ้าทะละหะ พญาธรรมเดโช พญาจักรรัตน์ พระศรีภูริปรีชา แลท้าวพญาเสนาบดี สมณะพราหมณาจาริย์ในกรุงกำพุชประเทษนั้นมาหลั่งน้ำสโตทก จึ่งท้าวพญาเสนาบดี แลพราหมณาจาริย์ทั้งสองฝ่าย ก็ชุมกันในตำบลท้ายสระเกษ ก็แต่งการที่จะหลั่งน้ำสโตทกในที่นั้น

ถึง ฉะ วันพฤหัสบดี เดือนสิบสอง ขึ้น ๘ ค่ำ กอประด้วยศุภฤกษ จึ่งฝังสีมาจาฤกสัตยาทิศฐ์านลงในศิลาบาตร แล้วก็หลั่งน้ำสะโตทกเหนือมหาปัถพีเปนศักขีทิพญาณ เพื่อจะให้พระราชไม้ตรีสีมามณฑลทั้งสองฝ่ายหมั้นคงตราบเท้ากัลปาวสาน แล้วก็อุปสมบทกรรมภิกษุ ๖ รูปในที่นั้น"[๑]

นอกจากนี้ ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชยังมีการกล่าวถึงการทำสัญญาพระราชไมตรีครั้งนี้ไว้ด้วยว่า

"นักพระสัฐ์าได้สมบัติกรุงกำภูชาธิบดีเปนพญาละแวก ครั้นแผ่นดินเปนของพระราชบิดาเราก็ยกทัพจู่มาถึงวัดสามพิหาร จนเสียพระจำปาธิราชลูกชายก็ยังหาเขดหลาบไม่ มีศึกหงษามาติจพระนครครั้งใด ก็มีแต่ยกทัพมาพลอยซ้ำตี กวาดเอาประชาราษฎรข้าขอบขันทเสมาไปทุกครั้ง แล้วกลับแต่งทูตานุทูตมาขอเปนทางพระราชไม้ตรี สมเดจ์พระบรมราชบิดาเรามิได้มีพระไทยอาฆาฏเพื่อมิให้เสียธรรมราชประเพณี จนปันเขตแดนปักศีลาจาฤก"[๒]

หลักฐานดังกล่าวจึงน่าจะเป็นไปได้ว่า นอกจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยาจะได้ทำสัญญาพระราชไมตรีกับสมเด็จพระไชยเชษฐาธิราชแห่งกรุงศรีศตนาคนหุตล้านช้าง และกำหนดเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับล้านช้างที่พระธาตุศรีสองรักแล้ว ในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชยังมีการทำสัญญาพระราชไมตรีกับกัมพูชาด้วย และสถานที่กำหนดเขตแดนระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชา (ละแวก) ในเวลานั้นก็คือ **"ด่านพระจารึก"** นั่นเอง

"ด่านพระจารึก" ในพงศาวดารกัมพูชา

---

[๑] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๖ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๖) เลขที่ ๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.**

[๒] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๘) เลขที่ ๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.**

จากการตรวจสอบพระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาฉบับที่มีการตรวจสอบชำระร่วมสมัยกับกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น พงศาวดารเขมร ฉบับออกญาพระคลัง (นง) และราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์ กลับไม่พบว่ามีการกล่าวถึง **"ด่านพระจารึก"** ไว้แต่อย่างใด

รายละเอียดเกี่ยวกับ **"ด่านพระจารึก"** เริ่มปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาที่ชำระกันในรัชกาลสมเด็จพระสีสุวัตถิ์ เช่น พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับออกญาวังวรเวียงชัย (ชวน) เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่เอง สุต นำมาใช้เรียบเรียงหนังสือเรื่อง "เอกสารมหาบุรุษเขมร"

ใน **"เอกสารมหาบุรุษเขมร"** ของเอง สุต มีการกล่าวถึงการทำสัญญาพระราชไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช กับกรุงละแวกในรัชกาลสมเด็จพระปรมินทราชา (พระบิดาของสมเด็จพระสัฏฐา) ซึ่งเป็นที่มาของ **"ด่านพระจารึก"** ไว้ว่า

"...ให้ทำสัญญา ณ วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนผลคุน ปีจออัฐศก พ.ศ. ๒๑๑๘ ค.ศ. ๑๕๗๔ ม.ศ. ๑๔๙๖ จ.ศ. ๙๓๖ มีความว่า พระมหากษัตริย์ทั้งสองนคร ได้ทำสัตย์สัญญาผูกพระราชไมตรีแก่กันว่า ถ้ามีการสงครามจากต่างประเทศก็ดี ในก็ดี ต้องช่วยกันให้สิ้นจากหฤทัย ทั้งสองข้าง

แล้วสร้างพระราชสีมาที่ "รอางศิลา" เป็นต้นไปทิศใต้จนถึงทะเล เกาะจันทบุรี ตั้งแต่รอางศิลาไปทางตะวันออกจนถึงพรมแดนเมืองนครราชสีมา ไปทางเหนือจนถึงแดนล้านช้าง ทางด้านทิศตะวันตกของดินแดนเหล่านี้ถือเป็นแดนกรุงศรีอยุธยา ทางด้านทิศตะวันออกของดินแดนนี้ถือเป็นแดนกรุงกัมพูชา เมื่อกำหนดขอบขัณฑ์พระราชสีมา ปักเสาศิลาเป็นจารึกเสร็จแล้ว..."[๑]

นอกจากนี้ยังมีความอีกตอนหนึ่งว่า *"...พ.ศ. ๒๑๒๑ ค.ศ. ๑๕๗๗ ม.ศ. ๑๔๙๙ จ.ศ. ๙๓๙ ปีฉลูนพศก วันพฤหัสบดีขึ้น ๘ ค่ำ เดือนกัตติก เป็นวันได้ฤกษ์ ประชุมปักหลักศิลาจารึกสัตยาธิษฐานในศิลาบาท แล้วพระภิกษุสงฆ์ทั้งสองฝ่าย ก็หลั่งน้ำสโนทก เหนือหลักสีมาเป็นสักขี เพื่อให้พระราชไมตรีสีมามณฑลทั้งสองพระนคร ให้สถิตเสถียรจิรกาลตราบลุกัลปาวสาน แล้วให้อุปสมบทภิกษุ ๖ รูป ในที่นั้น ทางทิศตะวันตกเป็นแดนสยาม ทางทิศตะวันออกเป็นแดนเขมร เขมรได้ตั้งเจ้าเมืองให้รักษาเขตทั้งนี้ ที่นั้นจึงเรียกว่า **รอางศิลาบาท** ตราบมาถึงปัจจุบันนี้ ตั้งแต่เวลานั้นมาก กรุงศรีอยุธยา กับกรุงกัมพูชาธิบดี เป็นไมตรีกันต่อมา..."*[๒]

"รอาง" ในภาษาเขมรออกเสียงว่า "รัวอาง" แปลว่า "ถ้ำ, แอ่งน้ำ" **"รอางศิลา"** ในที่นี้จึงหมายถึง "แอ่งศิลา" นั่นเอง อย่างไรก็ตามในหลักฐานของกัมพูชาแม้จะอ้างถึงการปักจารึก ณ บริเวณที่เรียกว่า "รอางศิลา" แต่ก็ไม่ได้ระบุไว้ว่า "รอางศิลา" นั้นอยู่ที่ใด

ความสำคัญของ "ด่านพระจารึก" ในฐานะเส้นทางโบราณไทย – กัมพูชา

---

[๑] เอง สุต, เอกสารมหาปุรสแขฺมร เลข ๒๗ (ภฺนำเพญ ลึม-ยาน, ๑๙๖๙), หน้า ๔๒๓.

[๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๘ – ๔๒๙.

ด่านพระจารึก เป็นด่านสำคัญที่ตั้งอยู่ในเส้นทางระหว่างเมืองปราจีนบุรี – เมืองพระตะบอง และเป็นเส้นทางอีกเส้นหนึ่งที่นิยมใช้เป็นเส้นทางเดินทัพไทย – กัมพูชา เนื่องจากเป็นเส้นทางที่สะดวกแก่การเดินทัพเข้าไปเมืองหลวงของกัมพูชาที่อยู่ทางภาคใต้ เช่น ละแวก อุดงค์ พนมเปญ โดยไม่ต้องอ้อมทะเลสาบ

เนื่องจากเส้นทางตรงระหว่างเมืองพิมาย – พระนครศรียโศธรปุระนั้นไปสิ้นสุดที่เมืองพระนคร (เสียมราบ) ทางเหนือของทะเลสาบเขมร แต่เมื่อกัมพูชาย้ายเมืองหลวงลงไปภาคใต้ ณ เมืองบาสาณ ศรีสันธร พนมเปญ ละแวกและอุดงค์ เส้นการเดินทางไปทางเมืองเสียมราบเดิมจึงกลายเป็นทางอ้อม

เส้นทางสำคัญจึงย้ายมาอยู่ที่เส้นทางปราจีนบุรี – เมืองพระตะบองซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญแทนที่เมืองเสียมราบ และมีด่านที่สำคัญตั้งอยู่หลายแห่ง ได้แก่ ด่านหนุมาน (กบินทร์บุรี) ด่านกบแจะ (ปราจีนบุรี) และด่านพระจารึก

ด้วยเหตุนี้เส้นทาง "ด่านพระจารึก" จึงเป็นเส้นทางหลักของการเดินทางระหว่างไทยกับกัมพูชาก็ว่าได้ เพราะตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้นมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเส้นทางนี้เป็นเส้นทางเดินทัพหลักเพื่อเข้าไปยังกัมพูชา

ดังปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงด่านพระจารึกหลายครั้งในพระราชพงศาวดาร เช่นในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ฉบับตัวเขียน มีกล่าวถึง **"ด่านพระจารึก"** สามครั้งด้วยกัน คือ ปรากฏในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชสองครั้งเมื่อกล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกทัพไปกัมพูชา

*"...ครั้นถึง ณ วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ พระบาทสมเดจ์พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสให้เทียบพลทุ่งหารตราสะกรรลำเครื่องแสนหนึ่ง ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้าพัน ๕ ร้อย ให้พระราชมนูถือพลห้าพันเปนกองหน้า ครั้นได้ศุภวาฤกษก็ยกทับหลวงเสดจ์ไปโดยทางสถลมารคล่วง**ด่านพระจาฤก**ออกไป..."*[๖]

"...สมเดจ์พระนเรศวรบรมเชษฐ์าธิราชทรงช้างต้นเจ้าพญาไชยานุภาพเปนพระคชาธาร สมเดจ์พระเอกาทฐรุททรงช้างต้นเจ้าพญาปราบไตรจักรเปนพระคชาธาร เข้าโขลนทวารพระสงฆราชาคณะประน้ำพระพุทธมนตร์ พญานนท์ตัดไม้ข่มนามโดยสาตร พร้อมด้วยเสนามาตยนิกรทวยหารแห่แหน ริ้วรายโดยกระบวรพยุหบาตราเปนขนัด ประดับด้วยเสวตรฉัตรชุมสายวาฬวิชนีบังพระ

---

* ฉบับพิมพ์ว่า ค่ายพระพิจิตร

[๖] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๕ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๕) เลขที่ ๕ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.**

สุริยาอลงกา โกลาหลศับทสำเนียงแตรสังขฆ้องกลองอึงอล เสดจ์กรีธาพลเดีร โดยสถลมารคทาง ด่านพระจาฉุก ประทับร้อนแรมไปตามระยะก็ถึงตำบลค่ายทำนบ...”*[๒]

นอกจากนี้ในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีการกล่าวถึง **“ด่านพระจารึก”** ครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพกลับจากกัมพูชา ดังความที่คัดมาจากพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ฉบับตัวเขียนว่า

“...เจ้าพญามหากระษัตรศึก ก็ทรงช้างแล้วยกช้างม้ารี้พลคนประมาณห้าพันเสศ ดำเนีรทับมาทาง ด่านพระจาฉุกมาถึงเมืองปราจิน แล้วข้ามแม่น้ำเมืองปราจิน เมืองนครนายก ตัดทางมาลงท้องทุ่งแสนแสบ...”[๓]

“ด่านพระจารึก” ยิ่งทวีความสำคัญโดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ โปรดให้แบ่งเมืองพระตะบอง เสียมราบ จากกรุงกัมพูชา มาให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ปกครองโดยขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ [๔] สองหัวเมืองนี้จึงกลายเป็นเมืองหัวเมืองสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ในด้านที่ติดกับกัมพูชา

ด้วยเหตุนี้ **“ด่านพระจารึก”** ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์จึงยิ่งมีความสำคัญมากขึ้น และได้เป็นที่ตั้งทัพเพื่อสืบราชการกรุงกัมพูชาด้วย ดังปรากฏหลักฐานในสารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาโกษาธิบดีสั่งราชการเมืองปัตบอง จ.ศ. ๑๑๗๒ ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ตอนหนึ่งว่า

*“...แลมีตราออกมาให้แบ่งกองทัพเมืองนครราชสีมายกออกไปตั้งอยู่ไพรทูบ **ด่านพระจารึก** ให้ไกล้เมืองปัตบองจะได้รู้ราชการทันท่วงทีแลพระยาโกษาธิบดีจัดแจงแบ่งกองทัพออกไปตั้งค่ายรักษาด่านกบแจะ ด่านหนุมาน ด่านพระตรงไกล้กับเมืองปราจินอยู่หาต้องการไม่ ให้อยู่แต่พอรักษา*

---

* ฉบับพิมพ์ว่า ด่านพระจารึต

[๒] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๕ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๕) เลขที่ ๕ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.**

[๓] **พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๘) เลขที่ ๓๘ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.**

[๔] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕), หน้า ๗๓.

ด่านไปมาฟังข่าวราชการ แลให้พระยาโกษาธิบดีจัดแจงกองทัพให้ออกไปตั้ง ณ ไพรทูบ ***ด่านพระจารึก****ตามท้องตราแต่ก่อน...”*[๕]

นอกจากนี้ใน “**รายงานการรับและสมโภชพระยาเศวตกุญชร** (สำนวนที่ ๑)” สมัยรัชกาลที่ ๒ ก็มีการกล่าวถึง “ด่านพระจารึก” ไว้ด้วยว่า

“...จึงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าทางที่จะนำพญาช้างเผือกมาแต่เมืองปัตบอง ถึงเมืองปราจีนนั้นคับแคบอยู่ไม่ราบเสมอดี จึงให้มีตราพระราชสีห์ให้พญาอภัยภูเบศ แต่งให้พญาพระเขมรคุมไพร่จงสมควรมาทำโรงทำร่มเป็นที่พญาช้างเผือกจะได้หยุดพักมาตามระยะทางต่อกันกว่าจะถึง ***ด่านพระจารึก****...แล้วให้มีนายหมวดนายกอง คุมไพร่ ส่งให้พระยาท้ายน้ำ พระยารามคำแหงไปทำทางบรรจบกับพระยาอภัยภูเบศ ณ* ***ด่านพระจารึก*** *แล้วให้ปลูกโรงร่ม เป็นระยะทาง ๒๐๐ – ๔๐๐ เส้น ให้มีโรงร่มแห่งหนึ่งจนถึงเมืองปราจีน...”*[๖]

ต่อมาเมื่อมีการตั้งบ้านเรือนขยายเป็นเมืองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ – ๔ ได้แก่ **ตั้งบ้านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม** ขึ้นเมืองปราจีนบุรี **ตั้งด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี** ขึ้นเมืองปราจีนบุรี **ตั้งบ้านทุ่งแขยกเป็นเมืองวัฒนานคร** ขึ้นเมืองปราจีนบุรี **ตั้งบ้านหินแร่เป็นเมืองอรัญประเทศ** ขึ้นเมืองปราจีนบุรี **ตั้งบ้านท่าสวายเป็นเมืองศรีโสภณ** ขึ้นเมืองพระตะบอง ปันเขตเมืองชลบุรีกับเมืองฉะเชิงเทรา รวมกันเป็นเมือง**พนัสนิคม**อีกเมือง และเมืองมงคลบุรี (ปัจจุบันเป็นอำเภอขึ้นกับเมืองพระตะบอง) เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ “**ด่านพระจารึก**” นอกจากเป็นด่านสำคัญในการเดินทัพแล้ว ยังเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกัมพูชาด้วย โดยมีเส้นทางหลักคือคือ กรุงเทพฯ – เมืองฉะเชิงเทรา – เมืองกบินทร์บุรี – เมืองปราจีนบุรี – เมืองศรีโสภณ – เมืองพระตะบอง จากนั้นจึงเดินทางลงไปถึงเมืองโพธิสัตว์ เมืองตะคร้อ เมืองกรอง เมืองขลุง เมืองบริบูรณ์ เมืองละแวก และเมืองอุดงมีชัย (บันทายเพชร) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของกัมพูชาในเวลานั้น

“ด่านพระจารึก” อยู่ที่ไหน

“**ด่านพระจารึก**” อยู่ที่ไหน เป็นคำถามที่นักประวัติศาสตร์ไทยตั้งคำถามมาเป็นเวลานานแล้ว นับแต่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงทูลถามสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุ

---

[๕] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓** (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๔.

[๖] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๔** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๗๕.

ภาพไว้ใน "สาส์นสมเด็จ" ฉบับที่ ๒๕/ ๘๖ ลงวันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๘๖ ว่า "...*ด่าน "พระจาฤก" อยู่ที่ไหน ทราบแต่ว่าอยู่ในแขวงเขมรไม่ทราบตำบล...*"[๕]

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบมาในฉบับที่ ๑๔/๘๖ ลงวันที่ ๒๖ สิงหาคม ๒๔๘๖ ความว่า "...*ด่านพระจารึกนั้น หม่อมฉันทราบว่าอยู่ในทางเดินไปกรุงกัมพูชาจากเมืองไทย และอยู่ในเขตจังหวัดปราจีนบุรีแต่อยู่ตรงไหนลืมไป ค้นดูในหนังสือเก่าเมื่อร่างจดหมายนี้ก็ยังไม่พบ ขอประทานผัดไปก่อน...*"[๖]

แต่ในท้ายที่สุดไม่พบหลักฐานว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตอบคำถามว่า **"ด่านพระจารึก"** อยู่ที่ไหน เนื่องจากหลังจากนั้นไม่นานสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๘๖ คำถามเรื่องนี้จึงเป็นปริศนาต่อมาและส่วนใหญ่ก็มักกล่าวกันว่า **"ด่านพระจารึก"** อยู่ในจังหวัดปราจีนบุรี

อย่างไรก็ตามเพื่อตอบคำถามว่า **"ด่านพระจารึก"** อยู่ที่ไหนผู้เขียนจึงได้ตรวจสอบจากหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เป็นเอกสารชั้นต้น ซึ่งเมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ดังได้กล่าวรายละเอียดมาแล้วข้างต้น เช่น จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ แสดงให้เห็นว่าตำแหน่งที่ตั้งของ **"ด่านพระจารึก"** นั้นน่าจะอยู่ใกล้เมืองพระตะบองกว่าด่านอื่นๆ ดังที่กล่าวว่า *"แลมีตราออกมาให้แบ่งกองทัพเมืองนครราชสีมายกออกไปตั้งอยู่ไพรทูบ **ด่านพระจารึกให้ใกล้เมืองปัตบองจะได้รู้** ราชการทันท่วงที แลพระยาโกษาธิบดีจัดแจงแบ่งกองทัพออกไปตั้งค่ายรักษาด่านกบแจะ ด่านหนุมาน ด่านพระตรงใกล้กับเมืองปราจินอยู่หาต้องการไม่"*[๗] แสดงว่า **"ด่านพระจารึก"** น่าจะอยู่ใกล้เมืองพระตะบองมากกว่าเมืองปราจีนบุรี หากเป็นเช่นนั้น **"ด่านพระจารึก"** น่าจะตั้งอยู่ที่ใด?

สิ่งที่จะเป็นหลักฐานเกี่ยวกับที่ตั้งของ **"ด่านพระจารึก"** ที่ชัดเจนคือ แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[๘] และแผนที่ฉบับที่ ๘ แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"พระจาฤก"** (พระจารึก) ไว้อย่างชัดเจน สิ่งที่น่าสังเกตคือ บริเวณตำแหน่งที่มีระบุถึง **"พระจารึก"** ซึ่งน่าจะหมายถึงบริเวณ **"ด่านพระจารึก"** เดิมนั้น ห่างออกมาจากด่านกบแจะ (ประจันตคาม) ด่านหนุมาณ (กบินทร์

---

[๕] สมเด็จฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๖** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๖.

[๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๖๗.

[๗] **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓**, หน้า ๑๐๔.

[๘] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

บุรี) ห่างจากหนองสาลิกา ๖๘ เส้น และตั้งอยู่ใกล้เคียงกับสถานที่ซึ่งแผนที่ระบุว่า **"อ่างศิลา"** สอดคล้องกับหลักฐานในเอกสารมหาบุรุษเขมรที่กล่าวว่า

*"...ให้ทำสัญญา ณ วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนผลคุน ปีจออัฐศก พ.ศ. ๒๑๑๘ ค.ศ. ๑๕๗๔ ม.ศ. ๑๔๙๖ จ.ศ. ๙๓๖ มีความว่า พระมหากษัตริย์ทั้งสองนคร ได้ทำสัตย์สัญญาผูกพระราชไมตรีแก่กันว่า ถ้ามีการสงครามจากต่างประเทศก็ดี ในก็ดี ต้องช่วยกันให้สิ้นจากหฤทัย ทั้งสองข้าง แล้วสร้างพระราชสีมาที่ "**รอางศิลา**" (รอาง เป็นภาษาเขมร แปลว่า ถ้ำ, แอ่ง) เป็นต้นไปทิศใต้จนถึงทะเลเกาะจันทบุรี ตั้งแต่อ่างศิลาไปทางตะวันออกจนถึงพรมแดนเมืองนครราชสีมา ไปทางเหนือจนถึงแดนล้านช้าง ทางด้านทิศตะวันตกของดินแดนเหล่านี้ถือเป็นแดนกรุงศรีอยุธยา ทางด้านทิศตะวันออกของดินแดนนี้ถือเป็นแดนกรุงกัมพูชา เมื่อกำหนดขอบขัณฑ์พระราชสีมา ปักเสาศิลาเป็นจารึกเสร็จแล้ว..."*[๕]

เป็นไปได้หรือไม่ที่ **"รอางศิลา"** ในเอกสารของกัมพูชาจะเป็นสถานที่เดียวกับ **"อ่างศิลา"** ที่ปรากฏนามในแผนที่โบราณฉบับนี้ (เป็นไปได้ที่จะมีการกร่อนเสียงจาก "รอาง" เป็น "อ่าง") หากเป็นเช่นนั้น "รอางศิลา" ที่ปรากฏในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็น่าจะหมายถึง **"อ่างศิลา"** ในแผนที่ **"เขมรในนี้"** สมัยรัชกาลที่ ๓ นั่นเอง

สอดคล้องกับข้อความในพระราชพงษาวดารคำฉันท์ ของพระนิมิตอักษร (พุทธ์ นนทกระกูล (เสนาลักษณ์) ได้กล่าวถึงเส้นทางที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก หรือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จกลับมาจากเมืองเสียมราบว่า ได้เดินทางผ่านวัฒนานครและ "อ่างศิลา" มาด้วย ดังปรากฏในเรื่องว่า *"...ถัดถึงที่อ่างศิลา กว้างส่วนสองวา เสศลึกก็ปานปูนกัน..."*[๖]

"ด่านพระจารึก" และ "อ่างศิลา" ปัจจุบันอยู่ที่ไหน

เมื่อหลักฐานค่อนข้างชัดเจนแล้วว่า **"ด่านพระจารึก"** ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับ **"อ่างศิลา"** แล้ว **"ด่านพระจารึก"** กับ **"อ่างศิลา"** นั้นอยู่ที่ไหน มีหลักฐานหรือไม่ ปัจจุบันอยู่ที่ใด

พระราชพงษาวดารคำฉันท์ ของพระนิมิตอักษร (พุทธ์ นนทกระกูล (เสนาลักษณ์) ได้กล่าวถึงเส้นทางที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก หรือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จกลับมาจากเมืองเสียมราบว่า ได้เดินทางผ่านวัฒนานคร จากนั้นได้ผ่านอ่างศิลาและ

---

[๕] เอง สุต, **เอกสารมหาปุรสแขฺมร เลข ๒๗** (ภฺนำเพญ ลึม-ยาน, ๑๙๖๙), หน้า ๔๒๓.

[๖] พระนิมิตอักษร พุทธ์ นนทกระกูล เสนาลักษณ์ กรมพระอาลักษณ์, **พระราชพงษาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รวม ๓ ภาค** (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๕.

สระแก้ว ตามลำดับ ดังนั้น "อ่างศิลา" จึงน่าจะอยู่ระหว่างอำเภอวัฒนานคร กับอำเภอเมือง จังหวัดสระแก้วในปัจจุบัน

จากการตรวจสอบกับแผนที่ต่างๆ ที่เขียนขึ้นในเวลาต่อมา โดยเฉพาะแผ่นที่การเดินทางของชาวตะวันตกที่เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา พบว่า ตำแหน่งที่ตั้งของ **"ด่านพระจารึก"** ไม่ปรากฏในแผ่นที่เหล่านี้ ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากในเวลานั้น **"ด่านพระจารึก"** หมดความสำคัญลงไปแล้ว

เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๓ โปรดให้ตั้งด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี และได้กลายเป็นด่านสำคัญที่มีบทบาทแทนที่ด่านพระจารึก ด้วยเหตุนี้ในแผนที่เดินทัพสมัยรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่ง "ด่านพระจาฤก" จึงถูกเขียนว่า "พระจาฤก" เท่านั้น น่าจะเป็นไปได้ที่เวลานั้น "ด่านพระจารึก" ไม่ได้ใช้เป็น "ด่าน" อีกต่อไปแล้ว

อย่างไรก็ตามแม้ว่า "ด่านพระจารึก" จะหมดความสำคัญลงไป แต่ตำแหน่งที่ตั้งของ **"อ่างศิลา"** ยังปรากฏอยู่ทั้งในบันทึกและแผ่นที่ของ Adolf Bastian ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๓ ตำแหน่งของ **"อ่างเสลา"** หรือ **"อ่างศิลา"** ในแผนที่นี้อยู่ระหว่างบ้านสระแก้วกับวัฒนานคร และกล่าวไว้ในบันทึก **"อ่างเสลา"** หรือ **"อ่างศิลา"** เป็นพรมแดนไทย – กัมพูชา ด้วย แสดงว่าในเวลานั้นยังเป็นที่รู้กันว่าบริเวณ **"อ่างศิลา"** เคยเป็นพรมแดนระหว่างไทย – กัมพูชา ดังข้อความในบันทึกว่า

"The border between Siam and Cambodia used to be in Angsela, halfway beteen Bahn Sa Keoh and Vaattana where an engraved stone post could still be found in the thickets of the forest."[๔]

นอกจากนี้ตำแหน่งที่ตั้งของ **"อ่างศิลา"** ในบันทึกของ Adolf Bastian ฉบับนี้ยังสอดคล้องกับแผนที่ของ Auguste Pavie ซึ่งบันทึกตำแหน่งของ **"อ่างสินลา"** และ **"คลองอ่างสินลา"** ไว้ระหว่างสระแก้วกับวัฒนานครเช่นเดียวกัน[๕]

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวมา **"ด่านพระจารึก"** และ **"อ่างศิลา"** ก็น่าจะอยู่ในเขตประเทศไทยนี่เอง นอกจากนี้เมื่อตรวจสอบกับ **"เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐"** ของ พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล) ได้กล่าวถึงการเดินทางไปปักปันเขตแดนโดยเดินทางไปทางกบินทร์บุรีและต่อไปยังอรัญประเทศ (อรัญใหม่)

---

[๔] Adolf Bastain, **A Journey in Siam (1863)** (Bangkok: White Lotus, 2005), p. 222.

[๕] Auguste Pavie, **Atlas of the Pavie Mission: Laos, Cambiodia, Siam, Yunnan and Vietnam** (Bangkok: White Lotus, 1999), p. 40.

ได้ผ่านตำบลแห่งหนึ่งหลังจากเดินทางออกจากสระแก้วก่อนถึงเมืองวัฒนานคร มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงตำบล "อ่างศิลา" ไว้ว่า

"*...วันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลาเช้า ๑ โมง ๔๕ นาที ออกเดินทางจากสระแก้ว ทางที่มาเปนป่าแดงบ้างและเปนทุ่งเล็กๆ บ้าง ไม่สู้จะลำบากนัก แต่เกวียนก็ติดบ้างหักบ้างตลอดทางมาตามเคย เวลาที่ยงตรงถึง**ตำบลอ่างศิลา** มีศาลาที่พักเรียบร้อยดี อาไศรยน้ำในอ่างนั้นเอง แต่ไม่มีผู้คนบ้านเรือนอะไร เปนกลางป่าแดง พักร้อนเวลากลางวันที่นั้น (ที่เรียกว่าอ่างศิลานั้นก็ลำห้วยมีแต่หินเปนก้อนใหญ่ไปกั้นน้ำไว้เปน ๒ ห้วงเท่านั้น นอกจากนั้นตรวจดูก็ไม่เห็นมีรูปอ่างอยู่ที่ไหน ถ้าจะพิจารณาให้ดีจะเห็นการแบ่งน้ำในห้วยนั้นเอง)...*"[๑]

"**อ่างศิลา**" และลำห้วยตามที่บันทึกไว้ใน "**เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐**" ของ พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล) มีความสอดคล้องกับลักษณะของ "**รอางศิลา**" ซึ่งหมายถึง "**แอ่งศิลา**" ที่ปรากฏในในเอกสารมหาบุรุษเขมรดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และสอดคล้องกับแผนที่ของ Auguste Pavie ที่กล่าวถึง "**อ่างสินลา**" และ "**คลองอ่างสินลา**" (โปรดดูแผนที่ประกอบ)

อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๕ ล – ฮ กล่าวถึง "**อ่างศิลา**" ในจังหวัดสระแก้ว (เดิมอยู่ในจังหวัดปราจีนบุรี) ไว้ว่า "*อ่างศิลา หนองน้ำในตำบลท่าเกษม อำเภอสระแก้ว จังหวัดปราจีนบุรี กว้าง ๓๐ เมตร ยาว ๕๐ เมตร มีน้ำตลอดปี*"[๒]

นอกจากนี้ปัจจุบันที่ตำบลท่าเกษมมีหนองน้ำใหญ่แห่งหนึ่ง มีมาแต่โบราณเรียกกันว่า "**หนองด่าน**" เมื่อพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งแล้วน่าจะเป็นที่ตั้งของ "ด่านพระจารึก" เพราะอยู่เลยหนองสาลิกา (ตามแผนที่ "เขมรในนี้" ระบุว่าเมื่อเดินทางจากหนองสาลิกาต่อมาจะถึง "พระจารึก" ก่อนถึงคลองอ่างศิลา) แต่ถึงก่อนคลองอ่างศิลา ดังนั้น "หนองด่าน" จึงน่าจะเลือนมาจาก "หนองน้ำด่านพระจารึก" แสดงว่า "ด่านพระจารึก" นั้นอยู่ที่ตำบลท่าเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้วนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้หากพิจารณาจากแผนที่ของอ่างศิลาต่างๆ ดังได้กล่าวมาข้างต้น จะพบว่ามีความสอดคล้องกับ "**อ่างศิลา**" ซึ่งเป็นสถานที่ในอักขรานุกรมภูมิศาสตร์ จึงอาจเป็นไปได้ว่า "**อ่างศิลา**" ที่ปรากฏในแผนที่ฉบับต่างๆ นั้นอยู่ที่ ตำบลท่าเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสระแก้ว ดังนั้น "**ด่านพระ**

---

[๑] พระยาภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล), **เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐** (พระนคร, ๒๔๙๖), หน้า ๑๗.

[๒] ราชบัณฑิตยสถาน, **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๕ ล-ฮ** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๒๑), หน้า.

จารึก" และ "อ่างศิลา" ที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้น ในปัจจุบันจึงน่าจะอยู่ในอำเภอเมือง จังหวัดสระแก้วนั่นเอง

เมื่อผ่านคลองอ่างศิลา เส้นทางเดินทัพได้ไปยังเมืองวัฒนานคร ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่โดยยกฐานะบ้านทุ่งแขยก ขึ้นเป็นเมืองวัฒนานครเพื่อใช้เป็นที่พักกองทัพและเป็นที่สะสมเสบียงอาหารในกองทัพ

๑๓. วัฒนานคร หรือ บ้านทุ่งแขยก และวัดนครธรรม

วัฒนานคร เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในเส้นทางการเดินทัพไทย – กัมพูชา ในช่วงเวลาเดียวกับการยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม และยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี เดิมเมืองวัฒนานครชื่อว่า ทุ่งแขยก แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับชื่อบ้านทุ่งแขยกในแผนที่เส้นทางเดินทัพ "เขมรในนี้" และแผนที่ฉบับอื่นแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับเมืองวัฒนานครจะปรากฏในหลักฐานที่เป็นเอกสารไม่นานนัก แต่จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่า บริเวณอำเภอวัฒนานครนั้นปรากฏร่องรอยว่าเคยมีชุมชนโบราณมาก่อน เช่น ปราสาทบ้านห้วยพะใย ซึ่งเป็นอโรคยศาล หรือ โรงพยาบาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้น

ปราสาทบ้านน้อยห้วยพะใย มีลักษณะเป็นอโรคยศาลา หรือโรงพยาบาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ลักษณะโดยรวมของอาโรคยศาลคือ เป็นปราสาทหันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีปราสาทประธาน ๑ องค์ เพื่ออุทิศถวายให้กับพระไภษัชยคุรุพุทธเจ้า มีบรรณาลัยหันหน้าไปทางทิศตะวันตก ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีโคปุระเฉพาะทิศตะวันออก และมีช่องประตูขนาดเล็กอยู่ทางทิศใต้ของโคปุระด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกกำแพงมีสระน้ำ เช่น ปราสาทตาเมียนโตจ ปราสาทบ้านน้อยห้วยพะใยก็มีลักษณะดังกล่าวเช่นเดียวกัน

บริเวณปราสาทบ้านน้อยห้วยพะใย ยังพบทับหลังหินทรายศิลปะแบบไพรกเมง ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และพบร่องรอยชิ้นส่วนราชยานสำริด ศิลปะขอมสมัยบายน พุทธศตวรรษที่ ๑๘ อีกด้วย

นอกจากนี้ยังพบร่องรอยโบราณสถาน **"อ่างศิลา"** บ้านนางาม หมู่ที่ ๓ ตำบลท่าเกวียน อำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว

แสดงให้เห็นว่าในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มีชุมชนโบราณอยู่ในเขตเมืองวัฒนานครมาก่อน แต่ต่อมาน่าจะได้ร้างไปเนื่องจากภัยสงคราม เนื่องจากตั้งอยู่ในเส้นทางเดินทัพที่พระยาละแวกได้ยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา และจากหลักฐานแสดงว่ามีการกวาดต้อนผู้คนจากบริเวณชายแดนเหล่านี้กลับไปเมืองละแวกด้วย เช่น ในปี พ.ศ. ๒๑๒๕ พระยาละแวก (สมเด็จพระบรม

ราชาที่ ๔ นักพระสัฏฐา) จัดทัพให้ยกมาจับคนบริเวณชายแดนตะวันออกอีกด้วย ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า

"...ศักราช ๘๔๔ มะเมียศก (พ.ศ. ๒๑๒๕) พรญาละแวกแต่งทัพให้มาจับคนปลายด่านตะวันออก..."[๑]

อย่างไรก็ตามด้วยเหตุที่บริเวณนี้ตั้งอยู่ในเส้นทางเดินทัพ จึงปรากฏเรื่องเล่าขานในท้องถิ่นเกี่ยวกับการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช เสด็จยกทัพไปตีเมืองละแวกแล้วได้ผ่านมาบริเวณซึ่งต่อมาเป็นที่ตั้งของวัฒนานครว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชยกทัพมาถึงบริเวณซึ่งปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดนครธรรม (วัดสระลพ) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระน้ำขึ้นสำหรับเลี้ยงกองทัพ ซึ่งก็คือสระลพซึ่งเป็นสระน้ำโบราณ ปัจจุบันอยู่ภายในวัดนครธรรมนั่นเอง

นอกจากนี้ยังพบร่องรอยโบราณสถานที่เรียกกันว่า "ทำนบ" ซึ่งนักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า คือ "ด่านพระทำนบ" ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชยกทัพไปตีเมืองละแวก แต่จากแผนที่เส้นทางเดินทัพ "เขมรในนี้" และแผนที่หมายเลข ๘ แสดงให้เห็นว่า "ด่านพระทำนบ" ตั้งอยู่ใกล้เมืองพระตะบอง[๒]

ดังนั้นโบราณสถาน "ทำนบ" จึงไม่น่าจะเป็น "ด่านพระทำนบ" ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารแต่อย่างใด

การตั้งเมืองวัฒนานคร

หลังรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ไม่ปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงบริเวณเมืองวัฒนานครอีก จนถึงในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้กวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันท์และเมืองขึ้น พร้อมทั้งเมืองอื่นๆ ลงมากรุงเทพฯ แล้วขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่ตามเมืองต่างๆ หลายเมือง ในจำนวนนั้นมีผู้คนชาวเมืองเวียงจันท์ได้มาตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านน้อยใหญ่หลายแห่งในบริเวณบ้านทุ่งแขยก เช่น บ้านพร้าว บ้านพระลพ บ้านเมือง บ้านจิก

---

[๑] อัญชนา จิตสุทธิญาณ และศานติ ภักดีคำ (บรรณาธิการ), **พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ภาษาไทย – เขมร** (กรุงเทพฯ คณะกรรมการสมาคมวัฒนธรรมไทย – กัมพูชา กรมสารนิเทศ กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๖.

[๒] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านทุ่งแขยกขึ้นเป็นเมืองวัฒนานคร ดังที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า (ขำ บุนนาค) ว่า

"...*ได้ยกบ้านเป็นเมืองขึ้นก็หลายตำบล เมืองขึ้นมหาดไทย บ้านกบแจะยกขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม ๑ ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกระบิลบุรี ๑ บ้านหินแร่ยกขึ้นเป็นเมืองอรัญประเทศ ๑ บ้านทุ่งแขยกขึ้นเป็นเมืองวัฒนานคร* ..."[๑]

สันนิษฐานว่า เดิมเจ้าเมือง ยกกระบัตร และกรมการเมืองวัฒนานคร ยังคงมีตำแหน่งขุนนางเป็นแบบเวียงจันท์ เนื่องจากปรากฏชื่อ ผู้ที่ควบคุมไพร่เมืองวัฒนานคร ในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ยังมีตำแหน่งเป็น "*แสนโยธา เพี้ยวงศาคำภา*"[๒] รวมทั้งมีตำแหน่งขุนนางไทยด้วย ดังปรากฏชื่อ "*ขุนรักษ์โยธาลาวเมืองวัฒนานคร*" ในย่อความใบบอกวันเดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีเดียวกัน[๓]

ต่อมาจึงมีการตั้งตำแหน่งขุนนางแบบไทยทั้งหมด โดยปรากฏหลักฐานภายหลังว่า เจ้าเมืองวัฒนานครมีตำแหน่งเป็น พระบริบูรณ์เสบียง ปลัดเมืองมีตำแหน่งเป็น หลวงลำเลียงนิกร และยกกระบัตรมีตำแหน่งเป็น หลวงภรโภชนาดังที่ปรากฏในเอกสารการแต่งตั้งขุนนางไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตอนหนึ่งว่า

"...*ให้หลวงลำเลียงนิกร เปนพระบริบูรณ์เสบียง เมืองวัฒนานคร ขึ้นเมืองปราจีนบุรี ถือศักดินา ๘๐๐ ตั้งแต่ ณ วัน ๔ ฯ๕ ๕ ค่ำ ปีมเมียโทศก ศักราช ๑๒๓๒ เปนวันที่ ๔๒๒ ในรัชกาลปัตยุบันนี้*..."[๔]

บทบาทของเมืองวัฒนานครในสงครามอานามสยามยุทธ์

เมืองวัฒนานคร เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในเส้นทางระหว่างไทย – กัมพูชา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพื่อเป็นจุดพักกำลังพล และเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับส่งไปให้กองทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองพระตะบอง

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘ – ๑๔๙.

[๒] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), หน้า ๖๙๕.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๙๗.

[๔] กรมศิลปากร, **การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕** (กรุงเทพฯ: กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๑๙.

ในสงครามอานามสยามยุทธ์ ได้มีการเกณฑ์คนในเมืองวัฒนานครไปในสงครามครั้งนี้ด้วย ดังที่มีชื่อเมืองวัฒนานคร และกรมการเมืองวัฒนานคร คุมไพร่พลไปเมืองพระตะบอง หลังจากมีข่าวว่าพระองค์อิ่มจับกรมการเมืองพระตะบองหนีไปหาแม่ทัพญวน ตามจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ เหตุการณ์ในปีกุน พงศ. ๒๓๘๒ ดังนี้

"...*หนังสือพระภิรมราชาว่า* ***ได้ให้เจ้าเมือง ยกกระบัตร กรมการเมืองวัฒนานคร คุมไพร่*** *๓๐๐ ปืนคาบศิลา ๑๐๐ (บอก) ยกไป ณ วันเดือนอ้าย แรม ๕ ค่ำ...*

...หมื่นรามว่า คนออกไปรักษาเมืองปัตบอง คนเมืองปราจีน หลวงปลัด ขุนรองปลัด ไพร่ไทย ๑๐ คนเมืองกบินทร์ ขุนชนะไพริน ขุนหมื่น ไพร่ ๕๐ คนเมืองประจันตคาม ขุนจำนง ขุนหมื่น ไพร่ ๖๐ ***คนเมืองวัฒนานคร แสนโยธา เพี้ยวงศาคำภา ไพร่*** *๘๐ (เป็น) ๑๕๐ (รวม) ๒๐๐ คน...*"[๑]

รวมทั้งยังปรากฏในย่อความใบบอก ปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ว่า "...*ใบบอกเจ้าคุณว่า ได้ให้พระพรหมบริรักษ์คุมคนกรุง ๔๔ เมืองกบินทร์ ๒๑๓ เมืองประจันตคาม ๒๔๖* ***เมืองวัฒนานคร ๒๐๐*** *(รวม) ๗๐๓ คนจะได้ยกจากปราจีน ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำให้ไปรักษาเมืองระสือ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะได้ยกจากเมืองกบินทร์ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๗ ค่ำ...*"[๒]

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

"...*ให้จมื่นสรรเพชภักดีมีหนังสือไปถึงพระยาราชโยธาให้เร่งรัดพระกำแหงมหิมา หลวงภักดีเดชะ ให้ยกคนที่กลับมาเมื่อปราจิณ เมืองกระบินทร์ เมืองประจันตคาม* ***เมืองวัฒนานคร*** *กลับออกไปเมืองพนมเป็ญ...*"[๓]

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า เมืองวัฒนานคร เป็นเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเกิดจากการที่มีชาวเวียงจันท์อพยพเข้ามาตั้งชุมชนหลายหมู่บ้าน จึงมีการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองสำหรับผลิตเสบียงอาหารและเป็นที่พักในการเดินทางในระหว่างการเดินทัพ และลำเลียงเสบียงอาหารและยุทโธปกรณ์ไปยังเมืองพระตะบอง ในสงครามอานามสยามยุทธ์นั่นเอง

วัดนครธรรม และหลวงพ่อขาวพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองวัฒนานคร

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕๕.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕๘.

[๓] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๔.

วัดนครธรรมตั้งอยู่กลางหมู่บ้าน ๕ หมู่บ้าน คือ บ้านสระลพ บ้านเมือง บ้านจิก บ้านพร้าว และบ้านตลาดวัฒนานคร เดิมชื่อว่า "วัดสระลพ" ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดนครธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ ในสมัยที่พระครูวิวัฒน์นครธรรม เป็นเจ้าอาวาส[๕]

สาเหตุที่วัดแห่งนี้มีชื่อเดิมว่า "วัดสระลพ" นั้นพระครูวัฒนานครกิจ เจ้าอาวาสวัดนครธรรม ได้เล่าว่า ในวัดแห่งนี้มีสระน้ำโบราณ ซึ่งชาวบ้านเล่ากันว่า เป็นสระน้ำที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นเพื่อเป็นแหล่งน้ำสำหรับไพร่พล ในคราวยกทัพไปตีเมืองละแวก ในปี พ.ศ. ๒๑๓๖ ปัจจุบันสระโบราณแห่งนี้ยังคงอยู่[๖]

ต่อมาเมื่อมีการปฏิสังขรณ์วัดสระลพขึ้นใหม่ และมีการสร้างอุโบสถแล้ว แต่ยังไม่มีพระพุทธรูปเป็นประธานในอุโบสถ จึงได้อัญเชิญพระพุทธรูปที่ชาวบ้านเรียกว่า "หลวงพ่อขาว" หรือ "หลวงพ่อปูน" ซึ่งเป็นพระพุทธรูปในอุโบสถวัดร้างบ้านจิก มาประดิษฐานที่อุโบสถวัดนครธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

หลวงพ่อขาวมีประวัติว่า เมื่อชาวเวียงจันท์มาตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านต่างๆ เช่น บ้านพร้าว บ้านสระลพ บ้านเมือง และบ้านจิกนั้น แต่ละหมู่บ้านก็ได้มีการสร้างวัดของตนขึ้น เช่น บ้านจิกได้สร้างวัดบ้านจิก (ไม่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบัน) บ้านพร้าวได้สร้างวัดบ้านพร้าว (ปัจจุบันเป็นที่ตั้งโรงเรียนบ้านพร้าว) บ้านเมืองได้สร้างเสาหลักเมือง (ปัจจุบันยังคงมีอยู่)

สำหรับที่บ้านจิกนั้น ชาวบ้านได้สร้างวัดบ้านจิกขึ้นแล้วสร้างพระพุทธรูปด้วยปูนขาว โดยมีพระภิกษุชาวเวียงจันท์เป็นประธาน เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง ๑๓๐.๕ ซม. สูง ๑๕๕ ซม. แล้วอัญเชิญเป็นประธานในอุโบสถ ชาวบ้านเรียกกันว่า "หลวงพ่อปูน"

ต่อมาวัดบ้านจิกไม่มีพระภิกษุจำพรรษาจึงกลายเป็นวัดร้าง ไม่มีสิ่งก่อสร้างใดๆ เหลืออยู่นอกจากหลวงพ่อข่วอยู่กลางป่า ต่อมาเมื่อชาวบ้านสระลพได้บูรณะวัดนครธรรมในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้มีการสร้างอุโบสถ แต่ไม่มีพระประธาน จึงได้อัญเชิญหลวงพ่อขาวจากวัดบ้านจิกมาประดิษฐานที่วัดนครธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘[๗]

ด้วยเหตุนี้ "หลวงพ่อขาว" จึงเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ประจำวัดนครธรรม ในอำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว และมีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก สืบมาจนถึงปัจจุบัน

---

[๕] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ พระครูวัฒนานครกิจ เจ้าอาวาสวัดนครธรรม เมื่อ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

[๖] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ พระครูวัฒนานครกิจ เจ้าอาวาสวัดนครธรรม เมื่อ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

[๗] กำหนดการจัดงานนมัสการพระบรมสารีริกธาตุและปิดทองพระพุทธศากยมุนีศรีบูรพา (หลวงพ่อขาว) (สระแก้ว: วัดนครธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐.

หลังจากเมืองวัฒนานคร หรือปัจจุบันคืออำเภอวัฒนานคร จังหวัดสระแก้ว กองทัพของเจ้าพระยาบดินเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้เดินทัพต่อไปยังเมืองอรัญประเทศ ซึ่งปัจจุบันเป็นพรมแดนไทย – กัมพูชา เพื่อเข้าสู่ประเทศกัมพูชา

๑๔. อรัญประเทศ และคลองพรหมโหด พรมแดนไทยกัมพูชา

อรัญประเทศ เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ในเส้นทางการเดินทัพไทย – กัมพูชา ในช่วงเวลาเดียวกับการยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม และยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี เดิมเมืองอรัญประเทศชื่อว่า **"บ้านหินแร่"** ซึ่งเป็นชื่อที่ปรากฏในแผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[๑] และแผนที่ฉบับที่ ๘ แผนที่ทั้งสองฉบับนี้เป็นแผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชา ได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"บ้านหินแร่"** ไว้อย่างชัดเจน

แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงต้นรัชกาลที่ ๓ "บ้านหินแร่" ยังคงมีฐานะเป็นหมู่บ้านเท่านั้น ยังไม่ได้ยกฐานะเป็นเมืองอรัญประเทศแต่อย่างใด

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ หลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้กวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันท์และเมืองขึ้น พร้อมทั้งเมืองอื่นๆ ลงมากรุงเทพฯ แล้วขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อยู่ตามเมืองต่างๆ หลายเมือง ในจำนวนนั้นได้มีการอพยพมาตั้งอยู่บริเวณบ้านหินแร่

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหินแร่ขึ้นเป็นเมืองอรัญประเทศ ดังที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ได้ยกบ้านเป็นเมืองขึ้นก็หลายตำบล เมืองขึ้นมหาดไทย บ้านกบแจะยกขึ้นเป็นเมืองประจันตคาม ๑ ยกด่านหนุมานขึ้นเป็นเมืองกระบิลบุรี ๑ บ้านหินแร่ยกขึ้นเป็นเมืองอรัญประเทศ ๑ บ้านทุ่งแขยกขึ้นเป็นเมืองวัฒนานคร ..."[๒]

สำหรับตำแหน่งเจ้าเมืองอรัญประเทศนั้น ปรากฏหลักฐานในเวลาต่อมาว่า เจ้าเมืองมีราชทินนามว่า "พระเหี้ยมใจหาญ" ปลัดมีราชทินนามว่า "หลวงชาญไชยยุทธ" ดังปรากฏในหนังสือเรื่องการแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า

---

[๑] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๘ – ๑๔๙.

"...ให้หลวงชาญไชยยุทธ ปลัด เปนพระเหี้ยมใจหาญ ผู้ว่าราชการเมืองอรัญประเทศ ขึ้นเมืองปราจีนบุรี ถือศักดินา ๘๐๐..."[๕]

เมืองอรัญประเทศในสงครามอานามสยามยุทธ์

เมืองอรัญประเทศ เป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในเส้นทางระหว่างไทย – กัมพูชา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพื่อเป็นจุดพักกำลังพล และเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำหรับส่งไปให้กองทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่เมืองพระตะบอง ดังที่ปรากฏในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ เหตุการณ์ในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ ฉบับที่ ๒ เรื่อง "ตราตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เรื่องพระยาพิบูลย์ยกมาติดตามพระยาสังคโลกฯ มีกล่าวถึงการตั้งทำนาที่เมืองอรัญประเทศว่า

"...ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกจัดแจงครอบครัวผ่อนปรนเข้ามาตั้งเหย้าเรือนเสียให้สำเร็จ ตามซึ่งทรงพระราชดำริดำรัสสั่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกออกมาแต่เดิม ที่บ้านเมืองใดมีเสบียงอาหารอยู่ พอจะพักครอบครัวอาศัยเสบียงอาหารไว้ได้บ้างมากน้อยเท่าใด ก็ให้ผ่อนปรนเอาไว้ให้พอกับเสบียงอาหาร อย่าให้ครอบครัวอดอยาก จะเอานาเมืองอรัญประเทศได้เท่าใด ก็ให้จัดเอาเข้ามาจัดแจงเหย้าเรือนให้ครอบครัวนายไพร่อยู่ให้เป็นพวกภูมิถิ่นฐานทันทำไร่นา ...กับให้จัดหาข้าวเสบียงไว้ที่เมืองอรัญประเทศ ให้พอครอบครัวรับพระราชทานได้ทั้งปี..."[๖]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับความสำคัญของเมืองอรัญประเทศในฐานะเมืองที่ผลิตข้าวสำหรับส่งให้กองทัพในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ในรัชกาลที่ ๓ เหตุการณ์ปี พ.ศ. ๒๓๗๗ ฉบับที่ ๑๒ "ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)" กล่าวถึงการไปขนข้าวจากเมืองอรัญประเทศว่า

"...อนึ่งข้าวสารเมืองปราจิม เมืองอรัญขนส่งมา ณ เมืองปัตบอง รายขุนแก้วคุมมา ๔ เกวียน ตวงได้ ๓ เกวียน ๖๒ สัด รายเสมียนส่งคุมมา ๒๕ เกวียน ๑๐ สัด ตวงได้ ๒๗ เกวียน ๑๐ สัด รายเกณฑ์ช้างในหลวงอินทคชลักษณ์ไปขนเมืองอรัญมา ตวงได้ ๖ เกวียน ๔๑ สัด รายหลวงยศกำแหงคุมเรือไปบรรทุกเมืองอรัญ ตวงได้ ๑๑ เกวียน ๔๑ สัด..."[๗]

---

[๕] กรมศิลปากร, **การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕** (กรุงเทพฯ: กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๕๑.

[๖] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๒๒.

[๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๔๗.

อย่างไรก็ตามต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการปักปันเขตแดนไทย – ฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๔๔๙ ทำให้ตัวเมืองอรัญประเทศเก่า (บ้านหินแร่) อยู่ในเขตประเทศกัมพูชา และได้มีการย้ายเมืองอรัญประเทศมาตั้งที่ตัวเมืองอรัญประเทศในปัจจุบันเรียกว่า "อรัญประเทศใหม่" ซึ่งเดิมเป็นชุมชนชาวเวียงจันท์ที่อพยพเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่นเดียวกัน แต่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ริมคลอง "พรมโหด" เรียกกันว่า "บ้านอรัญทุ่งแค"

เมืองอรัญประเทศใหม่ในหลักฐานโบราณคดี

บริเวณที่เป็นที่ตั้งของเมืองอรัญประเทศใหม่ ซึ่งมีคลองพรหมโหดไหลผ่านนั้น ถือเป็นบริเวณที่มีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ ได้แก่ เมืองไผ่ โดยมีร่องรอยหลักฐานที่สำคัญ คือ ร่องรอยคูน้ำคันดินทรงกลมขนาดใหญ่ใกล้ห้วยพะไยที่หนองหอย และเมืองไผ่ซึ่งเป็นเมืองโบราณทรงกลมรี และพบศิลาจารึกด้วย แสดงให้เห็นถึงหลักฐานการเป็นเมืองที่พบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีร่วมสมัยกับรัฐทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทย

ปราสาทเมืองไผ่ ปราสาทเมืองไผ่เป็นโบราณสถานที่มีความเก่าแก่ร่วมสมัยกับเมืองพระศรีมโหสถ สันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ตัวเมืองไผ่เป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองเป็นวงกลมรี ปัจจุบันคันดินดังกล่าวได้กลายเป็นถนนเข้าสู่เมืองไผ่ โบราณสถานที่สำคัญของเมืองไผ่คือปราสาทกลางเมืองมีปราสาทก่อด้วยอิฐ ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลง มีประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออก นอกจากนี้เมืองไผ่ยังพบทับหลังหินทรายศิลปะขอมแบบเกาะแกร์ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ อีกด้วย

อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาเดียวกับชุมชนที่ร่วมสมัยกับทวารวดีที่พบในจังหวัดสระแก้วดังที่กล่าวมา ยังพบว่า ในบริเวณใกล้เคียงกับอรัญประเทศพบร่องรอยการติดต่อกับรัฐเจินล่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ด้วย ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดี และหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรโดยเฉพาะได้พบศิลาจารึกของพระเจ้ามเหนทรวรมัน และจารึกของพระเจ้าภววรมันที่ ๒ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒

ปราสาทเขาน้อย ตั้งอยู่บนยอดเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว เป็นปราสาทอิฐ ๓ หลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก แผนผังของปราสาททั้งสามหลังไม่ได้เรียงเป็นแนวตรงกัน สันนิฐานว่าอาจเนื่องมาจากสร้างไม่พร้อมกัน หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความเก่าแก่ของปราสาทเขาน้อย ว่าน่าจะมีอายุในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คือทับหลังที่ร่วมสมัยกับศิลปะขอมแบบสมโบร์ไพรกุก และศิลปะขอมแบบไพรเกมง และยังพบศิลาจารึกปราสาทเขาน้อย เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ซึ่งจารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๐ ในรัชกาลพระเจ้าภววรมันที่ ๒ อย่างไรก็ตามปราสาทหลังนี้อาจมีความสืบเนื่องต่อมาและถูกปฏิสังขรณ์ในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ร่วมสมัยกับศิลปะขอมแบบกุเลน

นอกจากนี้หลักฐานที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในบริเวณใกล้เคียงกับอำเภออรัญประเทศ คือ โบราณสถาน โดยเฉพาะปราสาทหินและแหล่งตัดหิน ที่แสดงถึงร่องรอยอิทธิพลวัฒนธรรมขอม โบราณสมัยพระนคร โดยเฉพาะที่สำคัญ เช่น ปราสาทสด็กก๊อกธม อำเภอโคกสูง ปราสาทบ้านน้อย ห้วยพะใย อำเภอวัฒนานคร และแหล่งตัดหินทัพไทย อำเภอตาพระยา เป็นต้น

ปราสาทสด็กก๊อกธม เป็นปราสาทหินที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัดสระแก้ว ตั้งอยู่ที่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว ปราสาทนี้มีความสำคัญเนื่องจากมีแนวถนนเชื่อมต่อมาจากเมืองพระนคร ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ในจังหวัดเสียมเรียบ ประเทศกัมพูชา นอกจากนี้ยังอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับปราสาทและแหล่งโบราณสถานอื่นๆ ที่มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรโบราณ

ปราสาทสด็กก๊อกธม ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกสด็กก๊อกธมว่า ภัทรนิเกตน เป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดูที่สร้างขึ้นโดยพราหมณ์ที่สืบสายจากตระกูลของพราหมณ์ศิวไกวัลยะซึ่งเป็นพราหมณ์ผู้ทำพิธีสถาปนาพระเทวราชให้กับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จึงมีพระราชโองการว่าพราหมณ์ที่สามารถทำหน้าที่บูชาพระเทวราชได้มีแต่พราหมณ์ในตระกูลศิวไกวัลยะเท่านั้น นอกจากนี้ยังพระราชทานที่ดินบริเวณเมืองรังสี (สดกรังสี) ให้แก่พราหมณ์ในตระกูลนี้ ที่ดินดังกล่าวคือบริเวณที่ตั้งของปราสาทสด็กก๊กธมในปัจจุบันและบริเวณโดยรอบนั่นเอง

ปราสาทสด็กก๊อกธมที่เห็นในปัจจุบัน เป็นปราสาทที่บูรณะขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ แห่งเมืองพระนครศรียโศธรปุระ ในปี พ.ศ. ๑๕๘๕ โดยได้มีการสร้างศิลาจารึกสำคัญไว้ด้วย คือ จารึกสด็กก๊อกธมซึ่งเป็นหลักฐานที่สำคัญในการเรียงลำดับพระนามของกษัตริย์กัมพูชาสมัยพระนคร โดยเริ่มตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จนถึงรัชกาลพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน

ปราสาทสด็กก๊อกธมเป็นปราสาทที่สร้างขึ้นจากหินทรายและศิลาแลง มีสิ่งก่อสร้างสำคัญ ได้แก่ แนวกำแพงชั้นนอกก่อด้วยศิลาแลง ทางเข้าหลักอยู่ทางทิศตะวันออกซึ่งมีการทำเป็นโคปุระขนาดใหญ่ แกะสลักจากหินทราย ระเบียงคดชั้นในก่อด้วยศิลาแลงและหินทราย มีบรรณาลัยหรือหอสมุด ซึ่งใช้เป็นที่เก็บคัมภีร์ทางศาสนา และปรางค์ประธาน หรือปราสาทประธาน

ปราสาทประธานของปราสาทสด็กก๊อกธมเป็นปราสาทองค์เดียวก่อด้วยหินทราย ฐานก่อด้วยศิลาแลง ทางเดินและโดยรอบมีการปักเสานางเรียงจำนวน ๑๘ ต้น ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของปราสาทแห่งนี้ เพื่อบ่งบอกเขตศักดิ์สิทธิ์ ภายในคฤหครรภะ หรือห้องในปราสาทประธานเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์ ซึ่งปัจจุบันเหลือแต่ฐาน นอกจากนี้ยังมีท่อโสมสูตรทางด้านทิศเหนือของปราสาทประธานสำหรับรับน้ำศักดิ์สิทธิ์ จากห้องคฤหครรภะออกสู่ภายนอกอีกด้วย

จากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมและลวดลายการแกะสลักที่พบ จึงสามารถกำหนดอายุศิลปะที่ปราสาทสด็กก๊อกธมได้ว่า เป็นศิลปะขอมแบบบาปวน สันนิษฐานว่าปราสาทแห่งนี้มีอายุอยู่ใน

ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ สอดคล้องกับหลักฐานในศิลาจารึกที่ระบุว่าปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นในรัชกาลพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒ นั่นเอง

อรัญประเทศใหม่ และคลองพรหมโหดในสงครามอานามสยามยุทธ์

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีต่างๆ ที่กล่าวมา แสดงให้เห็นว่า ดินแดนบริเวณที่ตั้งของอรัญประเทศนั้น มีเป็นที่ตั้งของชุมชนมาตั้งแต่สมัยโบราณ สืบเนื่องต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งบริเวณอรัญประเทศใหม่และคลองพรหมโหดอยู่นอกด่านพระจารึก จึงไม่ได้มีการกล่าวถึงมากนัก มีเพียงคลองพรหมโหดเท่านั้นที่มีปรากฏหลักฐานต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

คลองพรหมโหดในปัจจุบันเป็นพรมแดนไทย – กัมพูชา ถือว่าเป็นคลองที่มีปรากฏชื่อในเอกสารโบราณต่างๆ ตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น แผนที่เดินทัพสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับที่ ๗ **"เขมรในนี้"**[•] และแผนที่ฉบับที่ ๘ ซึ่งได้แสดงตำแหน่งที่ตั้งของ **"คลองพรมโหด"** ไว้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ได้กล่าวถึงคลองพรหมโหดไว้ด้วย เช่น เหตุการณ์ในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ฉบับที่ ๑ ย่อความใบบอกต่างๆ มีการกล่าวถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพออกไปถึงพรหมโหดก็ได้มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ดังความในจดหมายเหตุว่า *"...บอกเจ้าคุณว่า ยกไปถึงพรมโหฎ วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ..."*[๒] เป็นต้น

สำหรับบ้านอรัญทุ่งแค ริมคลองพรหมโหด ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองอรัญประเทศใหม่ หรืออำเภออรัญประเทศในปัจจุบันนั้น มีประวัติเล่ากันว่า

ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ ชาวเวียงจันท์กลุ่มหนึ่งมีพระภิกษุชื่ออาจารย์สาระบุตรเป็นหัวหน้าได้อพยพเข้ามาถึงบ้านท่าสวาย (เมืองศรีโสภณ) เพื่อตั้งบ้านเรือน แต่อาจารย์สาระบุตรเห็นว่าทำเลไม่เหมาะสม จึงพยายามหาที่อยู่ใหม่ มาพบว่าที่ริมคลองพรหมโหดฝั่งซ้ายมีทุ่งหญ้าไม่กว้างนัก มีต้นแคฝอยขึ้นอยู่และมีป่าดงดิบเหมาะแก่การเพาะปลูกจึงพากันอพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่แห่งใหม่ เรียกว่า "บ้านอรัญทุ่งแค"

[•] Santanee Phasuk and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand** (Bangkok: River Books, 2006), pp. 114-115, 124-125.

[๒] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕๕.

จากนั้นจึงได้มีการฝังเสาหลักเมืองไว้กลางเมืองใกล้ต้นไทรใหญ่ ห่างจากต้นไทรประมาณ ๓ เมตร เสาหลักเมืองในขณะนั้นเป็นเสาไม้แก่นถากเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าขนาด ๑๒ นิ้ว คูณ ๑๒ นิ้ว สูงพ้นดินประมาณ ๑ ศอก หัวเสาเรียวแหลม จากนั้นปลูกโรงกันแดดกันฝนตีราวไม้กั้นทั้ง ๔ ด้าน หลังคามุมหญ้าคา ซึ่งปัจจุบันคือที่ตั้งของศาลเจ้าพ่อหลักเมือง

นอกจากนี้ยังได้มีการตั้งศาลเจ้าพ่อหอสูงใกล้กับคลองพรหมโหด ทางด้านตะวันออกของหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าว่า เจ้าพ่อหอสูงนั้นบรรพบุรุษที่อพยพมาได้อัญเชิญมาในคราวที่อพยพ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “เจ้าพ่อน้ำเที่ยง” ชาวเมืองอรัญประเทศนับถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำเมืองอรัญประเทศที่จะมีการสักการะบูชาทุกปี

ด้วยเหตุนี้ปัจจุบันเมืองอรัญประเทศใหม่ จึงเป็นที่ตั้งของเมืองอรัญประเทศ และได้มีฐานะเป็นอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว สืบมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งถือว่าเป็นประตูสู่ประเทศกัมพูชา เพราะเป็นที่ตั้งของด่านคลองลึก ซึ่งเป็นพรมแดนประเทศไทย - ประเทศกัมพูชา

บทที่ ๖
สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

เมื่อศึกษาเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในสงครามอานามสยามยุทธ์ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า และหลักฐานทางโบราณคดีแล้ว สามารถอภิปรายผลการศึกษาได้ดังนี้

อภิปรายผล

สงครามอานามสยามยุทธ์ เป็นผลกระทบโดยตรงจากการแทรกแซงของเวียดนามที่มีต่อลาว และเป็นผลมาจากการแทรกแซงของเวียดนามต่อกัมพูชาในสมัยรัชกาลที่ ๒ จากนั้นเวียดนามพยายามเข้าปกครองแผ่นดินกัมพูชาโดยให้ข้าหลวงแคว้นโคชินจีนมีอำนาจทั้งการทหารและพลเรือนเหนือแผ่นดินกัมพูชาทั้งหมด รวมทั้งให้เกณฑ์ชาวกัมพูชาขุดคลองจากเมืองม็วตจรุ๊ก (โจฎก) ไปเมืองเปียม (เมืองบันทายมาศหรือเมือง ฮาเตียน) แล้วยึดครองดินแดนของกัมพูชาซึ่งอยู่ปากแม่น้ำโขงทั้งหมด ส่วนไทยยังคงดูแลเฉพาะดินแดน ๓ เมืองที่ไทยได้ให้มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ คือ เมืองพระตะบอง เมืองเสียมเรียบ และเมืองศรีโสภณ

จนกระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังเสร็จสงครามปราบเจ้าอนุวงศ์ ไทยไม่พอใจเวียดนามที่เข้าแทรกแซงการปกครองเวียงจันท์ของราชสำนักไทยในเวลานั้น ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ ปรากฏว่าได้เกิดการกบฏของเวียดนามในเมืองไซ่ง่อน (ไพรนคร) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็นแม่ทัพยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนโดยยกเป็นทัพบกเข้ามากัมพูชา เพื่อบรรจบกับทัพเรือซึ่งเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นแม่ทัพ สงครามครั้งนี้ยืดเยื้อกว่า ๑๕ ปี

ในที่สุดตกลงกันว่าทั้งไทยและเวียดนามยอมรับนับถือให้สมเด็จพระหริรักษ์รามา เป็นพระมหากษัตริย์เขมร ขึ้นตรงต่อไทยแต่ให้ส่งบรรณาการแก่เวียดนาม หลังจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาได้ดำเนินต่อไปด้วยดี ประเทศกัมพูชามีสงบสุขภายหลังสงครามที่ยาวนาน ซึ่งได้ทำให้เกิดสภาวะบ้านแตกสาแหรกขาด พระพุทธศาสนาถูกทำลายก็ได้มีการรื้อฟื้นขึ้นใหม่ ดังนั้นไทยกับกัมพูชาจึงดำรงความสัมพันธ์ที่ดีนี้มาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้วยเหตุที่มีศึกสงครามตลอดระยะเวลากว่า ๑๕ ปี เส้นทางที่ใช้ในการเดินทัพทางบกของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงมีความสำคัญ เพราะใช้เป็นเส้นทางลำเลียงไพร่พล

เสบียงอาหาร และยุทโธปกรณ์ต่างๆ ไปยังเมืองพระตะบองซึ่งเป็นที่ตั้งทัพใหญ่ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา

จากการศึกษาพบว่า เส้นทางที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ใช้เป็นหลัก คือ เส้นทางจากเมืองปราจีนบุรี ไปยังเมืองพระตะบอง ซึ่งทำให้มีการพัฒนาเส้นทาง เช่น มีการขุดคลองแสนแสบ และมีการขุดคลองลัดเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ปากน้ำโยทะกา รวมทั้งมีการตั้งเมืองขึ้นใหม่ตามรายทาง

โดยอาศัยชาวลาวจากเมืองเวียงจันท์ และหัวเมืองใกล้เคียงที่ถูกกวาดต้อนมาหลังสงครามคราวปราบเจ้าอนุวงศ์ มาตั้งเป็นเมืองขึ้นตามรายทาง ได้แก่ ยกด่านกบแจะเป็นเมืองประจันตคาม ยกด่านหนุมานเป็นเมืองกบินทร์บุรี ยกบ้านทุ่งแขยกเป็นเมืองวัฒนานคร ยกบ้านหินแร่เป็นเมืองอรัญประเทศ แล้วแต่งตั้งให้หัวหน้าชุมชนนั้นมีฐานะเป็นเจ้าเมือง เช่น พระภักดีเดชะ (ท้าวอุเทน) เป็นเจ้าเมืองประจันตคาม พระยากำแหงมหิมา (ท้าวฟอง) เป็นเจ้าเมืองกบินทร์บุรี เป็นต้น ทำให้เกิดเมืองใหม่ตามภาคตะวันออกตามเส้นทางนี้ไปจนถึงชายแดนกัมพูชา อันส่งผลให้เกิดความเจริญเป็นบ้านเป็นเมืองสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังพบว่า นอกจากเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่แล้ว ในเส้นทางเดินทัพในแต่ละจุดที่สำคัญมักปรากฏสถานที่และเรื่องราวการเล่าขานที่เกี่ยวข้องกับการเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สืบมาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ วัดเทพลีลา ในคลองแสนแสบ คลองขุดเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ปากน้ำโยทะกา วัดแจ้งและวัดโรงเกวียน ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างที่เมืองปราจีนบุรี วัดทัพช้าง ที่พักทัพช้างของเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองประจันตคาม วัดหลวงบดินทรเดชา และวัดพระยาทำที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างไว้ที่เมืองกบินทร์บุรี ตลอดจนสถานที่สำคัญอื่นๆ เช่น ด่านพระปรง ด่านพระจารึก เมืองวัฒนานครและวัดนครธรรม รวมทั้งเมืองอรัญประเทศใหม่ซึ่งมีตำนานเกี่ยวกับศาลหลักเมืองและเจ้าพ่อศาลสูง เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ควรมีการศึกษาเส้นทางเดินทัพของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงผเสนี) ในดินแดนประเทศกัมพูชา ซึ่งจะช่วยทำให้เกิดความเข้าใจเส้นทางการติดต่อระหว่างไทย – กัมพูชาในสมัยโบราณได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

เอกสารตัวเขียน

บัญชีหางว่าวจำนวนพระสงฆ์ที่จำพรรษาที่ขึ้นคณะกลาง ๒๐ วัด. สมุดไทยดำ เส้นดินสอ เลขที่ ๐๐๓. วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๑ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑) เลขที่ ๑ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๖ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๖) เลขที่ ๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๘) เลขที่ ๖ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๑ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๙ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๙) เลขที่ ๙ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๒๗ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒๗) เลขที่ ๒๗ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๐ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๐) เลขที่ ๓๐ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๔ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๓๘ (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๓๘) เลขที่ ๓๘ ตู้ ๑๐๘ มัดที่ ๕ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๔๘๒.

เอกสารฉบับพิมพ์

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

กำหนดการจัดงานนมัสการพระบรมสารีริกธาตุและปิดทองพระพุทธศากยมุนีศรีบูรพา (หลวงพ่อขาว). สระแก้ว: วัดนครธรรม, ๒๕๕๖.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค ๑.** พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔.** พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ. **ความยอกย้อนของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.** กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๙.

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย. **คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง.** กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๓๔.

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๔.

คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑.** พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑.

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.** กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘.

โคลงภาพพระราชพงศาวดาร. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๓. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๓.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๓ จ.ศ. ๑๑๗๑ – ๑๑๗๔. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

จันทร์ฉาย ภัคอธิคม (บรรณาธิการ). **กรุงศรีอยุธยาในหลักฐานสเปน.** กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ฯ, ๒๕๓๒.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ.** พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๖.

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกและแม่ทัพใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓. กรุงเทพฯ: บริษัทสินธนา ก๊อปปี้ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๓๙.

เฉลิม ยงบุญเกิด. **บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเจินละ.** พระนคร โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๐.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **ชีวิตและงานของสุนทรภู่.** กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๑๘.

ทองสืบ ศุภะมาร์ค. **พระราชพงศาวดารเขมร**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๖.

ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓ ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕.

ทำวัตรสวดมนต์ (แปล) กับหลวงปู่ห้าแผ่นดิน วัดพระยาทำ อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี. ม.ป.ท. ๒๕๕๖.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๖.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๓๘.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๘.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ กรมพระยา และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๒๖**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.

นิมิตอักษร พุทธ์ นนทกระกูล เสนาลักษณ์ กรมพระอาลักษณ์, พระ. **พระราชพงษาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รวม ๓ ภาค**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๕.

นิราศทัพเวียงจันท์. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑. กรุงเทพฯ กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

ประชุมพงศาวดารภาค ๔. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๕๘.

ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณณกะ ภาค ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสองค์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๕๓, หน้า ๒๘ — ๒๙.

ประภากร (จิตร ภูมิศักดิ์). "อิทธิพลทางวัฒนธรรมของไทยที่มีต่อเขมรในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา," **รวมบทความประวัติศาสตร์** ฉบับที่ ๒๐ พุทธศักราช ๒๕๔๑ หน้า ๕๔.

ประวัติวัดอุดมวิทยาราม (วัดโรงเกวียน) ที่พระอธิการบุญชอบ ปุญฺญกาโม เจ้าอาวาสวัดอุดมวิทยาราม รวบรวมและพิมพ์ไว้เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

พ. ณ ประมวญมารค. **กำศรวญศรีปราชญ์นิราศนรินทร์**. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๒.

พนรัตน์, สมเด็จพระ. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา และจุลยุทธการวงศ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ภักดีภูธร (ชื่น ภักดีกุล), พระยา. **เรื่องการเดินทาง คราวไปราชการปักปันเขตแดนสยามกับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐**. พระนคร, ๒๔๕๖.

เมืองศรีมโหสถ. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๓.

ยอร์ช เซเดส์ไ **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๒ จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยอยุธยา โคลงยวนพ่าย**. กรุงเทพฯ ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔.

_____. **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๕ ฉ-ฮ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๒๑.

ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแปลใหม่. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **อาจารยบูชา**. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๕๒.

วีรวัลย์ งามสันติกุล (บรรณาธิการ). **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ เยเรเมียส ฟาน ฟลีต และผลงานคัดสรร พลตรีหม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒย์ เกษมศรี นักประวัติศาสตร์อาวุโสดีเด่น**. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๒.

ศานติ ภักดีคำ. **เขมร "ฉกสยาม"**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๒.

_____. **เขมรรบไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๔.

_____. "ชุมชนเขมรในประเทศสยาม (๕)," **สยามรัฐฐสัปดาห์วิจารณ์** ปีที่ ๔๗ ฉบับที่ ๓ วันอาทิตย์ที่ ๑๘ - วันเสาร์ที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๓, หน้า ๕๓.

_____. "อธิบายศัพท์: เสียมเรียบ ชื่อนี้แปลว่าอะไร? ใครเรียก?," **วารสารไทย** ปีที่ ๓๑ ฉบับที่ ๑๑๓ มกราคม – มีนาคม ๒๕๕๓, หน้า ๘๑ – ๘๔.

ศิลปากร, กรม. **กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ – ๕**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๗.

_____. **การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕**. กรุงเทพฯ: กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

_____. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๕.

_____. **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**. พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๕.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๓.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๓๓.

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๔.

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไอเดียร์สแควร์, ๒๕๓๕.

_____. **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลีต (วัน วลิต)**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

_____. **ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา**. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๓

_____. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๔**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

_____. **ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ (จารึกวัดศรีชุม)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๗.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ – ๒๔๖๐. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๔๕.

สันต์ ท. โกมลบุตร. **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. กรุงเทพฯ ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

สำนักงานสร้างเสริมเอกลักษณ์ของชาติ. **จินดามณี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๓.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **ชื่อบ้านนามเมืองจังหวัดปราจีนบุรี**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๐.

เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโคลง นิราศฉะเชิงเทราพระนิพนธ์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

อัญชนา จิตสุทธิญาณ และศานติ ภักดีคำ (บรรณาธิการ). **พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ภาษาไทย – เขมร**. กรุงเทพฯ คณะกรรมการสมาคมวัฒนธรรมไทย – กัมพูชา กรมสารนิเทศ กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๒.

อานามสยามยุทธ. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

อุไรศรี วรศะริน. **จารึกนครวัดสมัยหลังเมืองพระนคร ค.ศ. ๑๕๖๖-ค.ศ. ๑๗๔๗**. กรุงเทพฯ:จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๔๒.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

ตฺรึง งา. **ปฺรวตฺติสาสตฺรแขฺมร**. ภนฺมฺเพญ, ๑๙๗๓.

พฺระราชพงฺสาวตารเขฺมร. J.S.R.C., 1987.

พุทฺธสาสนบณฺฑิตฺย. **ปฺรชุมเรืองเพฺรงแขฺมร ภาค ๘**. ภฺนำเพญ: พุทฺธสาสนบณฺฑิตฺย, ๒๕๑๕.

ม. ตราเณ. **พฺระราชพงฺสาวตารนครแขฺมร ตามสาสฺตฺราบุราณ**. ภฺนำเพญ: คีน บุนถน, ๒๐๐๐.

มก ภีน. "จฺบาบ่" พฺระราชพงฺสาวตารปฺรเทสกมฺพุชา," **สมฺมหกมฺมอกฺสรสาสฺตฺรแขฺมร โอทิสชุน สาสฺตฺราจารฺยเกง วาน่สาก่**. ภฺนำเพญ: บณฺฑาคารองฺคร, ๒๐๐๖.

รส่ จนฺทฺราบุตฺร, **ปฺรวตฺติสาสฺตฺรแขฺมร, ภาคที ๑ (ภาคเรืองเพฺรงนิทาน นิง ตามรยะสิลาจาริก)**. Paris: L'Harmattan, 1997.

ลาง หาบ่อาน. **การสิกฺสาปฺรวตฺติอกฺสรสาสฺตฺรแขฺมรสมัยนครภฺนำฎล่สมัยอุฎงฺค**. ภฺนเพญ: คิม-เอง, ๒๕๑๑

เอง สุต. **เอกสารมหาปุรสแขฺมร ภาคที ๑ – ๒**. ภฺนำเพญ: บณฺฑาคารไตฺรรตน์, ๑๙๖๙.

เอง สุต. **เอกสารมหาปุรสแขฺมร ภาคที ๓ – ๔**. ภฺนำเพญ: บณฺฑาคารไตฺรรตน์, ๑๙๖๙.

เอง สุต. **เอกสารมหาปุรสแขฺมร ภาคที ๕ – ๖ – ๗**. ภฺนำเพญ: บณฺฑาคารไตฺรรตน์, ๑๙๖๙.

Bastain, Adolf . **A Journey in Siam (1863)**. Bangkok: White Lotus, 2005.

KHIN SOK **Chroniques Royales du Cambodge (de Bañā Yāt à la Prise de Lańvaek de 1417 à 1595)**. Paris: EFEO, 1988.

MAK PHOEUN. **Chroniques Royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramarājā Ier)**. Paris: EFEO, 1984,

MAK PHOEUN, **Chroniques Royales du Cambodge (Des 1594 à 1677)**. Paris: EFEO, 1981.

MAK PHOEUN. **Historie du Cambodge de la fin du XVIe siècle au début du XVIIIe**. Paris: EFEO, 1995.

Pavie, Auguste. **Atlas of the Pavie Mission: Laos, Cambiodia, Siam, Yunnan and Vietnam**. Bangkok: White Lotus, 1999.

Pou, Saveros. **Novelles Inscriptions du Cambodge II** (Paris: EFEO, 1996), pp. 176.

Phasuk, Santanee and Philip Stott, **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand.** Bangkok: River Books, 2006.

Smithies, Michael and Dhiravat na Pombejra, "Instructions Given to the Siamese Envoys Sent to Portugal, 1684," *JSS* Volume 90, Parts 1& 2 2002.

Vickery, Michael. **Cambodia after Angkor, The chronicular evidence for the fourteenth to sixteenth centuries**. Yale University, 1977.

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์

พระครูโกศลถาวรกิจ เจ้าอาวาสวัดบางแตน อำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรีเมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

พระครูบดินทรเดชาภิวัฒน์ เจ้าคณะตำบลเมืองเก่า เขต ๒ เจ้าอาวาสวัดหลวงบดินทร์เดชา เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

พระครูวัฒนานครกิจ เจ้าอาวาสวัดนครธรรม เมื่อ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

พระครูสุปัญญาภรณ์ เจ้าคณะตำบลเขต ๑ เจ้าอาวาสวัดพระยาทำ เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

พระอธิการบุญชอบ ปุญญกาโม เจ้าอาวาสวัดอุดมวิทยาราม เมื่อ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๖.

ข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต

http://www.m-culture.in.th/album/view/159924

http://www.sac.or.th/databases/museumdatabase/review_inside_ByMember_Detail.php?id=877&CID=20766

ประวัติย่อผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภักดีคำ
อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเขมร ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

การศึกษา

ศศ.บ. (เกียรตินิยมอันดับ ๒) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ศศ.ม. (จารึกภาษาตะวันออก) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
อ.ด. (วรรณคดีและวรรณคดีเปรียบเทียบ) คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลงานวิจัย

๑. **การศึกษาเปรียบเทียบกากีเขมรฉบับสมเด็จพระหริรักษรามา (พระองค์ด้วง) และ กากีคำกลอนฉบับเจ้าพระยาพระคลัง (หน)** สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๔๑.

๒. **จุบาบ่วิฐูรบณฺฑิต: การศึกษาเชิงวิเคราะห์** งานวิจัยประกอบรายวิชา ๓๑๔ ๔๕๘ สัมมนาและรายงานการค้นคว้า ภาคการศึกษาฤดูร้อน ปีการศึกษา ๒๕๔๔ หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๔๔.

๓. **รายงานการวิจัยการศึกษาเปรียบเทียบเพลงยาวกลบทและกลอักษร ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ กับบทพากย์กลบทของกัมพูชาในด้านรูปแบบคำประพันธ์**, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๖. (เอกสารอัดสำเนา)

๔. **รายงานการวิจัยคำพากย์รามเกียรติ์ภาษาเขมรฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ: การสอบชำระเชิงวิเคราะห์วรรณคดีเขมรจากเอกสารตัวเขียน**, กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๖. (เอกสาร อัดสำเนา)

๕. **รายงานการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีไทย – เขมร พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๐๓.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย

ศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๗ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๖. **รายงานการวิจัยเรื่องภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องห้องสิน ในเก๋งนุกิจราชบริหาร: อิทธิพลและความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมจีนกับศิลปกรรมจีนในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๘. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๘ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (วิจัยร่วมกับนางนวรัตน์ ภักดีคำ)

๗. **ศาสตราแลบง: วัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ พัฒนาการ และความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมร.** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวรรณคดีและวรรณคดีเปรียบเทียบ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๕๐.

๘. **รายงานการวิจัยเรื่องภูมิปัญญาในวรรณกรรมของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๓. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๑ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (วิจัยร่วมกับผู้ช่วยศาสตราจารย์พิมพาภรณ์ บุญประเสริฐ)

๙. **รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบบทละครเรื่องอิเหนาไทย-เขมร.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๓. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๒ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๑๐. **งานวิจัยเรื่องวิถีการเลี้ยงดูสู่วิถีความพอเพียง.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๕. งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากโครงการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. (ผู้วิจัยร่วม)

๑๑. **รายงานการวิจัยเรื่องภาษาเขมรในกระแสการเปลี่ยนแปลง: การเรียนการสอนและหลักสูตรการศึกษา.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๕. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๒ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

๑๒. **รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบประชุมสุภาษิตเขมร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณกับฉบับของกัมพูชา.** กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๖. (เอกสารอัดสำเนา) งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัย จากงบประมาณเงินรายได้ประจำปี พ.ศ. ๒๕๕๕ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ